

**T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**TÜRKLERDE YENİ BİR DİNİ BENİMSEME KONUSUNDA
BELİRLEYİCİ HUSUSLAR: HAZAR VE İTİL BULGAR
ÖRNEĞİ
(VI-X. YÜZYIL)**

**HAZIRLAYAN
İbrahim DAĞ
1930204048**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
DOÇ. DR. ÖZGÜR TÜRKER**

ISPARTA – 2023

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum *“Türklerde Yeni Bir Dini Benimseme Konusunda Belirleyici Hususlar: Hazar ve İtil Bulgar Örneği (VI-X. Yüzyıl)”* adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadar ki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim.

İmza
İbrahim DAĞ
01/09/2023

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-SOYADI	İbrahim DAĞ
Öğrenci Numarası	1930204048
Enstitü Ana Bilim Dalı	Tarih
Programı	Tarih
Programın Türü	(X) Tezli Yüksek Lisans () Doktora
Danışmanın Unvanı, Adı-SOYADI	Doç. Dr. Özgür TÜRKER
Tez Başlığı	Türklerde Yeni Bir Dini Benimseme Konusunda Belirleyici Hususlar: Hazar ve İtil Bulgar Örneği (VI-X. Yüzyıl)
Turnitin Ödev Numarası	2154938873

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 120 sayfalık kısmına ilişkin olarak, 31/08/2023 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Üniversitemiz Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönergesinin 14 üncü maddesinde yer alan filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı; Kaynakçalar hariç, alıntılar dahil, 10 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç; % 10'dur.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:
(X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;
Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.
() Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;
Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

31/08/2023
Doç. Dr. Özgür TÜRKER

(DAĞ, İbrahim, *Türklerde Yeni Bir Dini Benimseme Konusunda Belirleyici Hususlar: Hazar ve İtil Bulgar Örneği (VI-X. Yüzyıl)*, Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2023)

ÖZET

Türkler bilinen iki bin beş yüz yıllık tarihleri boyunca çeşitli inanç sistemlerine intisap etmişler ve bu katılımlar onların sosyal yaşamından siyasi yaşamına kadar birçok alanda belirgin değişimlerin yaşanmasına neden olmuştur. Her şeyden önce Türk toplumunun kendine has bir yaşam tarzı ve dünya görüşü bulunmaktadır. Türkler tabiatla konargöçer yaşam tarzının beraberinde getirdiği ya da belki mecbur kıldığı muazzam bir uyuma sahiptir. Bu nedenle, Türklerin arkaik inanç sistemlerinde, kozmogonilerin de eskatolojik inanışlarında doğanın bir toplum üzerindeki en saf etkilerine şahit olunur. Türk toplum yapısı ve devlet tasavvuru da göksel evrenin değişmez döngüsü ile benzer nitelikler taşımaktadır. Yurdun (evin) bozkıra açılan kapısı daima doğu yönüne bakar. Tüm tabiat varlıkları gibi Türkler de yüzünü göğün merkezinde olan güneşe döner. Gök, aynı zamanda Tanrı ile özdeşir.

Nasıl ki evrende her öge bir kaide üzerine hareket ediyorsa, Türklerde devlet de o nizam ile hareket etmelidir. Türklerde hükümdar toplumun merkezindedir ve her birey yüzünü ona doğru döner. Kağan, göksel kudretin yeryüzünde vücut bulmuş halidir ve bu suretle halkına buyruk olur. Hükümdar kut sahibidir. Bu ona Tanrı'nın yani göğün nizamını yer yüzünde hâkim kılma yetkisi ve sorumluluğu verir. Aksi durumda kut bahşedildiği gibi kolaylıkla elden de çıkabilir. Kut'unu yitiren ve yer yüzünde adaleti sağlayamayan bir Kağan dünyevi iktidarını da kaybetmiş olur.

Bu devlet tasavvuru, Türklerde gerçek dünya ile tinsel (zahiri) dünya arasında bulunan sıkı bağı ortaya koyar. Bir başka deyişle hükümdarın meşruiyeti ve hakimiyetin ilahi kaynağı zahiridir. Bu anlayış istisnasız bir biçimde Türklerin intisap ettiği her inanç sisteminde kendisini hissettirir. Türklerin tarih boyunca benimsedikleri dinler, ister geleneksel isterse de evrensel olsun, bu söz konusu dünya ve zahiri görüşün yeniden yorumlanması ve pratik ihtiyaçların teminine matuf süreçlerin yaşanması ile açıklanabilir. Türkler mutlak yaratıcı olan Tanrı'ya giden farklı seçenekleri deneyimlerken kendi inanç yapılarını muhafaza etmişler bunun yanında da bir takım siyasi, ekonomik ve kültürel gerekçeler çerçevesinde yeni dinlerin inananları haline gelmişlerdir. Ancak intisap edilen dinler Türklerde bir benlik erozyonuna yol açmamış, aksine kabul edilen her dinin Türklerin hayat tarzına, doğayı ve evreni anlamlandırma biçimlerine göre yeniden uyarlanması, kültürel anlamda bir sentez oluşmasına katkı sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Hazarlar, İtil Bulgarları, Musevîlik, İslamiyet, Din Değiştirme.

(DAĞ, İbrahim, *Determining Factors in Adopting a New Religion Among Turks: The Example of the Khazars and Itil Bulgars (6th-10th Centuries)*, Master's Thesis, Isparta, 2023)

ABSTRACT

Throughout their known 2,500-year history, Turks have embraced various belief systems, and these participations have led to significant changes in many areas, from their social life to their political life. First and foremost, the Turkish society has a unique lifestyle and worldview. Turks have an incredible harmony with nature that comes with their nomadic lifestyle, or perhaps, it forces them to do so. Therefore, in the archaic belief systems of the Turks, one can witness the purest effects of nature on a society in their cosmogonies and eschatological beliefs. The Turkish social structure and state concept also have similar qualities to the immutable cycle of the celestial universe. The gate of the yurt (house of Turks) that opens to the steppe always faces the east. Like all natural beings, Turks also turn their faces towards the sun, which is at the center of the sky. The sky is also identical with God.

Just as every element in the universe moves according to a rule, the state in Turks should also move with that order. In Turks, the ruler is at the center of society, and every individual turns towards him. The Khagan is the embodiment of the celestial power on earth and thus commands his people. The ruler is the bearer of kut. This gives him the authority and responsibility to establish God's order, which is the order of the sky, on earth. Otherwise, kut can easily be lost as it is granted. A Khagan who loses his kut and cannot provide justice on earth also loses his earthly power.

This state concept reveals the strong connection between the real world and the spiritual (apparent) world in Turks. In other words, the legitimacy of the ruler and the divine source of his sovereignty are apparent. This understanding is felt in every belief system that Turks have adopted without exception. The religions adopted by Turks throughout history, whether traditional or universal, can be explained by the reinterpretation of this world and the apparent view and the practical processes for meeting needs. While experiencing different options to reach the absolute creator, God, Turks have preserved their own belief structures and at the same time, they have become believers of new religions within the framework of some political, economic, and cultural reasons. However, the religions embraced have not caused a erosion of identity in Turks; on the contrary, the adaptation of every accepted religion according to the way Turks understand their way of life, nature, and the universe has contributed to the formation of a cultural synthesis.

Keywords: Turks, Khazars, Itil Bulgars, Judaism, Islam, Conversion.

ÖN SÖZ

Tezimizin amacı; bugüne kadar ülkemizde pek fazla bilinmeyen Hazar ve İtil Bulgar devletlerinin din değişimi hadiselerinin hangi motivasyonlar sonucu gerçekleştiğini ana hatlarıyla ortaya koymaktır. Bu anlamda çalışma, Hazar ve İtil Bulgarlarının tarih sahnesindeki konumları itibarı ile yaşadıkları siyasi, ekonomik ve kültürel dönüşüm süreçlerini ve bunun Türk tarihine tesirlerini ele almaktadır.

Mustafa Kemal Atatürk'ün *“Büyük devletler kuran ecdadımız, büyük ve geniş medeniyetlere de sahip olmuştur. Bunu aramak, incelemek, Türklüğe ve cihana bildirmek bizler için bir borçtur. Türk çocuğu ecdadını tanıdıkça daha büyük işler yapmak için kendinde kuvvet bulacaktır”* sözü hiç şüphesizdir ki bu çalışmanın motivasyon ve gurur kaynağını oluşturmaktadır. Ayrıca diğer Türk tarihine ve kültürüne katkı sağlayan yüce ecdadımızın her bir ferdi bugünüme öncülük etmiş ve bizler için ilham kaynağı olmuştur.

Bu alanda yapmış oldukları çalışmalarla önümüzü aydınlatan Z. Velidi TOGAN, Bahaeddin ÖGEL, İbrahim KAFESOĞLU, Abdülkadir İNAN, Akdes Nimet KURAT, Mustafa KAFALI, Abdülkadir DONUK ve daha adını bu kısa satırlarda sayamadığımız değerli hocalarımızı rahmet ve şükranla anıyoruz.

Bu çalışmanın oluşmasında emeği geçen danışmanım Doç. Dr. Özgür TÜRKER başta olmak üzere, değerli görüşleriyle bizlere katkı sağlayan Sayın Doç. Dr. Abdullah BAKIR ve Doç. Dr. S. Serkan ÜKTEN'e teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca yüksek lisans sürecinde desteğini hiçbir zaman esirgemeyen Dr. Pınar Yiğit TÜRKER'e, Doç. Dr. Ali MIYNAT'a, Prof. Dr. Hakan KARAGÖZ'e ve Prof. Dr. Hayri ÇAPRAZ'a şükranlarımı sunarım. Ayrıca çalışmamda maddi ve manevi emeği geçen değerli arkadaşlarıma ve Annem Zübeyde Hanım'a sonsuz teşekkürlerimi iletmek isterim.

İbrahim DAĞ

Isparta-2023

İÇİNDEKİLER

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI	i
YEMİN METNİ	ii
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
ÖN SÖZ	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR DİZİNİ	x
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM

HAZARLARIN MUSEVİLĞİ KABUL ETMESİ

1. HAZARLARIN KÖKENİ VE KISA TARİHİ.....	7
1.1. İlk Hazar Boyları	7
1.2. Hazar-Bizans İlişkileri	12
1.3. Hazar-Arap İlişkileri	17
1.4. Hazarların Ticaret Yollarını Kontrol Altına Alması ve Avrasya’da Üçüncü Bir Güç Haline Gelmesi.....	21
2. HAZARLARIN YAHUDİLERLE İLK MÜNASEBETLERİ	28
2.1. Hazarların Yahudilerle İlk Teması	28
2.2. Hazar Kağanı Bulan’ın Museviliği Kabulü	33
3. HAZARLARIN MUSEVİLİĞİ KABUL ETME NEDENLERİ.....	41
3.1. Siyasi Nedenler	41
3.2. Ekonomik Nedenler	45
3.3. Kültürel Nedenler	48
4. HAZARLARIN MUSEVİLİĞİ KABULÜNÜN ORTAYA ÇIKARDIĞI SONUÇLAR.....	50

2. BÖLÜM

İTİL BULGARLARININ İSLAMİYETİ KABULÜ

1. İTİL BULGARLARININ KÖKENİ VE KISA TARİHİ	53
1.1. Bulgarların Menşei	53
1.2. Bulgar-Rus İlişkileri	61
1.3. Bulgar-Bizans İlişkileri.....	63
1.4. Bulgar-Hazar İlişkileri	69
2. İTİL BULGARLARININ İSLAMİYET İLE TEMASLARI.....	70
2.1. Müslüman Tüccarların Faaliyetleri.....	71
2.2. Bulgar-Abbasi İlişkilerinin Tesis Edilmesi.....	74
2.3. İbn Fadlan Seyahatnamesi	75
3. İTİL BULGARLARININ İSLAMİYET’İ KABUL ETME NEDENLERİ	80

3.1. Siyasi Nedenler	80
3.2. Ekonomik Nedenler	82
3.3. Kültürel Nedenler	84
4. İSLAMİYET'İN İTİL BULGARLARI ARASINDA YAYILMASI	87
SONUÇ	90
KAYNAKÇA.....	95
EKLER	103
ÖZGEÇMİŞ	110

KISALTMALAR DİZİNİ

Age	: Adı geçen eser
Agm	: Adı geçen makale
Agt	: Adı geçen tez
Ayr.	: Ayrıca
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
İA	: MEB İslam Ansiklopedisi
MÖ	: Milattan önce
MS	: Milattan sonra
p.	: Page
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Vb.	: Ve benzeri
Vd.	: Ve diğerleri
Vol.	: Volume

TÜRKLERDE YENİ BİR DİNİ BENİMSEME KONUSUNDA BELİRLEYİCİ HUSUSLAR: HAZAR VE İTİL BULGAR ÖRNEĞİ

(VI-X. YÜZYIL)

“Türkler, ateşe, havaya ve suya büyük saygı gösterirler. Yere (yer ruhlarına, Yer-Su’ya) münacatlar okurlar, (fakat) onlar yalnız yer ve gökleri yaratmış olan Tanrıya ibadet ederler”.

Teofilakt Simokata (MS VII. Yüzyıl)

GİRİŞ

Genel itibariyle din mefhumu bireysel hayatın düzenlenmesiyle ilgilenirken, daha geniş bir manada siyaset; toplumsal hayatın düzene sokulması ile ilgilidir. Dinin kavramsal boyutu daha geniştir, ancak siyasetin anlam çerçevesi daha dar ve hayatın sadece belirli bir alanına hitap eder. Siyaset, insanların toplum hayatı içindeki ilişkilerini düzenler, ancak din daha çok insanın iç dünyasına yönelik bir hitap metodu izler. Bireyi doğru ve güzel bir şekilde eğitmeyi amaçlar ve birey daha sonra toplumsal hayatını bu temelde oluşturur. Siyaset bireyin hayatına girdiğinde, devlet belli kurallara uyma zorunluluğu getirirken, dinin koymuş olduğu ilkeleri kabul etme noktasında birey özgürdür. Dinin koyucusu tanrı, ontik anlamdaki otoriteyi temsil ederken, insan kendi adına hükmetmesi açısından siyasal otoriteyi temsil eder. Siyaset ise bir bölgede, bir ülkede veya bir toplumda idari bir birikim oluşturma, organize etme ve bu toplumun oluşturduğu kurumları kontrol etme anlamına gelir.¹

Din, tarih boyunca, aşağıdaki halk tabakalarının üstteki seçkin/yönetici zümrelere karşı kendilerini tanımlama ve konumlandırma sürecinde önemli bir dayanak noktası olmuştur. Bu durum, dinin halk katında bir ideoloji işlevi üstlendiği olağanüstü dönemlerde ortaya çıktığı gibi, iktidarı meşrulaştırma işlevini yerine getirdiği normal dönemlerde de görünür hâle gelir. Bu, dinin tarihsel bir görevi olarak adlandırılabilir.²

¹ Murat Aygen, “Din, Devlet ve Siyaset İlişkisi Üzerine”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 7, S. 18, Haziran 2019, s. 520.

² Aygen, agm, s. 521.

Kutadgu Bilig'de iki dünya tasavvur edilmektedir. Bunlardan biri görünen yani gerçek dünya, diğeri ise zahiri yani tinsel dünyadır. Ancak Türk siyaset felsefesine göre bunların her ikisi de gerçektir ve her ikisi içinde yapılması gereken yükümlülükler bulunmaktadır. Bu nedenle dünyevi ve dini kurumlara hayat veren idareciler ve din adamları birbirine destek olmalı ve birbirinden güç almalıdır. Dolayısıyla din ve siyaset aslında derin bir ilişki ağının içinde yer alır. Ama aynı zamanda da bu iki dünya birbirinden ayrıdır ve birleşmesi de dinin saflığına gölge düşüreceği için düşünülmemelidir.³

Dolayısıyla Türklerde hakimiyetin ilahi bir kaynağa matuf olduğu görülmektedir. Kağan ile Tengri arasında derin bir bağ ve yakınlık bulunmaktadır. Bu mefhum daha çok *kut* kavramıyla karşılık bulur. Hükümdar, Tengri adına hükmeder ve onun bu iş için seçtiği bir kimliğe bürünür. Türk devletlerinde sıklıkla görülen bu Tanrı-Hükümdar ilişkisi farklı dinlerin benimsenmesiyle birlikte o inancın içinde varlığını korumuştur. Sonuç itibariyle Bilge Kağan Yazıtı'nda da “*Yukarıda Türk Tanrısı, Türk kutsal yeri, suyu öyle düzene koymuş. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İlderis kağanı, annem İlbilge hatunu göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış olacak*” şeklinde belirtildiği üzere Türklerde hükümdarın yetki gücü Tanrısal kudretin meşruiyeti ile mühürlenmiş vaziyettir.⁴

Türkler, tarih boyunca çok farklı dinlere inanmışlar ve bunun altında ekonomik, kültürel ve siyasi nedenler aranmıştır. Bu geçişkenlikteki en önemli faktör Türklerde taassubun olmamasıydı. Bunun yanında Kağan'ın din değiştirmesi de önemli bir faktör olmuştur. Zira Türklerde “*Kağan'ın dini halkın dinidir*” anlayışı yaygın olduğundan hükümdarın bir dini benimsemesi halk içinde de o dine katılımı arttıran belirleyici bir etken olmuştur.⁵

“Türk Siyaset Düşüncesinin Dini Teorisi” hakkında Enes Şahin tarafından yapılan doktora çalışmasında benimsenen yeni dinin Türk milletinin özünde mevcut bulunan ana değerlerin ve dini tasavvur etme şekillerinin değişmediğine işaret

³ Nejat Doğan, “Kutadgu Bilig’de Din ve Devlet İlişkisi: İki Dünyada da Mutlu Olmak”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 2, 2016, s. 116.

⁴ Ayten Akcan, “Eski Türklerde Devlet Yönetiminde Hakimiyetin İlahi Temelleri”, *Mecmua-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 5, S. 10, 2020, s. 307.

⁵ Murat Öztürk, “İslamiyet’ten Önce Türklerin Din Anlayışı ve Gök Tanrı Dini”, *History Studies*, C. 5, S. 2, 2013, s. 334.

edilmektedir. Çalışmada, Türk milletinin siyasi düşüncelerinin din tasavvurları etrafında şekillendiği ve varlık anlayışının tamamının ilahi bir mahiyet taşıdığı tezi savunulmaktadır. Türklerin dinlere yönelik idrak biçimlerinin sabit kalması, onların kendilerine özgür bir dünya görüşüne ve hayat pratiğine sahip olduğunu gösterir. Din tasavvuru etrafında şekillenen bu sabiteler, Türklerin hayatını etkileyen unsurları da içerir. Benimsenen dinler değişse de bu sabiteler, Türklerin dünya tasavvuru ve hayat pratiklerinin temelini oluşturur. Dolayısıyla Türkler, farklı dinleri benimseseler bile kendilerine özgü değerlerini muhafaza ederek ve bu değerlerin din tasavvuru, hayat pratikleri, mistisizm gibi alanlarda kendini göstermesine olanak tanırırlar. Her yeni din Türk zihniyetinde kendisini bulurken, Türklük değişse de özünde sabit kalmaktadır.⁶

Türk din tarihini metodolojik olarak inceleyen Harun Güngör, birtakım tasnifler yapmıştır. Güngör, G. Mensching ve J. Wach'ın birbirine çok yakın terimlerle ifade ettiklerini ve büyük önem taşıyan ikili din tasnifinin dikkate alınması gerektiğini ifade etmektedir. Bunun yanında Mensching dinleri “Milli Dinler” ve “Evrensel Dinler” olarak ikiye ayırırken, J. Wach ise “Yerel din grupları” ve “Özgün din grupları” olarak tasnif etmektedir. H. Bergson da “Statik din” ve “Dinamik din” olarak benzer bir tasnif yapmıştır. Güngör, bu ikili tipolojik tasnifleri Türk din tarihine uygulayarak, bu tasniflerin Türklerin iki dönemine uygun düştüğü sonucuna varmıştır. İlk dönemi; “Geleneksel Türk Dini” olarak adlandırırken, ikinci dönemi “Evrensel Dinler” safhası olarak tanımlamaktadır.⁷

Türklerde din mefhumu bu kadar önemli iken İç Asya ve Doğu Avrupa Türk devletleri arasında kültürel derinlikten ziyade atalar kültürüyle şekillenen bir aktarım söz konusudur. Hâl böyleyken Doğu Avrupa Türk devletlerinin ataları olan Hun-Göktürk mirası da yadsınamaz derecede önem taşımaktadır. Bu mirasın inanç derinliği geçmişten gelen gelenek ve siyasi tecrübeler etrafında şekillenmesi kaçınılmaz bir normun sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. İç Asya'dan hareket eden Türkler bu yeni topraklarında din, siyaset ve kültürel etkileşimlerin göbeğinde kalmaktadır. Bu yeni sahada Türkler Geleneksel Türk Dini ve Evrensel Dinler etrafında şekillenerek varlığını sürdürme yoluna gitmişlerdir. Bu sayede atalarından miras olan inanç

⁶ Enes Şahin, *Türk Siyaset Düşüncesinin Dini Teorisi: İslamlaşmadan Modernleşmeye Türk Düşüncesinde Din Siyaset İlişkileri*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2020, s. 486-487.

⁷ Harun Güngör, “Eski Türklerde Din ve Düşünce”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 3, Ankara 2002, s. 463.

unsurlarıyla evrensel dinlere geçerken ne gibi unsurlara dikkat ederek gelişme kaydettikleri merak konusudur.

Elbette bu aşamada bahsedilmesi gereken bir diğer husus da Türklerin tarih boyunca geleneksel hâle getirmiş oldukları inançlarıdır. Büyük bir sahaya yayılmış olan Türkler inançları aracılığıyla, bulunmuş oldukları coğrafyalarda hem geleneklerini muhafaza etmekle birlikte, yeni karşılaştıkları dinlerle de içtimai bir entegrasyon süreci yaşamıştır. Genel itibarı ile bahse konu olan inançlarından Abdülkadir İnan şu şekilde bahsetmektedir: “*Türk kavimlerinin örf, âdet ve inanmalarında son devirlere kadar muhafaza edilmiş olan eski dinî telâkkilerin ve geleneklerin menşelerini araştırırken ta İskit ve Hun (H’yung-nu) devirlerinin! derinliklerine kadar inmek ve bu bakımdan Orta Asya’yı ve Doğu Avrupa’yı bir bütün olarak ele almak icap etmektedir.*”⁸ Bu bağlamda geleneksel Türk dinini bir bütün halinde ele almak yerinde olacaktır.

Ancak burada dikkat edilmesi gereken diğer hususlardan biri geleneksel Türk dini içinde kabul edilen Şamanizm ve Gök Tengri inancı arasındaki farklılıklardır. Şamanizm hakkındaki malumatları Carpini, Rubruk ve Marko Polo gibi batılı seyyahlar nakletmektedir. Bu konuda Wilhelm Radloff ve Abdülkadir İnan, büyük ve kapsayıcı bir çalışma gerçekleştirdiler. Konu hakkındaki malumatlara adı geçen bilim insanlarının çalışmaları sayesinde ulaşmaktayız. Şamanizm’in; “*Altaylar, Teleütler, Karaorman Tatarları, Şorlar, Buryatlar, Tunguzlar, Başkurtlar, Sibiry Türkleri*” arasında varlık gösterdiğini ve 12 büyük ilaha sahip olduğunu, yalnız Gök Tengri’nin hepsinden büyük olduğunu bilmekteyiz.⁹

Ayrıca Abdülkadir İnan; “*Fakat bu Şamanizm, Altay ve Yakut Şamanlığının bulunduğu sahayı çok arkasında bırakmış, gelişmiş bir durumdaydı. Avcılık ve iptidâî ziraatla dar bir sahada yaşayan küçük boyları dünya görüşleri ve dinî telâkkileriyle büyük göçebe hakanlıklar kuran, Çin’den Bizans’a ve İran’a uzanan ulusun dünya görüşü ile dinî telâkkilerinin aynı seviyede olmasına imkân yoktur*”¹⁰ şeklindeki açıklamasıyla, Şamanizm’in tek başına yeterlilik arz etmediğini de vurgulamaktadır.

⁸ Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976, s. 1.

⁹ Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatname*, çev. Ergin Ayan, Derya Kitabevi, Trabzon 2001, s. 34-35.

¹⁰ İnan, *age*, s. 2.

Bu mesnetle Türklerin dünya görüşü olan Gök Tengri inancı tasavvurundan hareket ederek dinamik bir anlam kazanması dikkat çekicidir. Zira bulundukları coğrafyadan diğer coğrafyalara iştirakleri şüphesiz ki bu dünya görüşleri sayesinde gerçekleşmiştir.

Diğer taraftan bu dünya görüşlerine etki eden hususlar Çin vakanüvislerinin de aktarmış olduğu gibi Gök-Tanrı, Güneş, Ay, Yer-Su, Atalar ve Ölüler kültü şeklindeki birçok kültürün birleşimi aracılığıyla oluşan güçlü bir inanç sisteminin varlığıdır.¹¹ Bu anlamda bakıldığında zaman Şamanizm, tek başına Geleneksel Türk Dinini açıklamak için yeterli değildir. Gök Tanrı inancı ve kültür haline gelen doğa ve ruh kavramları bu inanca sistematik bir evre katmakla birlikte, Türklerin ideolojik temellerini ortaya koymaktadır.

Ancak bu dinin oluşumunda muhtelif kültürlerin tesirlerinin olmadığını varsaymak oldukça güçtür. Bu anlamda her dönemde varlığını sorgulamakla birlikte nereden geldiğini yani köklerini nereye dayandıracağı konusunda kendi içinde bir felsefe üretmiş olan insanoğlu, yaratılışı içinde bir sonuca ulaşmak istemiştir. Bu durumun en belirgin örneği ise “Yaratılış Efsanesinin” birçok dinde farklı varyantlarla ortaya çıkmasıdır. Hal böyleyken geleneksel Türk dininde de bir varyantı olan Yaratılış Efsanesine bakmakta fayda vardır.

Tengere Kayra Kan (Gök Tengri) ve onun yarattığı *Kişi* (Kiji) olan *Erlik* arasında geçen yaratılış mefhumu çok önemli bir husus içermektedir. Başlangıçta yeryüzü suyla kaplı olup, Kayra Kan’ın ve Erlik’in suyun altından toprak çıkarmakla birlikte yeryüzünü oluşturmaları hadisesi cereyan etmektedir. Daha sonra Erlik, kendi çıkarları doğrultusunda toprak yutması ve Kayra Kan’ın tükürmesini emretmesi sonucu dağlar oluşmuştur. Erlik, bu davranışı sonucunda ıssız diyarından kovulması ve Kayra Kan’ın yerden dokuz dallı bir ağaç büyütürken, her dalın altında bir kişi yaratması, yeryüzünde bugüne kadar yaşayan dokuz boyun atalarını temsil etmektedir. Yerin altına gönderilmiş olan Erlik’in bu kişileri kötü yollara sürükleyerek kendi iradesine alması ve Kayra Kan’ın buna istinaden yeryüzündeki kişileri kendi hallerine bırakması da bu şekilde vuku bulmaktadır. Yerin ve göğün sınırları kesin olarak böyle

¹¹ İnan, *age*, s. 1.

ayrılmıştır. Erlik, 9 kattan oluşan yerin 3'üncü katında kalmış, Kayra Kan ise 17 katlı olan semanın en yükseği olan 17. katında ikamet etmiştir.¹²

Wilhelm Radloff, çeşitli kavimlerde cereyan eden var olmanın nedenlerini ve diğer milletlerin efsanelerinde de bütünleşik hale geldiğini ortaya koymaktadır. Altay Şamanlarından hareketle bu olguyu şu şekilde açıklamaktadır: “*Musa dininin yaratılış efsanesiyle, Budizm'in izlerini de görüyoruz ki, bunlardan birincisi kısmen Müslümanlarla ve kısmen de Hristiyanlar aracılığıyla buraya etki etmiştir.*”¹³ Bölge nezdinde bakıldığında etkileşimlerin bu denli yüksek olması efsanelerinin de iç içe bir hâle gelmesi sonucunu akıllara getirmektedir. Hal böyleyken geleneksel Türk dini, bu inançların ve efsanelerinin merkezinde var olmakla birlikte, harmonik bir hâle gelerek diğer dinlerle olan ilişkisini çeşitlendirmiştir.

Bunun sebebi hiç kuşkusuz diğer dinlerin bölgede göreceli zaferler elde etmiş olmasıdır. Bu anlamda söz konusu dinlerin Türkistan coğrafyasında yeni bir medeniyet oluşturmakla birlikte, bölgenin dinî bir ilgiye odaklanıldığı ifade edilmektedir. *Maniheizm* ve *Budizm* gibi dinlerin benimsendiğinden, *Nasturî Hristiyanlığı*, *Yahudilik* ve *Mazdeizm* gibi dinleri benimseyen topluluklara ev sahipliği yaptığından ve nitekim İslam'ın da bölgede etkisinin artmaya başladığından kaynaklar aracılığıyla bahsedilmektedir. Hattı zatında böyle bir ortamda geleneksel Türk dininin varlığını koruması hayret uyandırmaktadır. Nitekim bu dinin şehir merkezlerinden ziyade bu merkezleri çevreleyen bölgelerde, göçebe topluluklarda canlı hâlde bulunduğu varsayılmaktadır.¹⁴

¹² Radloff, bu bilgiye ulaşırken Şamanların bu konudaki ketumluğundan bahsetmekte ve yazılı verilerin karmaşıklığından dem vurmaktadır. Nitekim bu bilgiyi halktan elde ettiğini şu şekilde açıklamaktadır: “*Kebizen Misyonerliğinde Hristiyan olmuş iki şamana rastladığım zaman çok sevinmiş ve daha zengin malzeme elde edeceğimi ümit etmiştim. Ne yazık ki bu kez de ümidim boşa çıktı, çünkü onlardan, bu konudaki bütün sorularıma şu sözlerden başka cevap alamadım: "Eski Tanrımız, kendisini terk ettiğimiz için bize kâfi derecede dargındır; şimdi bir de kendisine ihanet ettiğimizi öğrenirse ne yapar? Fakat, eski dinimiz hakkında konuştuğumuzu duyar diye, Rus Tanrısından daha fazla korkuyoruz. O zaman nasıl bir kurtuluş yolu buluruz? (anda arga na polor?)*.” Buradan anlaşılmakta ki din değiştirmiş olan şamanlar bile eski inançlarını hâlâ terk edememiş olmakla birlikte, bu inançlarının bilgilerinin saklı kalmasını istemektedirler. Bkz. Wilhelm Radloff, *Türklük ve Şamanlık*, çev. A. Temir-T. Andaç-N. Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2008, s. 18-20.

¹³ Radloff, *age*, s. 21.

¹⁴ Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1994, s. 21-22.

1. BÖLÜM

HAZARLARIN MUSEVİLĞİ KABUL ETMESİ

1. HAZARLARIN KÖKENİ VE KISA TARİHİ

Hazarlar hem dünya tarihi hem de Türk tarihi açısından çok önemli bir yer ihtiva etmektedir. Yaklaşık üç asır boyunca ayakta kalan bu Türk devletinin tarihini ele almaksızın bir Rus, Macar ya da Arap tarihinin kaleme alınması mümkün değildir. Hazarlar, bilimsel literatüre de bölgesel bir güç olduğunu vurgulamak adına *Pax Hazarica* olarak geçmişlerdir. Dolayısıyla A. T. Özcan'ın da ifade ettiği gibi Hazar Kağanlığı (650-969), bulundukları konum ve teşkil ettikleri siyasi otorite ile dünya tarihinin kilit devletlerinden biridir.¹⁵ Çoğu tarihçi Hazarya'yı batıda Kiev'den doğuda Aral Gölü'ne, kuzeyde Orta Don ve Orta İtil'den (Volga) güneyde Kırım ve Kafkas Dağlarına kadar uzanan zamanının en büyük siyasi oluşumlarından biri olarak görmektedir.¹⁶

1.1. İlk Hazar Boyları

Kaynaklarda Hazarların kökenine ait tartışmalar belli bir yekûn tuttuğundan ve genel olarak kabul gören bir görüş bulunmadığından burada ayrıca bir köken tartışması açmak ana konudan uzaklaşılmasına neden olacaktır. Dolayısıyla burada, Hazarları oluşturan boyların kökeniyle alakalı öne çıkan görüşlerin verilmesiyle yetinilecektir.

Hazarlar, tarihî coğrafya olarak Türkistan'daki kuzey bölgelerde ikamet etmiştir. İlk siyasi teşekkülleri Sabar adıyla 558 yılında Sasâni-Sabar mücadelelerinde görülmektedir. İslam tarihçisi Mes'udi, İran coğrafyasında Hazar adıyla anılan bu kabileyi Türkler arasında Sabar (*Sabir*) şeklinde dile getirdiklerinden bahsetmektedir. Hazarlara tarihî kaynaklarda Arapça Hazar (Khazar), İbranice Kuzari (Kazar), Latince Chazari/Gazari, Grekçe Khazaroi, Rusça Kazar/Kazarin, Macarca da Kazar/Kazar,

¹⁵ Altay Tayfun Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. xxi.

¹⁶ Florin Curta, *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300)*, Brill's Companions to European History, Vol. 19, Brill, Leiden and Boston 2019, s. 129.

Ermenicede Hazir-k, Gürcücede Hazar-i, Çince T'u-Chüe Ho-sa (K'o-sa) adıyla rastlanılmaktadır.¹⁷

Kafkasya'nın Volga-Don nehirleri arasında 463 yıllarında, Batı Göktürk koluna mensup Ogur-Bulgar boylarından söz edilmektedir. Daha sonra göçlerle gelen Sabarlar dahil olarak bu bölgede hâkim olmuşlardır. Burada Kuban bölgesinde özellikle 600'lü yıllarda Batı Göktürklerden ayrılarak, bağımsız olan Bulgarya'da Kuvrat Han etkili olmuş, onun ölümü ardından bağımsızlık çok uzun sürmemiştir. Bundan dolayı bölgede yaşayan Hazarlar, Bulgarları çevreye göç etmeye zorlamışlardır. Bölgede etkili olan bir diğer unsur ise Ogur-Bulgar boyu olan Bersillerdir. Kimi kaynaklarda Hazarların, Bersillerin bulunduğu yerde yaşamakta oldukları iddia edilmektedir. Ayrıca Volga Bulgarları arasında da *Barsula*, Macar kabileleri arasında da *Bercel* adıyla anılan boylar olduğuna kaynaklarda rastlamaktayız. Bunun yanı sıra Terhin Uygur yazıtında (756) geçen *Bersil* ve *Kasar*¹⁸ boyları aynı topluluk içerisinde gösterilmektedir.¹⁹ Hazar Kağanlığında hâkim zümrelere değinen Togan, yönetici boylar arasında *Uyur* (yani Uygur) ve Türk ya da *Türgiş* yanı sıra 5. olarak *Bersil* (*Barsıl*), 7. olarak Hazar, 9. olarak Bulgar, 10. olarak Sabir, bunların dışında *Burtas*, *V.n.n.d.r* (Onogur)²⁰, *Bezne* (Peçne/Peçenek) ve *Çeremişler* hâkim unsurlarının dahil olduğu 10 kabile saymaktadır.²¹

Hazar topluluklarının Hazar ve Karadeniz arasında yer alan İtil havalisine ne zaman geldikleri tam olarak bilinmemektedir. Ancak önce Terek Nehri dolaylarında iken sonra aşağı İtil boylarına geldikleri görülmektedir. Bu bölge İtil, Yayık, Don ve Kuban nehirlerinin birleştiği bir kavşak görünümündeydi. Onlar hakkında bilgi veren Gürcü kaynaklarında bu bölgedeki Hazar yerleşiminin milattan önceki çağlarda

¹⁷ D. M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Zahide Ay, Selenge Yayınları, İstanbul 2008, s. 22; Ahmet Taşağıl, "Hazarlar", *TDV*, C.17, Ankara 1998, s. 116.

¹⁸ András Róna-Tas, *Qasar/Qazar* isminin İç Asya'ya İran üzerinden geçmiş *Ceasar* unvanından geldiğini ileri sürmektedir. Terhin yazıtlarında geçen bu isim üzerine tüm çalışmaları toplayıp ortak bir paydaya varan Toru Senga ise Toguz Oguzların Sikari boyunun başkanının soyadı olduğu kanısına varmıştır. Bkz. Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karam Yayınları, Ankara 2002, s. 192-193.

¹⁹ Istvan Vásáry, *Eski İç Asya Tarihi*, çev. İsmail Doğan, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, s. 213-214.

²⁰ Pınar Yiğit Türker, "Orta Çağ Erdeli'nde Hâkim Unsurlar ve Sekeller", Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2022, s. 72.

²¹ Zeki Velidi Togan, "Hazarlar", *İA*, C. 5, İstanbul 1987, s. 397.

başladığı kaydedilmiştir. MÖ II. yüzyılda Gürcü hükümdarı Mirvan, Hazarlarla savaşmış ülkesini onlardan korumak için Daryal’da müstahkem yapılar inşa etmiştir.²²

Sabir gücü Avarlar tarafından kırılınca, artık Göktürk ordularının önemli bir parçası halini alan Hazarlar, yavaş yavaş adlarını duyurmaya başladılar. Hazarların kendileri dışında Savir-Savarların Barsil-Bersula (Belki de Belenger) bakiyeleri ve ayrıca Semender gibi küçük Bulgar grupları bu birliğe dâhildirler. Hepsi birden kendilerini Hazarlar olarak adlandırmaktaydı. Çünkü Hazarlar birlik içerisinde nüfus olarak en kalabalık bodun olmaları sebebiyle lider durumundaydılar. Kısa bir süre içerisinde Batı Kök Türk Kağanlığı’nın çöküşüyle birlikte Hazar Kağanlığı tam bağımsızlık kazandı.²³

Hazar Kağanlığı’nı meydana getiren unsurların kökenine dair tartışmalar uzun yıllardan beri devam etmekle birlikte konunun tam anlamıyla açıklığa kavuştuğu söylenemez. Hazarlar hakkındaki köken meselelerine dair tartışmaları Peter B. Golden şöyle sıralamaktadır: *1) Başta yönetici tabaka olarak Batı Göktürklerinin bulunduğu, Ogur Boyları, Sabirler, ve diğer unsurlardan oluşan bir boy birliği, 2) Akatzir/Akatirler,²⁴ 3) Türkleşmiş Ugorlar olan Sabirler, 4) Uygurlar, yani Qasarlar, 5) Sabirler ve diğer göçerlerle bir birlik oluşturdukları Kafkasya’ya göç eden (5. yy sonu-6. yy başı) Eftalitler.*²⁵

Hazar etnik kökeni konusunda görüş ortaya koyan yazarlardan biri olan O. Karatay, “Hazar” kelimesinin bir hanedan adı değil, bir etnik adlandırmayı ifade ettiğini belirtmektedir. Zira Batı Göktürk ve On-Ok boyları arasında bu isme rastlanmaktadır. Bir Hazar Kağanı olan Yusuf (bu isimden anlaşılacağı üzere kendisi bir Musevi olmalıdır), kendi şeceresini yazmış olduğu bir mektupta şu şekilde vermektedir: *“Sen mektubunda bizim hangi halktan, hangi boy ve kabileden geldiğimizi soruyorsun. Biz Togarma’nın oğlunun oğullarından, Yafes’in oğullarından geliyoruz. Bizim atalarımızı şecere kitaplarında Togarma’nın oğlu*

²² Muallâ Uydu Yücel, “Hazar Hakanlığı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 2, Ankara 2002, s. 782.

²³ Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, çev. Egemen Çağrı Mızrak, Selenge Basımevi, İstanbul 2006. s. 65.

²⁴ Togan’a göre 468’de Akatzir (Ağaçeri, Ak-Kaçar) ve Sarıgur (Sarı-Uygur) birleşmesinden olan bir kavmin Kafkasya bölgesinde birlikte hareket ederek Bersillere (Barsıl) gelmesi üzerine, Bizanslı Theophanes’in görüşünden yola çıkarak Akatzirlerin, Barsıllar içine giden ve bu yüzden Hazarlar içinde değerlendirilen bir kavim olduğuna işaret etmektedir. Bkz. Togan, “Hazarlar”, s. 397.

²⁵ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 193.

olarak bulduk, onların adları şöyledir: Birincisi Agiyor/Aviyor, (sonra) Tiras Turis, Avar/Avaz, Ugin/Uguz, Biz-l, T-r-na, Hazar, Z-nur/Yanur. B-l-g-d/B-lg-r, savir/Savar. Biz Hazar'ın oğullarından geliyoruz: o bu oğulların yedincisiydi.”²⁶

Bu bağlamda Hazarların köken tartışmalarının geçmişi onların kaynaklarda ilk kez geçmeye başladığı dönemlere kadar götürülebilir. Onlardan ilk defa bahsedenlerden biri X. yüzyıl Ermeni tarihçisi Horenli Musa (*Movses Khorenatsi*)’dir. Musa, Hazarların IV. yüzyılda Transkafkasya’ya akınlar yaptığından bahseder. Yine *Belazurî* ve *Yakubî* gibi Arap tarihçileri Hazarların Sasâni Kralı Kavad (I. Kubât/486-531) ile olan savaşlarını anlatır.²⁷ Bizans ve Arap kaynakları genellikle Hazarları, Türklerle ilişkilendirir. Hazarlar ise kendini *Ugor*, *Avar*, *Guz*, *Barsil*, *Onogur*, *Bolgar* ve *Savirlerle* akraba addeder. Bu isimler Hakan Yusuf’un (kendisi Hakan-Bek ya da Şad-Bek olarak tabir edilen ikinci yönetici olmalıdır) mektubunda yer alan 10 oğul silsilesiyle uyumludur. Bunların çoğunluğunu Türk dil ailesine giren halklardan oluştuğu şüphe götürmez. Bununla birlikte Çin kaynaklarında Uygur boyları arasındaki Kesa’nın (Qasar)²⁸ varlığı uzun yıllar Hazarların, Uygurlarla ilişkilendirilmesine sebep olmuştur. Bu durum bazı araştırmacıların onların VI. yüzyılda Hunlarla birlikte Avrupa’ya giden topluluklar arasında gösterilmelerine neden olmuştur.²⁹ Ancak eldeki verilerin büyük kısmı onları Uygurlara değil Ugorlarla ilişkilendirmektedir. Her hâlükârda Hazarların yakın olduğu Kabileler Yusuf’un mektubunda adını zikrettiği kabileler olmalıdır ve Ugorlar onların Türkleşmesinde rol oynamıştır.³⁰

²⁶ Osman Karatay, “Hazarlar”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015, s. 335-336. Bu konuda ayrıca bkz. Constantine Zuckerman, “Hazarlar ve Bizans-İlk Karşılaşma”, çev. Alper Geçer, *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD)*, C. IV, S. 1, 2020, Haziran, s. 170.

²⁷ Peter B. Golden, *Khazar Studies: An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*, Vol. 1, Akademiai Kiado, Budapest 1980, s. 49.

²⁸ Gömeç, Uygurları oluşturan dokuz aileyi şu şekilde sıralamaktadır: 1. Yüe-lo-ko (*Yaglakar*), 2. Hu-to-ko (*Uturkar*), 3. To-lo-wu/Hou (*Kürebir*), 4. Mo-ko-si-k’i (*Bakasıkır*), 5. A-wu-ti (*Ebirçeg*), 6. Ko-sa (*Kasar*), Hu-wu-su, 8. Yüe-wu-ku (*Yağmurkar*), 9. Hi-ye-wu (*Aymur/Eymür*). Bkz. Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2000, s. 14.

²⁹ Kuzmin-Yumanadi-Kuleshov, Çin sınırından hareket eden Hunların Avrupa’ya doğru hareketleri sırasında Batı Sibirya bölgesinde karşılaştıkları Ugor dili konuşan ve Macarların erken ataları kabul edilen *Savir/Sabir* boyunu da yanlarına katarak Transkafkasya bölgesinde hakimiyet kurduklarını ve Çincedeki adı *Kangyuy* olan daha geniş bir Türk kavmiyle birleştiklerini ifade etmektedir. Bunlar daha sonra Bulgarların (Bolgar, Balkar) atası olarak anılacaklardı. Bkz. Yakov Kuzmin-Yumanadi-Pavel V. Kuleshov, “Hazarlar”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 2, Ankara 2002, s. 816.

³⁰ M. İ. Artamonov, *Hazar Tarihi: Türkler, Yahudiler, Ruslar*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, s. 155-156.

Karatay, Hazar boylarının erken tarihine ulaşmak adına Suvarların mercək altına alınması gerektiğini belirtmektedir. Ona göre; Suvar adlı Türk kabilesi doğu-batı yönünde ilerleyerek Hazar Denizi sahillerine kadar gelmiş ve burada yurt tutmuştur. Suvar kabileleri bir müddet paralı askerlik yapmışlardı. Bu şekilde Bizans ve İranî kavimlerle iletişim haline geçtiler. Daha sonra Göktürklerin İstemi Han döneminde batıya doğru genişlemesiyle Suvarlar onların tahakkümü altına girdi. Artık kaynaklarda Suvar ve Hazar adı birbirinin yerine kullanılmaktadır. Karatay Hazar-Suvar etnik kökeni hakkında net ifadeler kullanmamakla birlikte Hazarların Suvar boy birliği içinde yer aldığını açıkça ifade etmektedir.³¹

Peter B. Golden, Hazarları meydana getiren unsurların etnik bir birliktelik değil, boyun eğdirmek suretiyle Türklerin liderliğinde birleşen bozkır göçebe halklarının bir konfederasyonu olduğunu belirttikten sonra, Tiele (Tiēlè) konfederasyonunun bir parçasını oluşturan Şaragurlar, Ogurlar, Onogurlar ve Bulgarların da dahil olduğu Oğur halklarının Asya Avarlarından kaçan Sabirler tarafından batıya sürüldüğü ve bunların MS IV. yüzyılın başlarından itibaren Volga-Hazar-Pontus bölgesine akmaya başladıklarını, Priscus'un 463 gibi erken bir tarihte bu toplulukların gelişinden söz ettiğini ifade eder.³²

Dunlop ise Hazarların tarihî kökenleri konusundaki eski anlatıları, antik kaynakları ve bu konuda ortaya konulan birçok görüşü detaylı bir biçimde analiz ettikten sonra konunun berrak olmadığı noktasında tıkanıp kalmaktadır. Bunun sebebi Hazarların VI. yüzyıl öncesindeki varlığıyla alakalı net bilgilerin bulunmuyor oluşudur. Bu zaman diliminde Göktürlere tabi olan Hazarların, Türklerle olan bağlantısının da çok net olmamakla birlikte konunun tamamıyla netleşmesi için Akatzirlerin, Hunlarla ya da Eftalitlerle olan bağlantısının üzerine gidilmesini faydasız görür.³³

En güçlü iddialardan biri ise Hazarların Göktürklerle olan bağlantısıdır. Hazarların, Göktürklerin göçlerle yerleştirdiği insanlardan ve onların bakiyesi olan bir

³¹ Osman Karatay, *Hazarlar: Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler*, Krypto Yayınları, Ankara 2015, s. 30-35.

³² Peter B. Golden, "Khazar Studies: Achievements and Perspectives", *The World of the Khazars: New Perspectives Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*, Ed. Peter B. Golden-Haggai Ben-András Róna-Tas, Brill, Leiden-Boston 2007, s. 14.

³³ Dunlop, *age*, s. 21-47.

topluluktan oluştuğu dile getirilmektedir. Bu konuda Artamonov, Hudûd el-âlem’de yer alan Hazar “*kralları... Ansâ’nın torunlarındandır*” kaydından hareketle Ansâ’yı A-shih-na’nın tahrif edilmiş bir versiyonu olarak yorumlamaktadır.³⁴

1.2. Hazar-Bizans İlişkileri

VII. yüzyıldan itibaren başlayan Hazar-Bizans ilişkileri yaklaşık olarak üç asır kadar devam etmiştir. Bu süre içinde Hazarların, Bizans’a yaklaşımı dönemin siyasi konjonktürüne uygun olarak bazen dostane bazen de çıkar çatışması şeklinde süregelmiştir. Hazarlara gösterilen yüksek saygı ve Bizanslıların onların dostluklarına verdikleri önem, taraflar arasındaki yazışmalara da yansımıştır. Bizans idarecilerinin, Hazarlarla yazışmalarında komşuları Ruslar, Peçenekler ve Macarlara uygulanan kibirli ve daha küçümseyici dilden kaçındıkları görülür.³⁵ Göktürk hükümdarı İstemi’ye bağlı olan Utigurlar, Kırım’ın doğusundaki sahil kenti Kerç’i (Bosporus) alarak Bizans’a karşı ciddi bir Türk tehdidi oluşmasını sağladılar. Dolayısıyla Hazarlar da Taberî’nin aktarımıyla Göktürlere yenilerek onların egemenliğine girmiş oldu.³⁶ Hazarlar, VII. yüzyıldan itibaren Kırım’a girdi ve ilerleyişini sürdürdü. Bu sırada Araplarla mücadele eden Bizans’ın Kerç’te hâkim olan Hazarları püskürtecek gücü oraya kaydırması mümkün değildi. Theophanes, onlar hakkında şöyle demektedir: “*Hazarlar büyük bir halk, Karadeniz’e kadar bütün toprakları ele geçirdiler*”.³⁷ Theophanes’in kroniği Hazarlar olarak adlandırılan Türkleri müttelik olarak kabul etmektedir.³⁸ P. B. Golden, Kuzey Kafkasya ve Kırım’ın bazı bölgelerinin Türkleşmesinin kesinlikle Hazarlar döneminde başlamış olduğunu ifade eder. Hazarlar ayrıca bu dönemde bozkır ve Avrupa arasında bir tampon görevi görmekteydi.³⁹

Taraflar arasındaki ilk siyasi ilişkilerin ortak bir düşmana karşı ittifak arayışı ekseninde gerçekteştiği söylenebilir. Zira, dönemin Bizans İmparatoru Herakleios (610-641), Pers Kralı II. Hüsrev’e (591-628) karşı başlatmayı düşündüğu sefer için

³⁴ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 195.

³⁵ Golden, *Khazar Studies*, s. 19.

³⁶ Karatay, *Hazarlar: Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler*, s. 49-50.

³⁷ Artamonov, *age*, s. 257-260.

³⁸ Zuckerman, *agm*, s. 178.

³⁹ Golden, *Khazar Studies*, s. 19.

dönemin Hazar hükümdarı Ziebel'in (618-628)⁴⁰ yardımına başvurmuştu.⁴¹ Nikoforos ve Theofanes adındaki elçileri Hazarlara gönderen Herakleios, Ziebel'e değerli hediyelerin yanında kızı Eudokia'yı kendisiyle evlendirmeyi taahhüt eden bir ittifak teklifi sundu. Bizans İmparatoru'nun Ziebel'den talebi ise 40.000 kişilik bir ordu ile kendisine katılmasıydı. Teklifi kabul eden Ziebel, Sasânilere ciddi zararlar verdi. 627'de Bizans-Hazar birleşik kuvvetleri Nineve Savaşı'nda Sasânilere karşı kesin bir zafer kazandı.⁴² Hazarlar, Ziebel'in eli silah tutan herkesi orduya katılmaya davet etmesiyle büyük bir kuvvet tesis ederek aynı yıl Tiflis önlerine geldi.⁴³ Bizans İmparatoru'nun ordusuyla birleşen Hazarlar büyük bir yıkım yarattılar.⁴⁴ Tabii ki bu sıralarda Hazarlar müstakil bir devlet konumunda değil, ancak Göktürklerle bağlı olarak hüküm sürmekteydiler.⁴⁵ Hazarlar, 627 yılında özellikle Bizans'la dostane ilişkiler kurarak Derbent'in içine kadar ilerlemiş olan Sasâni nüfuzunu kırmakla birlikte Azerbaycan'ı almıştır.⁴⁶

650'li yıllarda, Kuban Bulgarlarının yarım yüzyıllık hakimiyetinden sonra Kuzey Kafkasya bölgesinde güç Hazarların eline geçmiştir. István Vásáry'e göre; bu gruplar içerisinde çeşitli Ogur-Bulgar boyları, Savirler ve İranî kökenli Alanlar bulunmaktaydı. Siyasi açıdan oldukça güçlü olduğu bir dönemde Hazarlar, bu

⁴⁰ Söz konusu Hazar lideri Yabgu Kağan'ın adı Bizans kaynaklarında *Ziebel*, Kalankatlı Moses'in eserinde *Jebu Xak'an*, Sebeos'un eserinde *Çepetuh*, K'art'lis Cxovreba'da *Jebu Xak'an* veya *Jebu Xana*, Juanser'in eserinde ise *Jibga* adıyla geçmektedir. Bkz. Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, s. 37-38.

⁴¹ Herakleios, kendisine yeterli savaşçı sağlayabilecek halklarla, özellikle de stratejik olarak yerleştirilmiş veya savaş sanatında acil uzmanlıklara sahip olanlarla ittifaklar kurmak kalmıştı. Bkz. Walter E. Kaegi, *Heraclius Emperor of Byzantium*, Cambridge University Press, New York 2003, s. 143.

⁴² Kevin Alan Brook, "Hazar-Bizans İlişkileri", *Türkler Ansiklopedisi*, C.2, Ankara 2002, s. 828-829; Dunlop, *age*, s. 22-23.

⁴³ Arkeolog T. J. Arne Bizans-Sasâni-Hazar üçgeninde yaşanan bu mücadelelerin bölgedeki kültürel geçişi hızlandığını şu sözlerle ifade etmektedir: "Tiflis'in Hazarlar tarafından işgali MS 629 tarihine rastlanmaktadır ve konumuzla ilgilidir. İşgal sırasında Kağan, müfettişler göndererek altın ve gümüşün, demir ve bakır, eşyanın nasıl yapıldığını incelettirmiştir. Aynı biçimde, pazarları, genel olarak ticareti, hatta balıkhaneleri bile denetimleri altına almışlardır. (Böylelikle) yedinci yüzyıl boyunca ardı kesilmeksizin sürüp giden Kafkas çatışmaları sırasında Hazarlar, Pers-Sasâni geleneğinden gelişmiş bir kültürle ilişki halinde kaldılar. Bu yüzden, o insanlara ait eserler steplere yalnızca ticaret yoluyla yayılmakla kalmadı, aynı zamanda yağma ve vergileme yoluyla da götürüldü. Onuncu yüzyıl Macar sanatının kökenlerini bulmak için yaptığımız bütün incelemeler bizi Hazarlara ve Hazar toprağına götürmüş bulunmaktadır". Bkz. Arthur Koestler, *Onüçüncü Kabile (Hazar İmparatorluğu ve Mirası)*, çev. Belkıs Çorakçı, Say Yayınları, İstanbul 1999, s. 54-55.

⁴⁴ Karatay, *age*, s. 58-59.

⁴⁵ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 2019, s. 30.

⁴⁶ Togan, "Hazarlar", s. 398.

bölgenin lideri konumuna geldiler. Bu yüzyıl, aynı zamanda İslam'ın doğuşunun ve yıldırım hızındaki ilk fetihlerinin dönemi olduğundan, VII. yüzyıl Yakın Doğu'da ve Bizans'ta dünya siyasi tarihi açısından oldukça önemli olaylara şahitlik edilmesine vesile olmuştur. Sasâni İran'ının yıkılışından ve İslamlaştırılmasından sonra Kafkasya, bu bölgenin geleneksel yapısı ile ilgilenen Bizans'ın ve yayılan Arapların arasında sıkıştırılmaya maruz kalmıştır. VII. ve VIII. yüzyıllar birbirini takip eden Arap askerî seferleri dönemidir. Bu savaşlarda Hazarlar Bizans'ın güvenilir, kendilerine sadık önemli bir müttefiki konumundadır. Ortak çıkarları doğrultusunda Araplara karşı aynı tarafta yer almışlardır. Kafkasya'nın güney kısmına, Ermenistan'a ve Azerbaycan'a sıklıkla kazandıkları veya kaybettikleri birçok askerî seferler yapmışlardır. Araplar birçok sebeple Hazar topraklarına da saldırıyordu; Derbent şehri bile 710-711 ve 713-714 yıllarında Arapların eline geçmiştir. Sık sık yapılan bu seferler en nihayetinde Hazarların yorgun düşmesine sebep olmuştur. Böylelikle Güney Kafkasya'dan da vazgeçmek zorunda kalmışlardır. Ancak Araplar Hazarların mukavemeti neticesinde sadece Kafkasya'ya kadar ilerleyebilmiştir. Dolayısıyla Hazar savunma savaşlarının dünya tarihi ve askerî tarih açısından önemi Arap akınlarını durdurması ve ilerlemelerine engel olmasıdır; Vászary bu konuda şu tespitte bulunmaktadır: *“Avrupa’da Pirene dağları Arapların dolayısıyla da İslam’ın yayılmasını nasıl engellediyse, bu coğrafyada da Kafkas dağları İslam’ın yayılmasına engel olmuştur”*.⁴⁷

Hazarlar, Araplarla çetin mücadelelere giriştikleri bir dönemde güney sınırlarında yenilgiler alsa da Doğu Avrupa'da tutunmayı başarmışlardı. Kırım bu dönemde Hazarlara bağlandı. Bizans imparatorları sınır komşuları olan Hazar hakanlarıyla evlilik yoluyla yakınlık tesis etme yoluna gitmişti. 702 yılında Bizans İmparatoru II. Justinianus, Hazarlara sığındığında Kağan'ın kız kardeşi ile evlendi.⁴⁸ Daha sonra çıkan bir anlaşmazlık sonucu Hazar ülkesini terk eden Justinianus'un evliliği Bizans-Hazar ilişkilerinde ciddi bir siyasi krize neden oldu. II. Justinianus Bulgar Hanı Tervel ile iş birliği yaparak Konstantinopolis'i aldıktan sonra karısını

⁴⁷ Vászary, *age*, s. 215.

⁴⁸ Konstantinopolis'ten sürülen II. Justinianus Hazar Hakanı'na sığınarak, onun kız kardeşi ile evlenmiş, daha sonrasında kaçarak Tuna Bulgarlarına iltica etmiş ve tahtını geri alma mücadelesi içine girmişti. Bunun üzerine Hazar Hakanı'ndan intikam almaya kalkan Justinianus iki ülkeyi savaşın eşiğine sürüklemiş fakat bu kriz bir sıcak çatışmaya neden olmadan son bulmuştur. Bkz. L. N. Gumilëv, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 212.

Hazarlardan geri almak için önemli bürokratların da içinde bulunduğu büyük bir donanmayı Kırım üzerine yolladı. Ancak bu donanma Kırım'a ulaşmadan bir felaket sonucunda batınca birçok can kaybı yaşandı. Hazar Hakanı gelen donanmanın iyi niyetli olmadığını farkındaydı. Bizans İmparatoru'na bir mektup göndererek şu sözleri iletti: *"Aptal, eşini geri getirmesi için iki veya üç gemi yeterli değil miydi ki bu kadar çok hayat ziyan oldu? Yoksa onu savaşla mı alacağını düşündün? Gör, bu erkek çocuk senden doğdu. Şimdi onları sana götürecektir birilerini gönder"*. Hazar Hakanı, aynı zamanda imparatorun Bizans tahtına varis olabilecek erkek çocuğunu da göndererek kendisine müşfik bir iyilikle karşılık vermiş oldu.⁴⁹

Bizans'ın Thema sistemi, ısrarlı Arap saldırılarına karşı başa çıkabilmek için oldukça önemliydi. İmparator IV. Leo, 726 yılında Nikaeia'da ve 740'ta Akronion'da açık zaferler kazanarak, saltanatının sonunda Anadolu'daki Arap tehdidinden kurtulmuştu. Leo'nun Araplara karşı kazandığı başarı, Hazarlarla yaptığı ittifakın bir sonucuydu. Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Hazarlar, Araplara arkadan saldırarak Bizans'ın başına dert olabilirdi. En azından II. Justinianus Hazar hükümdarının kızıyla evlenene kadar Leo, oğlu Konstantin'i bir Hazar prensesiyle evlendirerek ittifakı daha da sağlamlaştırdı.⁵⁰

Zuckerman, iki taraf arasında vuku bulan tüm bu gelişmeleri oldukça sıra dışı olarak nitelendirmektedir. Zira Bizans imparatorları yabancı prenseslerle evlenmek ya da imparatorluğun mühendislik donanımını uzak bir komşusuyla paylaşma eğiliminde olmadıklarını, bunun Bizans diplomasi kılavuzu *De Administrando Imperio* adlı eserle de çelişki doğurduğunu belirtir.⁵¹ Keza, İmparator V. Konstantin de 731'de bir Hazar prensesi ile evlenmiş ve oğlu IV. Leo (775-780) "Hazar Leon" namıyla ün yapmıştı.⁵² P. B. Golden da bu siyasi evliliklerin Bizans tahtı için sıra dışı olduğunu ifade etmektedir.⁵³ D. Sinor, Bizans'ın aniden beliren Arap tehdidi ardından Hazar Kağanı'nın kızı Çiçek ile İmparator Leo'nun (711-741) oğlu olan müstakbel imparator V. Konstantin ile evlendirilmesinin pragmatik çıkarlar doğrultusunda atılmış politik

⁴⁹ Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, s. 113-114.

⁵⁰ Timothy E. Gregory, *Bizans Tarihi*, çev. Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 184.

⁵¹ Zuckerman, agm, s. 167-168.

⁵² Togan, "Hazarlar", s. 399.

⁵³ Peter B. Golden, "Hazarlar", *Hazarlar ve Musevilik*, haz. Osman Karatay, Karam Yayınları, Çorum 2005, s. 14.

bir adım olduğunu ifade eder. Böylelikle Hazar ülkesi, Bizans'ı bozkırdan gelecek saldırılara karşı koruyacak; Kafkaslardan, Balkanlardan ve İdil boylarından kopup gelen kabileleri göğüsleyecek bir savunma kalkanı olacaktı.⁵⁴ Bu evlilik ardından Çiçek vaftiz olarak Hristiyanlığı benimsedi ve İrene adını aldı. 741'de babasının ölümü ardından oğlu V. Konstantin adıyla Bizans tahtına oturdu. Çiçek ise 25 Ocak 750'lerde "Hazar Leon" olarak anılacak olan tek oğlunu dünyaya getirdi. Leo 775-780 yılları arasında imparator olarak Bizans tahtında oturdu.⁵⁵

Bu gelişmelerden daha sonra Hazar Hakanı, Bizans İmparatoru Theophil'den, Don Nehri üzerine kurulması planlanan bir kale için ustalar ve inşaat işçileri göndermesini talep etmiş ve bunun üzerine 834-835 yıllarında Bizans'tan Petrona Kamateros'un mahiyetinde bir heyet gelerek beyaz taşlardan yapılan Sarkel/Akkerman kalesinin inşa edilmesi sağlanmıştır.⁵⁶

Theophanes'in ünlü Vakayinamesi'ne sonradan yazılan zeyilde geçen ifadeye göre: "*Theophilos (829-842) Hazarya kağanı ve beyi imparatora elçilik heyeti göndererek Sarkel denen kaleyi kendisi için inşa etmesini istedi ki, bu yere anlam bakımından beyaz ev deniliyordu. Buranın ilerisinde Tanais (Don) Nehri vardı ki, burası Hazarlar ile Patzinakes'in (Peçenekler) sınırını birbirinden ayırıyordu; bu yerde Hazarlar belirli sürelerde dönüşümlü olarak değiştirilen üç yüz sınır muhafızının bulunduğu bir denetleme noktasına sahiptiler.*" Bu bilgidен anlaşılacağı üzere Hazar Kağanı, Peçeneklere karşı savunma amaçlı inşa ettirdiği kalenin yapımında Bizans İmparatorundan yardım istemiş, talebi doğrultusunda kendisine teknik ve lojistik destek sağlanmıştır.⁵⁷

Hazarların yükselişe geçtiği, Avrasya'da siyasi ve askerî bir güç haline gelmeye başladığı yıllar Bizans'ın güvenlik bakımından zor zamanlar yaşadığı bir döneme tesadüf etmektedir. Bu nedenledir ki kuzey sınırını güvence altına alacak siyasi manevralar yapmak istemeleri Bizans imparatorlarını Hazarlar ile ittifaka meyilli bir hale getirmiştir. Bu ittifakın oluşumuna katkı sağlayan olaylar örgüsü incelendiğinde Hazarların Bizans sınırında bir güvenlik kalkanı olarak

⁵⁴ Denis Sinor, *Erken iç Asya Tarihi*, Ed. A. Gün Soysal, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 357.

⁵⁵ Brook, agm, s. 831.

⁵⁶ Kurat, *age*, s. 33; Golden, *Khazar Studies*, s. 19; Omeljan Pritsak, "Hazar Hakanlığı'nın Museviliğe Geçiş", çev. Altay Tayfun Özcan, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 13, (Bahar 2007), s. 16.

⁵⁷ Osman Karatay, "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası", *Belleten*, C. 74, S. 269, 2010, s. 71.

konumlandırılmak istenmiş olması olasılık dahilindedir. Bizans imparatorları hanedan geleneğinin dışına çıkmak pahasına siyasi evlilikler yapmak suretiyle Hazarlarla ikili ilişkilerini canlı tutmaya gayret etmişler, onlara teknik destek vermekten de geri durmamışlardır. Hazarlar Bizans'ın kuzey sınırındaki siyasi teşekküllerin inşasında etkin rol oynamakla birlikte imparatorluğa bu bölgeden gelebilecek saldırıların önlenmesinde de etkili olmuştur.

1.3. Hazar-Arap İlişkileri

Tarihçiler arasında ortak bir görüş; Charles Martel'in 733 veya 734'te Tours yakınlarında bir Müslüman ordusunu yenilgiye uğratmasının, dünya tarihinde İslam'ın kuzeye yayılmasının durdurulmasını işaret eden belirleyici bir an olduğu yönündedir. Benzer şekilde, tarihçiler Hazarları (Doğu) Avrupa'yı İslam ordularının işgalinden kurtardıkları için övüyorlardı. Hazarların, Kafkas Dağları boyunca Arap ilerleyişini körelttiklerine ve onlarla durma noktasına kadar savaştıklarına inanılıyordu. Bu nedenle F. Curta'nın da belirttiği gibi İslam XIII. ve XIV. yüzyıllara kadar Kafkasların ötesine geçememişti.⁵⁸

Dönemin büyük güçleri arasında sayılan Sasânilere karşı Bizans-Göktürk ittifakı özellikle Zemarkhos adlı elçinin İstemi Yabgu ile görüşmeleri neticesinde, Sasâni nüfuzunun etkin olduğu Kafkasya bölgesindeki gücünün zayıflamasıyla sonuçlandı. Bu noktada Göktürklerin bakiyesi olan Hazarlar, Bizans'la olan ilişkilerini geliştirerek Kafkasya bölgesindeki güneyden gelen tehdidi ortadan kaldırmaya başlamışlardı. Zaman içerisinde ortaya çıkan boşluğun yeni aktörleri olan Araplar, Kafkasya bölgesinde ilerlemek için fırsat buldular. Bu nokta da elbette ki bölge, bir diğer unsur olan Ermenilerin, aralarında dinî rabıta olan Bizans ile ilişkileri neticesinde Araplara rakip olarak karşılına çıkmasına vesile olmuştu. Bu süreç bölgede ticaret merkezi olan Tiflis, Belencer (*Belender*) ve Derbent şehirlerine de sirayet etmekteydi. Sasânilerle olan mücadelelerini kazanan Araplar, onların nüfuz bölgesi olan Kafkasya'ya hareket etmekte gecikmediler.

Halife Hz. Ömer, Arap komutanlarından Bukayr bin Abdullah'ı 641'de Azerbaycan'ın zaptı için görevlendirdi. Azerbaycan'ı ele geçiren Bukayr, Sasâni

⁵⁸ Curta, *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300)*, s. 128

komutanı İsfandiyar'ı esir etmeyi başardı ve bölgeye hâkim oldu. Bu sıralarda daha kuvvetli bir ordu eşliğinde Suraka b. Amr komutasındaki ordu Derbent'e doğru hareket halindeydi. Sasâni komutanı olan Şahrvaraz'ın gelen bu büyük ordu karşısında mücadele etmenin anlamsız olacağını düşünerek şehri teslim etmesi Araplar için büyük bir başarı oldu. Bu hadise aynı zamanda yeni bir dönemin kapısını aralamakla birlikte, Arap fetihlerinin sadece Derbent'le sınırlı kalmayacağını göstermekteydi. Nitekim Hz. Ömer, Hazarları kastederek Derbent'in ötesine geçilmesini emretti. 642'de Belencer seferi için Arap Emiri Selman b. Rabia'ya bir emirnâme yazarak kendisini bölgeye tayin ettikten sonra Araplar sefer için Belencer'e ilerlediler. Şehri, Taberî ve İbnü'l-Esir'in beyanlarına göre çatışma yaşanmadan teslim alan Emir Selman, gövde gösterisinde bulundu. Bu aynı zamanda Arapların kuzeye ilerleyişinin de habercisiydi. Ortaya çıkan bu neticeyle Hazar-Arap mücadelelerinin erken safhası başlamış oldu.⁵⁹

Hazarların bu dönemdeki siyasetinin en önemli amacı ise batı komşuları olan Bulgarların hükümdarı Kubrat Han'ın (*Kuvrat*) ölümü ardından (642)⁶⁰ doğan otorite boşluğundan fayda sağlamaktı. Elbette erken dönemler için iyi bir müttefik olan bu iki devlet Karadeniz hakimiyeti için de siyasi rekabet içinde idiler. Bulgarlarla olan mücadeleden sonra Kırım'ı alan Hazarların burada bir garnizon bulundurdıkları bilinmektedir. Aynı dönemler nezdinde Tuna'ya kadar ve Bizans hakimiyet alanına girmiş oldular.⁶¹ Bir diğer taraftan Hazarlar güney sınırlarında başlayan ve kuzeye doğru devam eden Arap ilerleyişinin de farkındaydılar. Bu yüzden Hazarlar Belencer'e doğru 651-653 yılında harekete geçerek, 4.000 kişilik bir Arap ordusunu zayıyata uğrattılar.⁶² Bu saldırıda önlemlerini artıran ve şehri tahkim eden Hazarlar, mevzilerini kaybetmedikleri gibi çok sayıda Arap Müslümanın ölmesine neden oldular. Bazı kaynaklar bu kuşatmadan evvel Abdurrahman b. Rabia'nın Hz. Osman tarafından

⁵⁹ Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, s. 76-79.

⁶⁰ Vásáry, *age*, s. 213. Theophanes'in aktardığı bilgilerden hareketle Kubrat Han'ın ölümünden önce hanlık topraklarını 5 oğlu arasında pay ettiğini, onlara bağımsız bir hükümdarlık kurmamalarını ve birlik içinde olmalarını vasiyet ettiğini görmekteyiz. Ancak oğullarının bu vasiyete uymaması, Bulgar Hanlığı'nda otorite boşluğu doğmasına sebep olmuştur. Bkz. Dunlop, *age*, s. 57.

⁶¹ Dunlop, *age*, s. 55-61.

⁶² Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 2019, s. 39; Kevin Alan Brook, *The Jews of Khazaria*, Rowman & Littlefield, New York & London 2018, s. 110; Golden, *Khazar Studies*, s. 59-60.

Hazar tehdidine karşı uyarıldığını kaydetmektedir.⁶³ Aynı savaşta tayin edilen Selman b. Rabia'nın akıbetinin de ölümle sonuçlanması neticesinde, Arap orduları, Hazarlar karşısında tutunamayıp dağılarak güneye çekildiler.⁶⁴ Bu yaşanan büyük çarpışma, Hazar-Arap mücadelelerinin uzun yıllar sürecek ilk safhasının da başlangıcı oldu.

Sonraki dönemlerde büyük mücadeleler şeklinde olmasa da bazı küçük çaplı çatışmalar yaşandı. Bölge nezdinde özellikle gerilim hat safhadaydı. 706-707 yıllarına gelindiğinde Kafkasya bölgesine atanan Mesleme tarafından Azerbaycan şehirleri ve kaleleri zaptedilmişti. Aynı zamanda Derbent civarındaki Hazar köylerine saldıran Mesleme, Kafkas ötesine genel vali olarak atanarak Arap fetihlerini yönetme yetkisini eline aldı. Ancak 710-711 yıllarında bu tahribatlara karşılık veren Hazarlar, Mesleme'ye karşı başarı sağladılar.⁶⁵ Ancak sağlanan bu başarı çok uzun sürmeyerek, 713-714 yıllarında Derbent şehri Mesleme tarafından tekrar ele geçirildi. Derbent'ten sonra Alban bölgesindeki Hunlar üzerine yürüten Mesleme, Büyük bir Hun ordusu tarafından karşılanınca geri çekilmenin yollarını aramıştı. Kalankatlı Moses'in kaydında Mesleme'nin haremını de Hazarların eline bırakarak kaçtığı iddia edilmektedir.⁶⁶

İkinci Arap-Hazar Savaşı 722'den 737'ye kadar sürdü ve Kafkasya'nın geleceği üzerinde derin bir tesir yarattı. 30.000 Hazar askeri 722 veya 723'te Güney Kafkasya'yı zapt etti ve bu bölgedeki Marj El Hicara'da Arap ordusunu kesin bir şekilde mağlup ederek Arapların Suriye'ye kaçmasına neden oldu.⁶⁷ Misilleme olarak, Cerrah İbn Abdullah el-Hakami liderliğindeki bir Müslüman ordusu kuzeye ilerleyerek 723 veya 724 civarında Hazar topraklarına girdi. Hazarlar, şehrin kalesini

⁶³ Karatay, *Hazarlar*, s. 79.

⁶⁴ Kurat, *age*, s. 39; Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, s. 81. Taberî'nin aktarımında yenilen ve geri çekilen Arap kuvvetlerine, Hazarlar ormanlık bir alanda bitirici darbe vurarak savaşa son vermişlerdir. Bkz. Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, s. 81.

⁶⁵ Gumilëv'in tashih ve notlarına göre Hazarların bu saldırıya geç cevap vermesinin en büyük nedeni Peçenek saldırılarıyla uğraşmasından ötürüdür. Peçenek-Türgiş çatışması başladığı anda Mesleme'ye karşılık verebilmişlerdir. Bkz. Artamonov, *age*, s. 270.

⁶⁶ Artamonov, *age*, s. 270-271. Artamonov'un notlarına göre bu dönem itibarıyla Arap fetihleri yoğunluk kazanmıştır. Aynı zamanda Hazar-Bizans ittifakının yanı sıra Hazar-Türgiş Anti-İslam bloğundan bahsetmektedir. Batı Asya ve Doğu Avrupa'da Arap seferlerinin bölgede hız kazanmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Artamonov, *age*, s. 270.

⁶⁷ Bu savaşta Arap ordularını kumanda eden Sübeyt en-Nahraî bozgunun ardından Halife Yezid İbn Abdülmelik tarafından sert bir biçimde azarlanmış, Sübeyt ise kendisini şöyle savunmuştur: “*Ya Emirül Müminin, ben kesinlikle korkaklık etmedim ve düşmanla çarpışmaktan çekinmedim, diş diş, mızrağım kırılana kadar, kılıcım parçalanana kadar sapladım, ama ulu yüce Allah'ım ne isterse o oluyor*”. Bkz. Dunlop, *age*, s. 77.

çevreleyen halatlarla birbirine bağlanan tahta vagonlarla Belencer'i savunmaya çalıştılar, ancak Cerrah'ın adamları kaleye saldırının önünü açmak için ipleri kesip vagonları yokuş aşağı attılar. Cerrah'ın askerleri Belencer'i Hazarlardan alarak (yaklaşık 723 yılı) birçok Hazar Türkünü öldürdü ve bir o kadarını da köleleştirdi.⁶⁸ 724-725 yıllarında Cerrah, Alan topraklarına ağırlık vermekteydi. Bunu takip eden yıllarda Güney Kafkasya valiliğinden azledilen Cerrah, *Vanandar* adlı bölgeye yerleşti.⁶⁹

Bundan sonraki dönemlerde Arapların Hazarlara karşı kurmuş olduğu en büyük üstünlük, Halife Hişam zamanında Güney Kafkasya valisi Mervan'ın kumandanlığında 737'de gerçekleşmiştir. Bu kazanılan zafer sonrası Hazar Kağanı barış istemekle kalmayarak, Müslümanlığa geçmeye zorlanmıştır.⁷⁰ Hazar Hakanını Müslüman olmaya iten bütün bu gelişmeleri kaleme alan tarihçi İbn A'sem el-Kufi'dir. El-Kufi, bu konu hakkında oldukça geniş bilgiler vermiştir. Onun verdiği bilgiler doğrultusunda Hakan'ın komutana yazmış olduğu mektup hakkında şu malumata sahip olmaktadır:

“Ey komutan! Ben çağrınıza uydum, İslam dinini kabul ettim, ayrıca onu çok sevdim, fakat bana senin arkadaşlarından birini gönder ki, o bana İslam dinini açıklasın (böylece gönlümde ferahlamış olsun).”⁷¹

Mervan, Hazar Kağanının İslamiyet'i benimsemesinden sonra ona İslam dininin getirilerini ve görevlerinin ne olduğunu, İslam'ın nasıl yaşandığını anlatması adına önemli alimler göndermiştir. Bu alimlerden Hazar Kağanına İslam dinini en ince ayrıntısına kadar anlatmalarını ve Hakanı İslamiyet'in güzelliğine davet etmelerini istemiştir. Hazar Hakanı gelen bu alimlerden İslam dininin bütün güzelliklerini iman etmeyi ve bunun şartlarını öğrenmiştir. Ancak Hakan, İslam'ı benimsedikten sonra da ölü hayvan eti yemeye ve şarap içmeye devam etmek istediğini, bu şekilde İslam'ı benimseyeceğini söylemiş, fakat kendisine bunun mümkün olmadığı bildirilmiştir.⁷²

⁶⁸ Brook, *The Jews of Khazaria*, s. 111.

⁶⁹ Artamonov, *age*, s. 277.

⁷⁰ Kurat, *age*, s. 39.

⁷¹ Zekeriyâ Kitapçı, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslamiyet*, Yedikubbe Yayınları, Konya 2005, s. 60.

⁷² Kitapçı, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslamiyet*, s. 60.

Kısaca özetlemek gerekirse; ilk Müslümanlar, Abû Hurayra ve Farslı Selmân gibi liderleriyle birlikte Asya'nın toplum geleneklerini değiştirecek fikirlerle doluydular. 652'de Türk sınırı olarak bilinen Hazar Kağanlığı sınırına ulaştılar. Hazar Denizi'nin Batı kıyısındaki korkunç bir yer olarak bilinen Derbent'i tekbir nidaları ile geçtiler. Taberi'nin naklettiğine göre; Derbent'teki çatışmalarda ölen Abdurrahman b. Rabia'nın cesedi Türkler tarafından bir sanduka içine konularak onunla yağmur duasına çıkıldı. Bu akından sonra, Hazarlardan İslam'ı kabul edenler oldu, Belencer adlı Hazar şehri alındı, İtil şehrinde bir mescid binası inşa edildi ve kadılık kurumu oluşturuldu. Ancak, Hazar ülkesinde İslam ilerlemedi. İtil mescidi ve minaresi 922'de Hazar Hakanı tarafından yıkıldı. Müslüman olan Hazar Türkleri vatanlarında tutunamayarak göç etmek zorunda kaldı. Göç edenler, Hilafet merkezine gelen savaş esirleri arasında yer alan kişiler arasında önemli pozisyonlara yükseldi. İslam'ın Hazar ilinde başarısızlığı, Bizans'ın Hristiyanlığı yaymak için çabası ve Hazar Hakanı'nın Harun el-Reşid döneminde (786-814) veya 740'larda Musevilik dinini kabulüyle sonuçlandı. Bununla birlikte İslam, Hazar ülkesinde tamamen etkisiz hale gelmedi. Bazı araştırmacılara göre; Museviliğin Karait kolu, Mu'tazila gibi İslami okulların etkisi altında yaşamaya başladı ve Hazar Türkleri arasında yayıldı.⁷³

Netice itibariyle, Arap orduları tarafından yapılan bu seferler en nihayetinde Hazarların yorgun düşmesine sebep olmuştur. Böylelikle Güney Kafkasya'dan da vazgeçmek zorunda kalmışlardır. Fakat Araplar da sadece Kafkasya'ya kadar ilerleyebilmiştir. Hazar savunma savaşlarının dünya tarihi ve askerî tarih açısından önemi Arap akınlarını durdurması ve ilerlemelerine engel olmasıdır; Avrupa'da Pirene dağları Arapların dolayısıyla da İslam'ın yayılmasını nasıl engellediyse, bu coğrafyada da Kafkas dağları İslam'ın yayılmasına engel olmuştur.⁷⁴

1.4. Hazarların Ticaret Yollarını Kontrol Altına Alması ve Avrasya'da Üçüncü Bir Güç Haline Gelmesi

Hazarların siyasi, askerî ve iktisadi bakımdan bölgesel bir güç olarak ortaya çıkışlarında hiç şüphesiz uzun süre kontrol altında bulundurdıkları ticaret ağlarının

⁷³ Emel Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, s. 144.

⁷⁴ Vásáry, *age*, s. 215.

büyük etkisi olmuştu. Zira Hazar başkenti İtil (*Atıl/Etil*), zamanının en önemli ticaret merkezlerinden biriydi.⁷⁵ Ayrıca bölgenin ticari geçmişi çok eski zamanlara kadar gitmektedir. Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlayan Hazarya toprakları üzerindeki yol, MÖ VI. yüzyılda İskit ve Grek tüccarlar tarafından kullanılmaktaydı. Çin kaynaklarında MS I. yüzyılda ipek ticaretinin kuzey güzergahı olarak tasvir edilen bu yol, Tanrı Dağları boyunca uzanmaktaydı. İpek Yolu, Hunların ortaya çıkışından sonra birkaç yüzyıl kesintiye uğrasa da daha sonra Göktürkler tarafından VI. yüzyılda tekrar canlandırıldı. İran üzerinden gelen Müslüman tüccarlara Sibirya yolunun Uygur ve Karluklar tarafından kapatılması sonucunda Doğu Avrupa yolunun gelişimi hız kazanmaktaydı.⁷⁶ Gumilev, ticaret yollarının kontrolü ve özellikle de İpek Yolu konusunda Göktürklerin ve Hazarların menfaatlerinin kesiştiğini söylemektedir. Söz konusu dönemde Çin uzaktaydı ve İran ise son derece zayıftı. Türk beyleri, kervan yolu sayesinde büyük kârlar elde ediyordu.⁷⁷

Bizans-İskandinavya bağlantısı hakkında ise iki büyük yol güzergahından bahsedilmektedir. Bu yollardan biri; İtil şehrinden başlayarak, İdil (Volga) Nehri'ni takip ederek kuzeye, Kama Nehri ve Urallar sahasından geçerek, İdil Nehri'nin yukarisından bazı küçük ırmaklar vasıtasıyla Ladoga Gölü ve Fin Körfezi'ne, oradan da İskandinavya coğrafyasına ulaşmaktaydı. Diğer yol ise Bizans ile İskandinavya coğrafyası arasından başlayarak, Dinyeper Nehri'nden ve bu nehrin başlarından 50-60 km kadar karadan ve yine küçük ırmaklar aracılığıyla İlmen Gölü'ne oradan da Fin Körfezi'ne ve bugünkü İsveç'e varan büyük ticaret ağıydı.⁷⁸

Açık bir şekilde Batı Göktürk yönetici ailesi ile ilişkili olan Türk-Hazar yönetici sınıfı üç bölgenin kontrolünü elinde tutuyordu. Birinci bölge *Havalis* bölgesiydi ve Doğu İranlıların ticari havzası olan Volga'nın aşağı kısımlarını kapsıyordu. Bu bölgede yer alan Sarıgşın ve Hamlık olarak da anılan ikiz şehirler *Amol* ve *İtil*, Tarkan unvanlı bir yönetici tarafından yönetiliyordu. 722-723 yılında yaşanan felaketin ardından Hazarlar başkentlerini buraya taşıdılar. Batı tarafında yer alan Amol

⁷⁵ Golden, buna rağmen, kentsel Hazarya'nın çoğunda olduğu gibi, iz bırakmadan ortadan kaybolmuş olmasını Hazarların en büyük bilmece ve tarihçiler açısından belki de en ilginç yönü olarak kabul eder. Bkz. Golden, *Khazar Studies*, s. 15-16.

⁷⁶ Artamonov, *age*, s. 515-516.

⁷⁷ Gumilëv, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, s. 207.

⁷⁸ Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 33.

dinî ve idari merkez olurken, Doğu tarafında yer alan İtil ticaret merkezi oldu. İkinci bölge Kafkasların kuzeyinde bulunan Semender'di. Barç boyundan olan idareci Terek Nehri boyundaki Semender şehrinde oturuyordu. Üçüncü bölgesi ise Sarkel'di. Volga'nın kıvrımlandığı Don Nehri'nin aşağı bölgelerinde bulunuyordu.⁷⁹

Hazarların hakimiyet tesis ettikleri bu coğrafya; İdil, Yayık, Don ve Kuban nehirlerinin havzalarını kapsadığından dönemin en önemli ticaret yollarının kesiştiği bir konumdaydı. Dolayısıyla Çin, Türkistan, Bizans, Anadolu, İran, Harezm, Suriye, Mezopotamya, Kafkasya, Doğu Avrupa ve İskandinavya yollarının kontrolü uzun süre Hazarların elinde kaldı. Bu avantaj sayesinde alınan gümrük vergileri Hazarların ekonomisine ciddi faydalar sağlamaktaydı. Hazarlar, din ayırt etmeksizin farklı ülkelerden gelen tüccarlara sağladıkları imkanlar, can ve mal güvenliğinin temini gibi hukukî garantiler sayesinde Bizans pazarına açılarak, Kırım sahillerinde ticari koloniler kurulmasına olanak sağladılar. Önceden, Bizans'a bağlı tüccarlar tarafından Doğu'dan getirilen ve Bizans pazarında arz edilen birçok mamûl (hayvan derileri, Asya'nın silahları, Hint ve Buhara kumaşları, ipekler, sırmalar, yağlar, pirinçler, çelik, altın, bakır ve mücevherler, Karadeniz'in balıkları, bozkırın buğdayı, arpası, etleri, şarapları, bal ve balmumları), Hazarların ticaret koloni kurulmasına önyak olması ile artık Hazar hükümdarı tarafından himaye edilen Müslüman tüccarlar tarafından pazarlanmaya başlamıştı.⁸⁰

Meşhur Hazar yazışmalarının Endülüslü müellifi Hazar ülkesi hakkında malumat toplarken Bizans elçileri vasıtasıyla şu bilgiye ulaşmıştı: *“Onların ülkesi ile Constantinople arasında deniz yoluyla on beş günlük bir mesafe var, ama karadan gidildiğinde aramızda birçok halk yer alır. Baştaki kralın adı Yosef'dir. Onların ülkesinden bize balık, deri (muhtemelen kürk) ve her tür ticari mal getiren gemiler gelir. Bizimle müttefikler ve saygıyla karşılanırlar. Aramızda karşılıklı elçiler gelir gider ve birbirimize hediyeler veririz. Güçlüdürler. Yağmacı çeteler için bir kaleleri ve bazen dışarıya giden orduları vardır”*. Bu bilgi son derece dikkate şayandır, çünkü Dunlop'un da tespit ettiği gibi malumat o dönemde Hazarların Konstantinopol'e kendi gemileriyle ticaret yaptıklarına dair en açık kaynağı oluşturur.⁸¹ Ayrıca Hudûdü'l-

⁷⁹ Pritsak, agm, s. 16.

⁸⁰ Ali Ahmetbeyoğlu, “Avrupa Hun ve Hazar Devletlerinin İktisadi Gelir Kaynakları”, *Belleten*, C. 69, S. 254, Yıl 2005, s. 121-123.

⁸¹ Dunlop, *age*, s. 150-151.

Âlem'deki kayda göre de Hazarlara ait Hamc (*Hamlih?*), Belencer, Beyzâ, Savğâr?, Hatluğ, Leken, Sûr, ve Mast (*Maskat?*) şehirleri surlara sahipti ve bu şehirler deniz ticaretinden zenginlik sağlamaktaydılar.⁸² Rus gemileri Hazar sularından geçerken yüklerinin onda biri kadar vergi vermek zorundaydı.⁸³ Bizans ve Hazarlar müttefik olmalarına rağmen 670-679 yılları arasında tahılı Karadeniz'den almaya alıştıkları için Herson şehri dışında tüm Kırım'ı işgal ettiler.⁸⁴ Gerdizi, Zeyn el-ahbar adlı eserinde Hazar ülkesinin zenginliği hakkında şöyle demektedir: “*Hazar ülkesinde ekin sahaları, bostanlar çoktur. Bol nimet vardır. Çok bal bulunur. Makbul mumu oradan getirirler*”.⁸⁵

Dunlop, Hazarların ticareti karadan da sürdürmekte olduğunu, sadece Hazar Devleti ile Harezm'i birbirine bağlayan güzergahtan kaynaklarda açıkça bahsedilmemesine rağmen, Hazar Denizi'nin çevresindeki kervan yolunun, her zaman büyük bir öneme sahip olduğunu ifade etmektedir.⁸⁶ Hazarlar VII-VIII. yüzyılda sadece Belencer'in aşağı mecralarını değil, Semender isimli başkentlerini konumlandıkları Terek Nehri'ne kadar uzanan “Kara Toprakları” da kontrol ettiler. Bu bölgelerde komşuları olan Alanlarla (Osetinlerle), Kara Bolgarlarla (Balkar) ve güneyde dağlılarla ilişkilerini geliştirdiler.⁸⁷ Volga Nehri, doğu-batı kervan tüccarlarının üzerinden geçtikleri ve yine kervanla Bizans'a (ve dolayısıyla Batı'ya) ya da İslam topraklarına doğru ilerledikleri büyük Avrasya bozkırlarını geçerek Hazar'a dökülmekteydi.⁸⁸ İstahrî, “*Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*” adlı eserinde “*İslam ülkelerinden Hazarlara, İslam ülkelerinden Erran, Gilin, Tabaristan ve Cürcan arasında tüccarlar gelir gider*” demektedir.⁸⁹ Hazar İmparatorluğu, Doğu ile Batı arasında bir köprü olarak, ünlü İpek Yolu'na giden kara yollarını

⁸² *Hududü'l-Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Ayıışı Kitapları, İstanbul 2018, s. 123.

⁸³ Dunlop, *age*, s. 256-257.

⁸⁴ Gumilëv, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, s. 212.

⁸⁵ Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Basımevi, Ankara 2002, s. 83.

⁸⁶ Dunlop, *age*, s. 247.

⁸⁷ Gumilëv, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, s. 210.

⁸⁸ Golden, *Khazar Studies*, s. 106-107.

⁸⁹ “*Hazar ülkesinden uzak ülkelere zamk, civa, bal, mum, ipek ve post götürülür. Hazar ve havalisinin giysileri uzun tunik/karatık ve cübbedir/ekbiye. Kendilerinde elbise imal edilebilecek bir şey yoktur. Bu malzemeler Cürcan, Taberistan, İrmeniyeye, Azerbaycan ve Rum ülkelerinden getirilir*”. Bkz. İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayıışı Kitapları, İstanbul 2019, s. 200; Ayr. Bkz. Şeşen, *age*, s. 157.

denetlemekteydi. Hazaristan'da ticaret yaptıktan sonra tüccarlar bazen diğer Türk kabileleriyle (Uygurların ve Kırgızların ataları) tanıştıkları Turfan, Kaşgar ve Pamir Dağlarına gittiler. Çin'e ulaşmak için güzergâh üzerinde doğuya doğru devam etmek de mümkündü. İpek, tütsü, parfümler, baharatlar, mercan, altın ve gümüş sikkeler ile inci ve zümrüt gibi değerli taşlar, Yahudiler ve diğer tüccarlar tarafından ipek Yolu'nda taşınan birçok eşya arasındaydı. Arkeolojik kazılar sonucunda ulaşılan, Hazarya'ya yapılan en ilginç Asya ithalatı arasında Hint Okyanusu'ndan gelen deniz kabukları ve fildişinden yapılmış bir tarak vardı.⁹⁰ Kuban Irmağı yakınlarında bulunan, Lama Irmağı'na yakın bir mesafede ortaya çıkan arkeolojik veriler sayesinde, bir Çin tüccarına ait buluntular da Çin ipeklerinin Hazar Kağanlığı'na nasıl ulaştığına dair önemli bir delil niteliği taşımaktadır.⁹¹

Hazarların şehirleri ve güzergahları Batı Avrasya açısından oldukça önemli bölgeleri teşkil etmekteydi. Aynı zamanda Hazarlar, Transkafkasya bölgesinin geçitlerini de elinde bulundurmaktaydı. Özellikle Kafkasya ve Karadeniz bölgesinde ticaret merkezleri ve şehirleri inşa etmişlerdi. Elbette bu şehirler ve merkezler ganimet açısından bölgedeki diğer güç unsurları için de cazip gelmekteydi. Hatta Hazar-Arap mücadelesinin bir sonucu olarak Belencer-Semender şehirleri arasında kurulmuş olan Hazar başkenti, Arap baskınları neticesinde aşağı İdil üzerindeki *Atıl/Etil* şehrine taşınmak zorunda kaldı.⁹² Ancak bu sonuç yine de Hazar ticaret ağına zarar vermedi. Hazar-İdil ticaret ağı, 762'den sonra hızla büyüyen Abbasi ticaretini, Avrupa'ya bağlayan bir kanal halini aldı.⁹³ Ayrıca Hazar-Arap mücadelelerinin dinamiklerine baktığımız zaman da Arapların kuzey ticaret yolunu ele geçirmek istemelerinin nedenlerinden biri olarak kabul görmekteydi.⁹⁴ Bununla birlikte İtil, kuzey ve güneyin olduğu kadar doğu ile batının da önemli bir ticari antrepo olduğu kanaati doğuyor. Hazar Devleti'nin refahı, bariz bir şekilde, ülkenin kendi kaynaklarından ziyade önemli ticaret yollarının kavşak noktasında bulunmasına bağlıydı.⁹⁵

⁹⁰ Brook, *The Jews of Khazaria*, s. 68-69.

⁹¹ Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, s. 223.

⁹² Golden bu bilgiye Mesûdî'nin tashihiinden ulaşmaktadır. Bkz. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 196. Ayr. bkz. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 7.

⁹³ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 197.

⁹⁴ Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, s. 192.

⁹⁵ Dunlop, *age*, s. 250.

Hazar devleti, büyük ticaret yollarının üzerindeki avantajlı coğrafi konumu nedeniyle, ticari bir devlet haline geldi. Ekonomik temelleri bu ticarettten elde edilen gelirlere dayanıyordu. Buna karşılık hem yerli hem de yabancı tüccara güvenlik⁹⁶ ve burada bulunan temel yolların kullanımını sağladı. Bu bölgeyi kontrol etme yeteneği, kağanların, şadların ve Hazar boylarının askeri yeteneklerine dayanıyordu.⁹⁷ Hazarların ticarete verdikleri önem ve tüccarlara sağlamış oldukları garantiler, Arap müelliflerinin de gözünden kaçmamıştır. Örneğin İbn Fadlan kaleme aldığı seyahatnamede Hazar ülkesindeki ticaret ve tüccarlara verilen önem hakkında şu kaydı düşmüştür: “*Hazar Hakanı’nın Etil (Volga) nehri üzerinde büyük bir şehri vardır. Bu şehir nehrin iki tarafındadır. Bir tarafında Müslümanlar, diğer tarafında Hakan ve adamları oturur. Müslümanların başında hükümdarın memurlarından Haz Çavuşu denen bir Müslüman vardır. Hazar ülkesinde yaşayan Müslümanların, bu ülkeye gelip giden Müslüman tüccarların hukuki işleri bu memura bırakılmıştır. Başkası onları idare edemez, aralarında hüküm veremez*”.⁹⁸ Bunun yanı sıra Mes’udi, Murûc el-zeheb adlı eserinde şöyle demektedir: “*Hazar hükümdarının ülkesinde Erisiyye’den başka Müslüman tüccarlar ve sanatkârlar da bulunur. Bu Müslümanlar oraya hükümdarın adaleti ve eminliği dolayısıyla gitmişlerdir*”.⁹⁹

Hazar coğrafyası ile Baltık bölgesini ticari bakımdan yakınlaştıran bölge ise Oka boylarıydı. Oka boyları hem Hazar coğrafyası için hem de Baltık bölgesi için mesafe açısından ortak noktaydı. Burası hem kuzeyden gelenler için hem de güneyden gelenler için ticaretin kesiştiği nokta olmakla birlikte Fin ve Slav boylarının da farklı coğrafyalar ile etkileşim içinde olmalarını sağlamıştır. Bölge adeta kuzeydekilerin güneyden gelen gümüşe, güneydekilerin ise kuzeyden gelen kürke hücum ettikleri bir mübadele alanı görünümündeydi.¹⁰⁰ Arap-Hazar yakınlaşması sonucu kuzey-güney istikametinde yoğun bir ticaret trafiği gelişti. İslam ülkelerinden gelen gümüş sikkelerin Doğu Avrupa ülkesine geçişi de bu sayede olmuştu. Hatta bu ticaret ağı öylesine yoğundu ki Rusların Hristiyanlık öncesi mezar buluntularında ele geçen

⁹⁶ İstahrî eserinde “*Hazarın doğu tarafında çok sayıda Müslüman ve tüccar vardır. Burası bir ticaret merkezidir. Batısı hükümdarın kendisine ve ordusuna tahsis edilmiştir*” demektedir. Bkz. İstahrî, age, s. 199; Dunlop, age, s. 110-111.

⁹⁷ Golden, *Khazar Studies*, s. 110-111.

⁹⁸ İbn Fadlan *Seyahatnamesi*, haz. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s. 47.

⁹⁹ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 47.

¹⁰⁰ Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, s. 222.

gümüş süslemelerin yüzde 72'si İslam ülkelerinden gelmekteydi. Ancak ticaret ağının güzergahı Farsî müellif İbn Hurdadbih'in aktardığı gibi Dinyeper üzerinden değil, kazı çalışmalarının işaret ettiği gibi Don Nehri üzerinden bir trafiğin yaşandığını göstermektedir. Sarkel'e kadar deniz yoluyla gelen tüccarlar, oradan kara yolunu takip ederek İtil şehrine doğru ilerliyorlardı. Buradan güneye Azak çevresine geçiş ise denetim altındaydı.¹⁰¹ Oka ve Kama civarında gerçekleştirilen kazı çalışmaları neticesinde ortaya çıkan Çin ipekleri Birka'da ortaya çıkan bulguların başka bir yerden değil de Oka ve Kama güzergahı üzerinden İsveç'e geldiğini göstermektedir. Bu yol güzergahındaki ticaret canlılığını ve hareketini ifade etmek zor olsa da bu dönemde Avrupa kıtasında kullanılan ipeklerin büyük bir çoğunluğunun Çin ve Türkistan malı olması ticaretin sadece İsveç ile yapılmadığı ortadadır.¹⁰²

Hazar döneminde güney Rusya ve Ukrayna'da ticari faaliyetler gelişti. Hazarya'nın başlıca tüccarları Radhanlılar ve Ruslardı. Araplar, Çinliler, Oğuz Türkleri ve diğer halklar da Hazarlarla ticaret yapıyorlardı. Hazarya, özellikle VIII. ve IX. yüzyıllarda ticaret için önemli bir merkez haline geldi. Klasik Pers coğrafya eseri Hudûdü'l-Âlem, Hazarya'yı bolluk ülkesi olarak şu şekilde tanımlar: *"Burası büyük zenginliklere sahip çok hoş ve müreffeh bir ülke. Ondan inekler, koyunlar ve sayısız köle geliyor"*. Hazarlar, Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlayan birkaç ticaret yolunu kontrol ediyordu. Bunlardan en önemlilerinden biri Volga boyundaydı. Hazar kabilesinin üyeleri doğrudan ticaretle uğraşıyorlardı. Gerdizi'ye göre, Hazarlar yoğunlukla balmumu ve bal ticareti yapıyorlardı. Onlar aynı zamanda şarap tüccarıydılar ve bu mamulleri Kafkasya ile Mezopotamya'ya ihraç ediyorlardı. Şarabın çoğu Semender'den geliyordu. Arkeolojik araştırmalar, Hazar yapımı gümüş kaselerin, bardakların, kemerlerin ve kemer süslerinin Urallara (bugünkü Perm eyaleti), batı Sibirya'ya (Ob Nehri bölgesi) ve Kiev'e (Ryazan eyaleti) ihraç edildiğini göstermiştir.¹⁰³

Dunlop'un aktarımına göre H. Rosenthal Hazarlar hakkında şu tespitte bulunmaktadır: *"Hazarlar, medenileşmiş ulusların tüm ayrıcalıklarından, iyi oluşturulmuş ve hoşgörülü bir hükümetten, gelişen bir ticaretten ve disiplinli düzenli*

¹⁰¹ Karatay, *Hazarlar*, s. 167-168.

¹⁰² Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, s. 223

¹⁰³ Brook, *The Jews of Khazaria*, s. 67-68.

bir ordudan yararlanmışlardır. Bağınazlığın, bilgisizliğin ve anarşinin Batı Avrupa’da hüküm sürdüğü bir zamanda Hazar Krallığı, kendi adil ve serbest fikirli yönetimi ile övünebiliyordu.”¹⁰⁴ Bu görüşüyle Hazar Çağı’nın zirveye ulaştığını aktarmaktadır.

2. HAZARLARIN YAHUDİLERLE İLK MÜNASEBETLERİ

2.1. Hazarların Yahudilerle İlk Teması

Hazarların Museviliği kabul etmesi ile ilgili detaylar bugün hâlâ aydınlatılmayı bekleyen bazı noktalara sahiptir. Doğu Avrupa tarihinin en sıra dışı ve mühim gelişmelerinden biri olarak kabul edilen bu ihtida olayının çağdaş kaynaklar tarafından son derece olağan bir durummuşçasına sessizlikle karşılanmış olması, olayın üzerindeki sis perdesinin aralanmasına engel teşkil eder.

Hazar Kağanı’nın ve idarecilerinin Museviliği benimsemesi, tarihsel anlamda bir kırılma yaratmıştı. Ancak şaşırtıcı bir biçimde, dönemin Yahudi literatüründe ve Hazarlarla iyi ya da kötü de olsa ilişki halindeki Arap ve Bizans kaynaklarında konunun çok fazla yer almamış olduğuna tanıklık ediyoruz.

Hazarların Musevilik inancını benimsemeleri ile ilgili en eski kaynak şaşırtıcı bir biçimde Westphalya’da bulunan Corvey manastırındaki Aquitaineli Druthmar bir Fransız Benedikt rahibine aittir. Bu bilgi, 864 yılında Marthew 24:14 numaralı ayetin yorumlanması kısmında da geçmektedir: “*Şimdiki zamanda dünyada Hristiyanların (aralarında) yaşamadığı hiçbir ulus bilmiyoruz. Sadece çok savaşçı olan bir tek kabile vardır ki onlar Hun neslinden gelen ve kendilerini Hazar olarak anan Gag ve Mogog ülkesindekilerdir. Alexander onların etrafını bir duvarla çevrelemiş ve onlar kaçmışlardır- ve onların hepsi Museviliği benimsemişlerdir. Bununla birlikte aynı ırka mensup olan Bulgarlar da son zamanlarda Hristiyan olmuşlardır.*”¹⁰⁵

Hazar idarecilerinin ihtidası ile ilgili en erken Müslüman kaynağı ise İbn Rusteh tarafından kaleme alınan *el-Alak el-nefise*’dir. Rusteh bizlere Hazarlar hakkında şu bilgiyi verir: “*Hazarların büyük reisi Yahudi (Musevi)dir. İsha ve büyük*

¹⁰⁴ Dunlop, *age*, s. 240.

¹⁰⁵ Omeljan Pritsak, “Hazar Hakanlığı’nın Museviliğe Geçişi”, çev. Altay Tayfun Özcan, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 13, (Bahar 2007), ss. 15-34.

*reisin temayülünü gösteren kumandanlar ve büyükler de Musevidirler. Halkın geri kalan kısmı Türklerin dinine benzer bir din üzeredirler”.*¹⁰⁶

Dunlop’a göre; İbrani kaynaklarının Hazarların Museviliği ile ilgili sessizliği onların merkezi bir Yahudi gücünün denetimi altına girmiş oldukları şeklinde yorumlanamaz. Hazarlar, Yahudi yazarlar tarafından Mûsevîliğin merkezinden uzak olarak gösterilmişler, onlar hakkında gözlem ve malumat yapılmak yerine, varsayımlara konu edilmişlerdir. Eldeki metinler göstermektedir ki Yahudi otoritelerinin bakış açısını belirleyen etken, onların yalnızca coğrafi bakımdan uzak oluşları değildi. Hazarlar ayrıca resmî açıdan da ihmal edilmişti ve bunun en önemli nedeni Mûsevîliğin tam anlamıyla uygulamıyor oluşuydu.¹⁰⁷

Hazarların Yahudilerle olan teması şüphesiz çok eski zamanlara dayanmaktaydı. Ancak bu yakınlığın Hazar Kağanlığı’nın güç kazanmaya ve Doğu Avrupa’da sınırlarını genişletmeye başlamasıyla daha da arttığı söylenebilir. Bu noktada Hazar Kağanlığı’nın hakimiyet kurduğu siyasi sınırların genel bir çerçevesinin çizilmesi faydalı olacaktır. Böylelikle Hazarların domine ettiği siyasi coğrafyanın içinde kalan Yahudi toplulukların tespit edilmesi, bu ilişkinin boyutunu daha net ortaya koyacaktır. Rus şarkiyatçı ve tarihçi A. P. Novoseltsev, Hazar Kağanlığı’nın siyasi sınırlarını belirlemek adına çalışmalar yapmış ve birtakım bulgulara ulaşmıştır. Buna göre; Hazarların en eski merkezleri Kafkasya’daydı ve doğu kıyı şeridini izleyerek Hazar sahilleri boyunca Derbent’e ulaşıyordu. Kağanlığın nüfuz alanı buradan Doğu Avrupa’ya kadar sirayet etmekteydi. Hazarlar VII. yüzyılda Kırım, Don ve aşağı İdil bölgesine hâkim olmuş durumdaydı. VIII. yüzyılın ortalarında İdil ve Don boyunca uzanan bölgeler onların yerleşim bölgeleri haline gelmişti. Yükseliş döneminde (670-800) devletin gücü Derbent bölgesindeki Yahudi nüfusu içine alacak şekilde genişledi. Bu Yahudi topluluğu muhtemelen Anuşirvan’ın (530-578) orada kurduğu askerî koloninin torunlarıydı. Hazar Kağanlığı’nın genişlemesiyle Derbent’teki Yahudi cemaati hızla arttı, böylece VIII. yüzyılda muhtemelen bugün olduğundan daha büyük bir nüfusa sahip oldular. Devletin sınırları Tuna’ya kadar

¹⁰⁶ Şeşen, *age*, s. 36.

¹⁰⁷ Dunlop, *age*, s. 238.

uzanıyordu. Bir sonraki asırda (XI.) Kağanlık doğal sınırlarına erişerek Don ve onun kollarından daha ileriye gidemedi.¹⁰⁸

Arkeolojik kanıtlar, Yahudilerin Balkanlarda, Kafkasya’da (Gürcistan dahil), Karadeniz’in kuzey kıyılarında ve Roma döneminden beri Doğu Avrupa’nın diğer bölgelerinde yaşadıklarını göstermektedir. Doğu Avrupa’daki eski Yahudi yerleşimlerinin belki de en önemlileri Kırım ve Taman yarımadalarındakilerdi. Orta Çağ öncesi dönemde Mısır, Yahudiye, Suriye ve Küçük Asya’dan binlerce Yahudi Helenistik Boğaz Krallığı’na göç etti. Pantikapeum (Kerç) ve Theodosia (Feodosia) gibi Kırım kasabalarına, Taman Yarımadası’ndaki Phanagoria’ya (Tmutorokan) ve günümüz Krasnodar bölgesindeki kuzeydoğu Karadeniz kıyısındaki Gorgippia’ya (Anapa) yerleştiler. Bazıları, Kırım’ın kuzeybatısında, bugünkü Odessa yakınlarındaki Karadeniz kıyısındaki Bug Nehri’nin halicinde bulunan Olbia kasabasına da yerleşti. Bu bölgedeki Yahudiler aktif olarak mücevher yapımı, çanak çömlek yapımı ve tahıl, balık ve köle ticareti yapıyorlardı. Bu Yahudiler, I. yüzyıldan III. yüzyıla kadar Pantikapeum, Olbia, Gorgippia ve Kırım bölgesindeki diğer kasabalardaki Yahudilerin yarattığı Yunan mermer levhalarının gösterdiği gibi Yunanca konuşuyorlardı. Yunanca yazıtlarda genellikle Yehuda ve Enokh gibi tipik Yahudi isimleri, aynı zamanda bu Yahudilerin bazılarının sahip olduğu Chreste, Soğos, Anos ve Phodakos gibi daha az yaygın isimler bulunur. Görüldüğü gibi, Hazar İmparatorluğu kurulmadan önce doğu Avrupa’da büyük Yahudi toplulukları vardı. Romalılar ve Bizanslılar daha sonra antik Yunan kolonilerinin kontrolünü ele geçirdiler ve Kırım Yahudileri, Bizans’ın başkenti Konstantinopolis ile sık sık ticaret yapmaya başladılar. Birkaç yüzyıl sonra, Kırım’ın çoğu Hazar İmparatorluğu’na dahil edildi. Eski Kırım’daki Yahudi topluluklarının yüzyıllar boyunca Hazar dönemine kadar ne derece hayatta kaldıkları belli değildir. Birçok bilim adamı, Kırım ve Kafkasya’nın ilk Yahudi nüfusunun torunlarının Hazarların Yahudiliğe geçme kararını etkilediğine inanmaktadır. Bu bakış açısına göre Kırım Yahudileri Hazarlarla doğrudan temasa geçtiler.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Telli Korkmaz, “Hazar Devleti’ne Ait Şehir ve Kaleleri”, *presented at the XVIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 2022, s. 369.

¹⁰⁹ Brook, *The Jews of Khazaria*, s. 77-80.

Derbent'teki Yahudi cemaati, Hazar Kağanlığı döneminde bir miktar önem taşıyordu. İbn Havkal, tüm milletlerden tüccarların bulunduğu Derbent'te gelişen bir köle pazarından bahsetmektedir. O zamanlar yer Tiflis'ten çok daha büyüktü. Ruslar, Hazar şehri Semender'i harap ettiğinde, o şehrin hayatta kalan sakinleri, birçok Yahudi'nin yaşamakta olduğu İtil ve Derbent'e kaçtı.¹¹⁰

Yukarıda da bahsedildiği gibi Yahudi topluluklar Hazar Kağanlığı sınırları içinde kalan bazı bölgelerde uzun zamandan beri yaşamaktaydılar. Bu noktada özellikle Kırım önemli bir merkez durumundaydı. O dönemin çağdaş kaynakları İslam dünyası ve Bizans'tan gelen Yahudilerden, Hazarların ihtida etmesinden önce Kırım'da var olan yerleşik Yahudi kolonilerinden bahsetmektedir. Ancak bu kolonilerin sayısı ve Hazarlarla irtibatı noktasında bir malumat yoktur.¹¹¹

Mesudî, *Murûc es-Zeheb* (Altın Bozkırlar) adlı eserinde Bizans İmparatoru'nun sürgün ettiği Yahudilere Hazarların kucak açtığını ifade etmektedir: *“Yahudilere gelince, hükümdar ve maiyeti Yahudi'dir. Hükümdar Hazarlardandır. Hazar hükümdarı Harun er-Reşid zamanında Museviliği kabul etmiştir. İslam ülkelerinden ve Rum diyarından gelen Yahudi gruplar da ona katılmışlardır. Çünkü içinde bulunduğumuz 943-44 yılında Rum hükümdarı Armenos (Romanos) ülkesinde bulunan Yahudileri Hristiyanlığa geçmeye zorladığı ve bu konuda takibat yaptırdığı için, Yahudilerin bir kısmı belirttiğimiz gibi Rum topraklarından Hazar yurduna kaçtılar”*.¹¹² Dımaşkî adlı müellif ise eserinde (1327) şöyle söylemektedir: *“İbn'ül Esir, Harun döneminde imparatorun (Bizans imparatorunun) Yahudileri göç etmeye nasıl zorladığını anlatır. Mûsevîler, zeki fakat disiplinsiz bir ırk buldukları Hazarların topraklarına geldiler ve onlara kendi dinlerini sundular. Yerli halk bu dini kendi dinlerinden daha iyi buldu ve kabul etti.”*¹¹³

Golden, bu bölgedeki Yahudi yerleşimlerinin X. yüzyıldan önce var olduğunu söylemektedir. Zira Hazar topraklarındaki en eski Yahudi kolonileri MS I. yüzyıla

¹¹⁰ Herman Rosenthal, “Derbent”, *Jewish Encyclopedia*, New York 1901-1906, Vol. 4, s. 525.

¹¹¹ Sinor, *age*, s. 359.

¹¹² Mesudî, *Murûc es-Zeheb* (Altın Bozkırlar), çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 69. Bu ku hakkında ayr. bkz. Şeşen, *age*, s. 45-46.

¹¹³ Dunlop, *age*, s. 106.

tarikhlenmekte ve Kırım'da bulunmaktaydı. Belki Kiev'de de IX. yüzyılın başlarında bir Hazar Yahudi kolonisi daha vardı.¹¹⁴

Taman Yarımadası'nda ve Thanagorya'da MS III. yüzyıldan kalma birçok Yahudi hatırasına rastlanılmış olması bunu kanıtlar niteliktedir. Yahudiler o dönemde ve daha sonra uzunca bir müddet Kırım'da yaşadılar. Bizans İmparatorluğu'nda 620'li yıllarda başlatılan ve devam eden, daha sonra ise VIII. asırda II. Leon tarafından tekrarlanan Yahudi aleyhtarı politikalar Hazar ülkesindeki sığınmacıların sayısını daha da artırmıştı. Bizans İmparatoru III. Leon (717-741), topraklarında bulunan Musevilerin Hristiyan olarak vaftiz edilmesini emrettiğinde bir kısım Musevi topluluk bunu kabul etmek zorunda kalsa da büyük bir çoğunluk olan grup topraklarını terk etti. Kaçan grupların bir kısmı Arap topraklarına giderken diğer kısım kuzeye Hazarlara sığındılar.¹¹⁵ Yahudiler Kafkasya'da da yaşamaktaydılar. Arap saldırılarından çok daha önce Dağıstan bölgesinde yaşayan Dağ Yahudileri mevcuttu. Onlar buraya Sasâni İran'ından 530 yılında kovularak gelmişlerdi. Böylelikle Hazar ülkesine Yahudilerin sızma girişimleri uzun müddet devam etti. Onlar artık Hazar sarayının önemli makamlarını elinde tutan, kültürlü kimselerdi. Hiç şüphesiz Hazar ticaretini de canlandıranlar onlar olmuştu. Yahudi tüccarların ticari çıkarları ile Hazarlı yöneticilerin çıkarları arasında bir zıtlık yoktu. Bu nedenle uzun yıllar sırtlarını birbirlerine dayadılar.¹¹⁶

Tüm çağdaş kaynakların hemfikir olduğu gibi Hazar Kağanı için birincil zenginlik kaynakları ticari gelirlerdi. Büyük Volga yolu üzerinde, İtil kağanları transit ticarete hâkim olabildiler ve böylece kendilerini önemli ölçüde zenginleştirdiler. İtil şehri göçebe, tarımsal ve ticari unsurları, Hazarları, Bulgarları ve İslam topraklarından tüccarlarla karışan diğer Türkleri, Bizans'tan ve başka yerlerden gelen Yahudi mültecileri, Slavları, İskandinavları, Finlileri ve Macarları birleştiren kaleydoskopik bir manzara sunmuş olmalıdır. Son derece kozmopolit olan bu bölgelerde yine de sakinlerinin büyük kısmı göçebelerin keçe çadırlarında yaşıyordu. Muhtemelen bu son

¹¹⁴ Golden, *Khazar Studies*, s. 20.

¹¹⁵ Susan Wise Bauer, *Ortaçağ Dünyası-Roma İmparatoru Büyük Constantinus'un Hristiyanlığı Kabul Etmesinden I. Haçlı Seferine*, çev. Mehmet Moralı, Alfa Yayınları, İstanbul 2014, s. 393. 730-740'larda Abbasi ve Bizans topraklarında bulunan Yahudilerin ağır tahriklere uğraması sonucu, Kafkaslar üzerinden Hazar bölgesine gelerek, Hazar yöneticilerine sirayet ettiği düşünülmektedir. Bkz. Kurat, *age*, s. 36.

¹¹⁶ Artamonov, *age*, s. 346-347.

gerçek nedeniyle, henüz kentin izine rastlanmamıştır.¹¹⁷ İpek Yolu güzergahından doğu-batı yönünde sürekli olarak emtia taşıyan Yahudi tüccarlar, ticareti canlı tutmanın yanında, sahip oldukları paraları yağmacı ve hırsızlardan korumak adına Hazar ülkesinde emanete bırakarak bir tür bankacılık sisteminin oluşmasına ön ayak oldular. Bu bankacılık sistemi sayesinde Hazar halkı Yahudiler için güvenilir bir yediemin durumuna geldi.¹¹⁸

2.2. Hazar Kağanı Bulan'ın Museviliği Kabulü

Hazarların Museviliği kabul tarihiyle alakalı olarak çelişkili tahminler söz konusudur. Öne sürülen tarihler VIII. yüzyılın ilk çeyreğinden IX. yüzyılın başlarına kadar uzanan geniş bir zaman aralığına yayılmış durumdadır. Mesudî bu konuda Halife Harun Reşid (786-809) dönemine işaret etmektedir: *“Yahudilere gelince, hükümdar ve maiyeti Yahudidir. Hükümdar Hazarlardandır. Hazar hükümdarı Harun er-Reşid zamanında Museviliği kabul etmiştir. İslam ülkelerinden ve Rum diyarından gelen Yahudi gruplar da ona katılmışlardır. Çünkü içinde bulunduğumuz 332 (943-44) yılında Rum (Bizans) hükümdarı Armenos (Romanos) ülkesinde bulunan Yahudileri Hristiyanlığa geçmeye zorladığı ve bu konuda takibat yaptırdığı için, Yahudilerin bir kısmı belirttiğimiz gibi Rum topraklarından Hazar yurduna kaçtılar”*.¹¹⁹

Eğer Yusuf'un Hasday'a cevap olarak yazdığı *Mektup* dikkate alınacak olursa bu defa o, tahta oturduğu tarihten 340 yıl öncesini yani 621 yılından daha geç olmayan bir zamanı işaret etmektedir. Judah Halevi'nin *Kuzari* adlı eseri ise bu tarihi kendi zamanından 400 yıl öncesine yani VIII. yüzyılın birinci yarısına götürür.¹²⁰ C. Zuckerman *Dinler Müsabakası*'na katılmak üzere Hazar ülkesine giden Bizanslı Papaz Vita Konstantin'in Slav dilinde yazılmış bir kaydının 30 Ocak 861 tarihli oluşundan yola çıkarak, Hazarların aynı yılın yaz aylarında Museviliği kabul etmiş olabileceğini öne sürmektedir.¹²¹

¹¹⁷ Golden, *Khazar Studies*, s. 106-107.

¹¹⁸ Yetkin Karaoğlu, “Hazar Türklerinin Museviliği Kabul Edişleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Euroasia Journal of Social Sciences and Humanities*, C. 9, S. 27, (Ağustos 2022), s. 43.

¹¹⁹ Mesudî, *age*, s. 69. Bu konuda ayr. bkz. Sinor, *age*, s. 358.

¹²⁰ Artamonov, *age*, s. 348.

¹²¹ Constantine Zuckerman, “Hazarların Museviliğe Geçiş Tarihi Üzerine”, *Hazarlar ve Musevilik*, haz. Osman Karatay, Karam Yayınları, Çorum 2005, s. 88.

Din değiştirme hadisesi öncesinde Hazar idarecilerinin inancı konusunda şüpheye mahal bırakmayacak derecede açık delillere sahibiz. Hazar İbranice din değiştirme anlatıları, Hazar hükümdarı Bulan'ın "sihirbazları" ve putperestleri kovduğundan bahseder. Muhtemelen, bu Hazar kâmlarına (şamanlara) bir göndermedir. Ünlü "Slav elçisi" Konstantin, onu Hazar sarayındaki dini bir tartışmaya katılmaya çağırın Hazar hükümdarı şöyle der: *"İlk andan itibaren her şeyden önce olan tek bir Tanrı biliyoruz ve O'na karşı doğuya doğru eğiliyoruz. Kağan ile bir akşam yemeğinde, kadehini kaldırdı ve "Her canlıyı yaratan Tek Tanrı'nın adıyla içiyoruz"*.¹²² Bulan,¹²³ Musevi oluşunun akabinde Sabriel adını almaktadır.¹²⁴ Aynı zamanda kahramanlığı sayesinde baş komutan olmakla birlikte büyük bey ya da büyük kağan unvanına sahip değildir. Shapira'nın tespitine göre İsraililer ve Fenikeliler tarafından "hâkim" hükümdar kelimesine karşılık gelmesi hasebiyle egemen anlamında kullanılan bir hâkim unvanı verilmektedir.¹²⁵

Bu noktada Hazarların din değiştirme hadisesi ile alakalı olarak elimize ulaşın bilgileri iki farklı kategoride değerlendirmek daha makul olacaktır:

a) Hazar Kağanı Bulan'ın bir rüya sonucu melek tarafından Museviliğe davet edilmesine dayanan *"İbranî Epik Anlatısı"* (Yusuf'un Hasday'a Mektubu ve Kuzari'deki anlatı)

b) Yine, Hazar Kağan'ı Bulan'ın huzurunda geçen "Dinler Müsabakası" ve Bizans tarafından kovularak ülkesine sığınan himayesindeki Yahudilerin telkiniyle Museviliği kabulüne dayanan daha dünyevi bir anlatı.¹²⁶

¹²² Golden'a göre bunlar muhtemelen Tengri kültüne bağlı referanslardır. Bkz. Peter B. Golden, "The Conversion of the Khazars to Judaizm", *The World of the Khazars: New Perspectives Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*, Ed. Peter B. Golden-Haggai Ben-András Róna-Tas, Brill, Leiden-Boston 2007, s. 132-133.

¹²³ Bulan isminin anlamı konusunda birkaç görüş öne sürölmüştür. Golden'a göre; Bulan ismi Türkçede "geyik" anlamına gelmektedir. Ancak Shapira, *Two Names of the First Khazar Beg* adlı eserinde bu ismin anlamının Kağan Yusuf tarafından "(gerçeği) bulan" veya "bilen" anlamında telakki edildiğine değinmektedir. Bunun yanı sıra Dunlop da *Gürcü Vakayinamesi*'nden yola çıkarak Bulan ismini kız kaçıran bir komutan olan Bulcan ismiyle ilişkilendirilmektedir. Ancak bu adı geçen Bulcan bir komutan olmakla birlikte görevini yerine getiremediğinden ötürü idam edilmiştir. Bkz. Karatay, *Hazarlar*, s. 104.

¹²⁴ Dunlop, Genize Fermanı'nda geçen *"Onlar Hazarya'nın büyük görevlisinin ismini Sabriel olarak değiştirdiler ve kendi başlarına hükümdar olarak geçirdiler"* (bkz. Pritsak, agm, s. 29) ifadesindeki Sabriel'in Bulan'ın İbranice adı olduğunu kabul etmektedir. Bkz. Dunlop, *age*, s. 172.

¹²⁵ Karatay, *Hazarlar*, s. 104-105.

¹²⁶ *Dinler Müsabakası*'ndan birkaç kaynakta birden söz edilmektedir. Yusuf'un Hasday'a *Cevab*'ında, Halevi'nin *Kuzari*'sinde ve bir Arap kaynağı olan *Bekrî*'de... Bkz. Zuckerman, agm, s. 78.

Peki; Hazar idarecilerinin Museviliği kabul etmesiyle alakalı biri epik, diğeri daha dünyevi olan bu iki farklı anlatının bulunuyor oluşu nasıl açıklanabilir? Öncelikle Türk kültürünün temel öğelerinden biri olan sözlü geleneğin ürünleri destanlardaki rüya kavramına bir göz atalım. Oğuz Kağan Destanı'nda, Uygurların Göç Destanı'nda vb. daha birçok anlatıda rüyanın bir iletişim aracı olarak kullanıldığına şahit olmaktayız.¹²⁷ Bu durum şüphesiz ki Türklerdeki *kut* inancının, yani hükümdarların doğrudan Tanrı ile iletişim ve bağ halinde oluşunun bir tezahürüdür. Bu konuda son derece ilginç bir açıklama da Karatay'a aittir. Ona göre; Hazar Kağanı Yusuf'un mektuplarında Bulan'ın, İsrail oğullarının kimliği üzere tesis etmiş olduğu bir din anlayışı yoktur. Hatta bu metinde Yahudi bir aracı bile bulunmamaktadır. Musevi bir kâtabın yazmış olduğu *Kenize Mektubu*'nun, merkezinde Yahudileri barındırmasıyla açıklanabilir. Yahudi olmayan bir kağanın İsrailoğullarını tamamen dışlayarak bir melek aracılığıyla bu dine çağrılmasını konu alan bu metin ise dikkate şayandır.¹²⁸

Epik anlatımın iki önemli temsilcisinden biri olan Orta Çağ Rabbani düşünce adamı ve şairi Judah Halevi (1075-1141), Hazarların Museviliğe geçişini idealize eden metinler kaleme almıştı. *Kuzari* (Hazarlar Kitabı)¹²⁹ olarak bilinen eserinde yer alan iki pasaj doğrudan doğruya Hazarların Museviliğe geçişi ile alakalıdır. Bunlardan ilkinde Bulan'ın nasıl Musevi olduğu anlatılır:

“Tarihî kayıtlardan bilebildiğimiz kadarıyla Museviliğe geçiş yaklaşık 400 yıl önce olmuştur. Ona (Bulan'a) bir rüya geldi, melekmişçesine olan kişi buyurdu ‘Senin düşünce tarzın kesinlikle yaratıcı için çok hoştur, fakat senin tarzın doğru yol değildir.’ O, bu ana kadar Hazar dinine çok bağlı bir kişi idi, öyle ki kendini tapınak görevlerine ve kendini adamaya vakfetmişti. Bu duruma karşın melek tekrar geldi ve tekrarladı: ‘Senin düşünce tarzın kesinlikle yaratıcı için çok hoştur, fakat senin tarzın doğru yol değildir’. Bunun üzerine o farklı inançlar ve dinler üzerine kafa yormaya başladı ve sonunda (o) diğer pek çok Hazar ile birlikte Museviliğe geçti’.”¹³⁰

¹²⁷ Rüyanın Türk devlet geleneğindeki yeri hakkında bkz. Savaş Kurt, Beyza Kurt, “Türk Devlet Kültüründe Rüya”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 8, S. 2., 2015, ss. 239-246.

¹²⁸ Karatay, *Hazarlar*, s. 104.

¹²⁹ Bu eser için bkz. Judah Halevi, *The Kuzari (Kitab Al Khazari)*, Schocken Books, New York 1964.

¹³⁰ Pritsak, agm, s. 23-24. Ayr. bkz. Peter B. Golden, *The Conversion of the Khazars to Judaism*, *The World of the Khazars: New Perspectives Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*, Ed. Peter B. Golden-Haggai Ben-András Róna-Tas, Brill, Leiden-Boston 2007, s. 147.

Bir diğerk epik anlatının müellifi ise Hazar Meliki Yusuf'tur. O, meşhur Hazar mektuplarında da din değıştirme konusundaki epik anlatıya devam etmektedir. Ancak buradaki anlatının dikkat çekici tarafı Bulan'ın Musevi olmayı seçtikten sonra talihinin açıldığına ve Tanrı'nın inayetiyle fetihler yaparak kazandığı zenginliği bir Yahudi mabedi inşa etmek için kullanmasıdır:

“Bir melek rüyasında ona göründü ve şöyle söyledi: Oh Bulan Tanrı beni sana şunu söylemem için gönderdi: Senin duanı ve isteğini işitti. Ve bu yüzden seni kutsuyor ve güçlendiriyorum, devletin yüzyıllarca devam etsin ve düşmanların üzerine galip gelesin. Şimdi ayağa kalk ve Tanrıya dua et... O böylece yaptı ve melek ona ikinci kez göründü ve şöyle söyledi: Senin davranışlarını gördüm ve hareketlerini onayladım. Beni tüm kalbinle destekleyeceğini biliyorum. Sana emirler, kanun ve hüküm vermek istiyorum ve eğer benim emirlerime, kanunuma ve hükmüme uyarsan seni kutsayacak ve güçlendireceğim. O, meleğe cevap verdi: ‘Efendim, kalbimin maksadını biliyorsun ve sen benim içimi araştırabilirsin ve sen benim tüm umutlarımı sana bağladığımı biliyorsun. Fakat hükmettiğim halk inançsızdır. Onların bana inanıp inanmayacaklarını bilmiyorum. Eğer gözlerinde bir lütuf görürsem ve merhametin üzerimde olursa, arada sırada onların hükümdarının oğluna gözükürsen, o bana bu görevde yardım edebilir. Tamamen kutsal olan kutsanmış olsun onun ricalarına cevap verdi ve hükümdarın oğluna rüyasında göründü. O sabah uyandığında hükümdarın yanına gitti ve gördüklerinden bahsetti. Sonra hükümdar tüm prenslerini, kölelerini ve tüm halkını bir araya toplayarak onlara bundan bahsetti. Onlar bunu kabul ettiler ve inancı kabul ettiler, bu yüzden Shekhina'nın (Tanrı'nın varlığı) koruması altına girdiler. Melek ona tekrar göründü ve şöyle söyledi: ‘Cennet ve hatta cennetlerin de cennetleri beni içine alamaz, ama sen (bu durumda bile) benim adıma bir sinagog yapmalısın.’ O da şöyle karşılık verdi: “Dünyanın efendisi, istediğim gibi bir bina yapabilecek altınım ve gümüşüm olmadığından dolayı utanıyorum.’ O (Melek) cevap verdi: ‘Güçlen ve mert ol! Yanına tüm ordunu al ve Dar-ı Alan (Daryal geçidi) ve Erdebil’e (Azerbaycan’a) doğru git. Onların kalplerine sizden önce korku ve kargaşa yerleştirecek ve onları sizlerin ellerine geçireceğim. Sana iki ambar hazırladım, biri gümüş birisi de altından. Senin yanımdayım ve nereye gidersen git (her yerde) seni koruyacağım. Yanına mallarını al, başarı ile geri dön ve benim adıma bir sinagog yap. O ona (meleğe) güvendi ve ne emretti ise onu yaptı. Savaştı, kentlere meydan okudu

ve güvenli bir şekilde döndü. Sonra (kazanılmış) malları kutsadı ve onlardan: çadırlar, sandık, şamdan, masa, kutsal bir sunak ve kutsal kaplar yaptı. Bugüne kadar bunlar tamamen gelmiştir ve benim korumam altındadır”.¹³¹

Şimdi ise din değıştirme hadisesi ile alakalı olarak tarihsel akışa uygun şekilde gelişen daha dünyevi bir ihtimale yani *Dinler Müsabakasına* değinelim. Brook’un analizinden yola çıkılacak olursa; Daha önceden de ifade edildiği gibi Museviliğe geçmeden önce Hazarların çoğu Şamanist’ti, yani ruhlara ve gökyüzüne tapıyorlardı. Onların özel inanç sistemi genel olarak Tengri Şamanizm’i olarak bilinir. Hazarlar Bulan’ın hükümdarlığı altında, resmen Museviliğe geçtiler. Bu nedenle Bulan, neredeyse iki yüzyıllık Şamanist ve Müslüman hükümdarların ardından Hazarların ilk Musevi hükümdarı oldu. Bazı kaynaklar Bulan’dan imparator (yani büyük kağan) yerine kral (yani bey, melik) olarak bahsetmektedir. Birazdan ayrıntılarını vereceğimiz Schechter Mektubu’nda, ilk Yahudi beyin Hazar düşmanlarına karşı savaşlarda zafer kazandıktan sonra baş subay olduğu yazılmaktadır. Birkaç Orta Çağ kaynağına göre ise, Bulan’ın sarayında rakip inançların temsilcileri arasında dinî bir tartışma yaşandı. Bununla birlikte, bilim insanları tartışmanın gerçekten olup olmadığına dair görüşleri paylaştılar. Tartışmada Bulan’ın bir Arap molla, bir Hristiyan rahip ve bir Yahudi hahamın argümanlarını dinlediği iddia edildi. Üç teolojik liderin her biri, kendi inanç sisteminin faydalarını Kral Bulan’a açıklamaya çalıştı. Kral Yusuf’un Cevabına göre, tartışmacılar arasında önemli anlaşmazlıklar vardı, bu yüzden Bulan, Hristiyan ve Müslüman temsilcilere diğer iki dinden hangisinin üstün olduğuna inandıklarını sorarak bir adım daha ileri gitti. Hristiyan rahip Yahudiliği İslam’a tercih etti ve aynı şekilde Müslüman molla Yahudiliği Hristiyanlığa tercih etti. Bulan bu nedenle Yahudiliğin diğer iki büyük tek tanrılı dinin kökü olduğunu gördü, onu kendisi ve halkı için benimsedi.¹³²

Yusuf Kağan Hasday ibn Şaprut’a yazdığı mektupta *Dinler Müsabakası* sonucu atalarının neden Museviliğe iman ettiğini şöyle aktarıyor:

“[Kağan] üçüncü gün hepsini bir araya getirdi ve bütün prenslerinin, kölelerinin ve halkının huzurunda onlara şöyle dedi: “benim için hangi dinin en iyi ve

¹³¹ Pritsak, agm, s. 25-26.

¹³² Brook, *The Jews of Khazaria*, s. 84-85.

en doğru olduğuna karar vermenizi diliyorum". Kağan [Hristiyan] rahibine sorana kadar hiçbir sonuca varmadan birbirleriyle tartışmaya başladılar: "Eğer biri İsrail'in dinini İsmaililerin diniyle karşılaştırırsa, hangisi tercih edilir?" Rahip cevap verdi ve şöyle dedi: "İsraillilerin dini daha iyidir." [Kağan] tekrar aynı soruyu sordu ve Kadı [Müslüman yargıç] dedi ki: "Eğer biri İsrail'in dinini Edom'unkiyle (Hristiyanlık) karşılaştırırsa, hangisi tercih edilir?" Kadı ona cevap verdi ve şöyle dedi: "İsraillilerin dini daha iyidir." Bunun üzerine kağan şöyle dedi: "İkiniz de İsraillilerin dininin en iyi ve en doğru olduğunu kendi dudaklarınızla kabul ettiniz. Bu yüzden İsrailoğullarının dinini, yani İbrahim'in dinini seçtim."¹³³

Dunlop, Endülüslü el-Bekrî'den (1094) alarak Dinler Müsabakası'nı şöyle aktarır, *"Vaktiyle ateşperest olan Hazar hükümdarının Müsevîliğe geçişi şu şekildedir: Önce Hristiyanlığı benimsemişti; sonra itikadının yanlış olduğu kanaatine vararak, valilerinden biriyle saliki olduğu din konusunda sohbete başladı. Vali ona, 'Hükümdarım, ehl-i kitap üç gruptur. Onları huzuruna çağır ve bilgi al. Hangisini doğru bulursan onun dinini kabul et' dedi. Bunun üzerine hükümdar Hristiyanlara bir adam göndererek kendisine bir papaz yollamalarını istedi. Yanında münazaralar konusunda deneyimli bir Yahudi vardı. Bu Yahudi Hristiyan papaza 'Amran oğlu Mûsa ve ona indirilen Tevrat hakkında ne düşünüyorsun?' diye sordu. Papaz, Mûsa'nın bir peygamber, Tevrat'ın da sahih olduğu cevabını verdi. Bu defa Yahudi hükümdara onun (papazın) kendi itikadını tasdik ettiğini belirterek 'Sorun ona, kendisi neye inanıyormuş?' dedi. Kral ona bu soruya yöneltti. (Papaz): 'Ben diyorum ki, Meryem oğlu İsa-Mesih kelimullah'dır ve kendisine Allah'ın adının sırları öğretilmiştir' diye cevap verdi. Yahudi, 'Ben onun söylediği şeyi bilmiyorum, ama o benim itikadımı onayladı' dedi. Ne var ki Hristiyan papaz delil getirmede maharetli biri değildi. Daha sonra hükümdar Müslümanları davet etti ve Müslümanlar ona tartışmadan anlayan bilgili ve zeki bir adam gönderdiler. Fakat Müsevî onu yolda zehirleyip öldürmesi için bir adam tuttu. Ve Müsevî Müslüman din adamı gelmediğinden kendi dinini hükümdara kabul ettirdi."¹³⁴*

Yine X. yüzyıla tarihlenen ve 1912 yılında Solomon Schechter tarafından keşfedilip yayımlanan Schechter Metni ya da Cambridge Belgesi olarak adlandırılan

¹³³ Curta, *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300)*, s. 141-142.

¹³⁴ Dunlop, *age*, s. 106.

bir mektup bulunmaktadır. Başı ve sonu tahrip olduğundan yazarının kimliği ve geliş yeri bilinmeyen, ancak Yusuf Kağan zamanından kaldığı ve müellifin kağanın hizmetindeki bir Hazar Musevi'si olduğu anlaşılan¹³⁵ bu mektupta Bulan'ın Museviliğe geçişiyle diğerlerinden farklı bir hikâye anlatılır:

“Güney Kafkasya’dan giden babalarımız onların önünden kaçtı...¹³⁶ (çünkü) putperestlerin boyunduruğuna dayanamıyorlardı. Ve (Hazar halkı) onları kabul etti (zira) Hazar (halkı) önceden Tevrat’sız idiler. Nasıl ki (onların komşusu Güney Kafkasya da) Tevrat’sız ve Tanah’sız kalmıştı. Ve memleketin sakinleriyle evlendiler (ve onlarla karıştılar). Onların amellerini öğrendiler ve onlarla (sürekli savaşıma) gittiler. (Ve) onlar (bir) halk oldular. Sadece sünnet akdine riayet ediyorlardı. Ve (biraz?) Sabbat’a riayet ediyordu. Hazar memleketinde (o zamanlar) hükümdar yoktu. Sadece savaşta zafer kazananları ordunun komutanı olarak atarlardı. Yahudiler onların istediği gibi bir defasında onlarla savaşa gidinceye kadar (böyleydi). O gün Yahudi’nin biri kılıcıyla güçlü olduğunu gösterdi ve Hazar’a karşı gelen düşmanları kaçırttı. Böylece Hazar halkı onu eski adetlerine göre ordunun komutanı olarak atadılar. Onların işleri çok zaman böyle gitti. Rab merhamet edip bu beyin kalbini tövbeye uyarıncaya kadar. Çünkü onun ismi Serah olan karısı onu döndürmüş ve faydalı şekilde öğretmişti. Ve o da razı oldu, çünkü sünnetliydi. Ayrıca da o kuşakta erdemli bir adam olan genç kadının babası da ona yaşama biçimini öğretti. Ve olan oldu; Makedon kralları ve Arabistan kralları bu şeyleri duydular; çok hiddetlendiler. Ve Hazar beylerine İsrail’e küfür kelimeleri getiren elçiler göndererek dediler: “Sen nasıl oluyor da bütün milletlerin elinin altında tabi olan Yahudilerin inancına geçiyorsun?” ve bizim ağza alamayacağımız kelimeleri söylediler ve beylerin kalbini şerre yönelttiler. Sonra Yahudi olan büyük bey dedi: “Neden lafı uzatıyoruz? Haydi, İsrail’in bilgeleri ve Yunan’ın bilgeleri ve Arap’ın bilgeleri gelsin. Ve bunların her biri sizin ve bizim huzurumuzda konuşsunlar. Tanrı(sının) işi (başından) sonunadır.” Ve öyle yaptılar ve Bizans (bilgelerinden) bazılarını gönderdi; Arabistan kralları (da). İsrail’in bilgeleri de Hazar beylerinin (talebiyle) gelmek için gönüllü oldular. Şimdi,

¹³⁵ Bazı kaynaklarda *Genize Mektubu* olarak da bilinen belgenin gönderildiği kişinin Hazar Yazışmalarında adı geçen Kurtuba Halifesi’nin danışmanı Hasday ibn Şaprut olduğu iddia edilir. Bkz. Zuckerman, agm, s. 68-69.

¹³⁶ Muhtemelen bu kaçış hadisesi Bizans’ın Yahudileri zorla Hristiyanlaştırma hareketinden sonra gerçekleşmiştir. Bkz. Zuckerman, agm, s. 72.

Bizanslılar kendi delilleriyle başladılar..... ve Yahudiler ve Araplar onları yalanlamaya başladılar. Ve bundan sonra (Araplar delillerini sundular) ve Yahudiler ve Bizanslılar onları yalanladılar. Ve sonra (İsrail'in bilgeleri) altı günde Yaratılış'tan İsrailoğullarının, Mısır'dan çıkıp ıssız bir memlekete varmalarına kadar anlattılar. (Bunun doğruluğu üzerine) Bizanslılar ve dahi Araplar deliller koydular ve bunu doğruladılar, fakat aralarında ihtilaf da çıktı. Sonra Hazar beyleri dediler: "Bakın! Tizul vadisinde bir mağara var. Bize oradaki kitapları getirin ve huzurumuzda açıklayın." Ve onlar öyle yaptılar ve mağaranın ortalarına gittiler. İşe bakın ki, Musa'nın şeriatının kitapları oradaydı ve İsrail bilgeleri ilk söyledikleri sözlere uygun olarak onları açıkladılar. Sonra İsrail, Hazar halkıyla birlikte, tam bir tövbeye yöneldi".¹³⁷

Marguart, Dunlop ve Koestler gibi yazarlar, Arap tarihçi el-Bekrî'nin Dinler Müsabakasına Müslüman din adamının katılmadığını söylediğini belirtmektedir. Bekrî olayı şöyle nakleder: *"Hakan Hristiyanlara haber göndererek onlardan bir din adamı istemiş, o sırada Hakan'ın yanında münakaşa kabiliyeti çok yüksek olan bir Yahudi din adamı varmış, (onun karşısında) Hristiyan din adamı sözlerini delillendiremeyince davayı kaybetmiş. Bu sırada Hakan, sarayına Müslüman bir din adamı daha davet etmiş, Müslümanlar, Hakan'ın sarayına münakaşa kabiliyeti yüksek bir din adamı göndermişler, fakat Hakan'ın sarayında bulunan Yahudi din adamı, birine para vererek yolda Müslüman din adamını zehirletmiş. Müslüman din adamı Hakan'ın sarayına gelmeyince de Yahudi din adamı, Hakan'ı ikna ederek ona Yahudiliği kabul ettirmeyi başarmış".¹³⁸*

Bizans'tan ve çevre bölgelerden kaçarak Hazar ülkesine sığınan ve devletin hizmetine katılan Yahudilerin din değiştirme konusunda etki etmiş olması da son derece makul bir ihtimaldir. Zira Dımaşkî'nin notlarında ihtida ile alakalı şöyle bir bilgiye rastlanır: *"İbnü'l-Esir Bizans İmparatoru'nun Harun zamanında Yahudileri nasıl göç etmeye zorladığını anlatır. Onlar, Hazar ülkesine geldiler, burada zeki ama*

¹³⁷ Osman Karatay, "Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 18, 2008, s. 4-8.

¹³⁸ Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, Üçbilek Matbaası, Ankara 1985, s. 101-102.

*eğitilmemiş bir ırk buldular ve onlara dinlerini teklif ettiler. Sakinler onu kendilerinden daha iyi buldular ve kabul ettiler”.*¹³⁹

Hazarların Yahudi inancının hangi koluna meylettikleri konusu da tartışmalara neden olmuştur. Örneğin L. Rásonyi, Hazar Kağanı Bulan’ın egemenliği döneminde devletin ileri gelenlerinin *Karay*¹⁴⁰ dinine geçtiğini ifade etmektedir. Bu din Müslüman ve Yahudi öğelerden oluşmaktaydı. Ancak iki kuşak sonra Hazarlar arasında *Talmutist* öğeler yerleşmeye başladı. Bu Hakan ve çevresinin bağnazlaşmasına yol açtı.¹⁴¹

3. HAZARLARIN MUSEVİLİĞİ KABUL ETME NEDENLERİ

3.1. Siyasi Nedenler

Göçebe toplumlar yaşam tarzları gereği çok sayıda yerleşik medeniyet merkezi ile (Çin, İran, Bizans) iletişim kurmaya elverişli bir kültürel atmosfere sahipti. Fethetmiş oldukları ticarî merkezler ve çevresinde tanıklık ettikleri tek tanrılı dinlerin temsilcisi durumundaki tüccar ve misyonerlerin barışçıl davetleri, onlara silah zoruyla dikte edilen (Bizans ve Araplar tarafından)¹⁴² emperyalist dinî dayatmalardan çok daha cazip gelmekteydi. Bununla birlikte daha yüksek bir maddi kültüre işaret eden ve Kağanlık makamının gücünün daha da pekişmesine neden olacak dini-siyasi sistemlerin de arayışında olduklarını söyleyebiliriz. Tek tanrılı bir inanç sistemi her halükârda merkezî bir idarenin özlemine duyan devlet kadroları için biçilmiş kaftandı. Diğer yandan Hazar Kağanı için Halife ya da İmparator’dan birinin dinine geçmek, onlar adına bir dolaylı tabiiyet anlamı taşıyacağı için bu emperyal inançların iç işlerine

¹³⁹ Dunlop, *age*, s. 106; Brook, *The Jews of Khazaria*, s. 81.

¹⁴⁰ Brook, Hazarların, Karaite mezhebinin inançlarından ziyade Yahudiliğin standart haham biçimini benimsemeyi seçtiğini ifade etmektedir. Bkz. Brook, *The Jews of Khazaria*, s. 77.

¹⁴¹ László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Örgün Yayınevi, İstanbul 2008, s. 175.

¹⁴² Artamonov, Hazarların birbirleriyle savaşmaktan bitap düşmüş Araplar ve Bizans için aranan bir müttefik olduklarını ve bu nedenle iki tarafın da ısrarla Hazarları kendi dinine çekmek için çaba sarf ettiklerini belirtmektedir. Hatta Arap kumandanı Mervan 737’de Hazar Hakanı’nı Müslüman olmaya zorlamıştı. Bkz. Artamonov, *age*, s. 344. 737 yılında Kağanı’nın ihtidasıyla Hazarlar, X. yüzyılda Müslüman olan İtil (Volga) Bulgarlarından çok daha erken bir zamanda İslamiyet’i benimsemiş oldu. X. yüzyılda Hazar tahtına aday varislerden birinin daha Müslüman olduğundan bahsedilir. Diğer yandan 787 senesinde İznik’te toplanan VII. Ekümen Konsülü, VII. Piskoposluğu adıyla Got Metropolitliğini Hazar Devleti’ne teklif etmişti. Bkz. Pritsak, *age*, s. 20.

müdahale adına bir araca dönüşme ihtimalinin de Hazar devlet idarecilerinin siyaset düşüncesinde mühim bir yer kapladığını kolaylıkla tahmin edebiliriz.¹⁴³

Bununla birlikte Hazarlar, imparatorluğun güçlenmesiyle birlikte bağımsız olduklarını göstermek için daha büyük bir ihtiyaç hissettiler. Bu neden doğrultusunda Museviliği benimseyerek devlet dini haline getirdiler. Aralarında analogi kurmak belki anlamsız olacaktır, fakat bu tutum devletin sınırlarını ideolojik temellerle çizmeyi mümkün kılmaktadır.¹⁴⁴ Çağdaşı olan bölge güçleri ve coğrafya sebebiyle bu çıkarım çok makul olacaktır. Zira dönemin ve bölgenin büyük güçleri olan Bizanslıların Hristiyanlığı, Abbasi ve Emevi dönemleriyle Arapların Müslümanlığı arasında sıkışıp kalmışlardı. Bu nezdde dikkat edilecek olursa iki büyük güç arasında sıkışmış olan bir devletin farklı bir ideolojik sınır çizmesi yerinde ve tutarlı olacaktır.

Hazarların yükseliş evresindeki genel siyasi eğilim Avrasya’da hâkim bir güç konumuna erişmeye matuf bir seyir izlemekteydi. Onlar da kendilerinden önce Göktürklerin yapmış olduğu gibi Bizans ile ittifak kurma ve Araplarla mücadele etme eğilimindeydiler. Buradaki bir istisnai durum ise Bizans’a ait Kırım’a saldırmış olmalarıydı. Bunun da yaşanan kıtlıktan kaynaklandığı konusundaki iddiaları daha önce dile getirmiştik. Haddizatında iki taraf arasındaki müttefiklik bağı zaman zaman evlilik yoluyla da güçlendirilmeye çalışılmıştı. Ancak Hazarlar, Arap ordularıyla Azerbaycan hakimiyeti ve İran’a uzanan ticaret yollarının kontrolü adına çok ciddi mücadeleler yapmıştır.¹⁴⁵

Hazarlar yöneticilerinin din değiştirme hadisesi, onlara Türk tarihinde eşsiz bir hususiyet atfedilmesine neden oldu. Zira Türklerde onlardan başka Yahudiliğe intisap eden başka bir hükümdar ailesi bulunmamaktaydı. Hazar ülkesi sakinleri arasında eski Türk inancının yanında üç semavî dinin de varlığını sürdürdüğü biliniyor. Bu eşsiz bir hoşgörü ikliminin göstergesi olması yanında, uluslararası ticaretin cazibe merkezlerinden biri olmasıyla da açıklamak icap eder. Hazar ülkesindeki tüccarların çoğu Müslümandı. Hristiyanlığın ise Bizans’tan değil Kafkaslar üzerinden geldiği düşünülmektedir. Yine Yahudiliğin de güneyden Kafkaslar üzerinden gelmiş olması

¹⁴³ Peter B. Golden, “Hazarlar”, *Hazarlar ve Musevilik*, haz. Osman Karatay, Karam Yayınları, Çorum 2005, s. 26-28.

¹⁴⁴ Gumilëv, *age*, s. 216.

¹⁴⁵ Pritsak, *agm*, s. 20.

pek muhtemeldir.¹⁴⁶ Kafkaslar tarihin her döneminde saldırı ve pogroma maruz kalan halklar için bir sığınma noktası olmuştu. Yahudiler kendilerine baskı yapan hegemonik güçlere karşı Kafkasya'ya sığınmakla Hazar Devleti'nin bağdaşıklarından biri haline geldiler. Bu entegrasyon süreci hemen olmasa da tarihin akışı içinde kendini gerçekleştirecek önemli fırsatlar buldu ve zamanla Yahudiler Hazar ülkesinin içinde yer etmeye başladılar.

A. Koestler'ın Hazarların din değiştirmesi konusundaki yorumuna da bakılacak olursa onun da bunun siyasi bir tercih olarak addettiği görülecektir. Koestler'e göre; dönemin iki büyük siyasi gücü olan Hristiyan Bizans ve Müslüman Arap Hilafeti'nin Akdeniz ve çevresini hegemonik çatışmaların içine sürüklediği bir süreçte Hazarların ikna ve fetih yoluyla kendi dinsel ideolojisini dayatan bu iki güce karşı üçüncü bir güç olarak belirmek adına bilinçli bir tercih yapmışlardı. Koestler bu noktada Burry'den şu alıntıyı yapmaktadır:

“Başkanlarının Yahudi dinini kabul etmekteki amacının siyasal olduğuna hiç kuşku yoktur. İslam dinini kabul etmek, Halife'nin ruhsal tebaası arasına karışmak demektir. Zaten Halife, epey zamandan beri hazarları kendi dinine girmeye zorluyordu. Hristiyanlıkta ise, Roma Kilisesi'ni vasalları durumuna gelme tehlikesi yatmaktaydı. Oysa, Yahova'nın dini de saygın bir dindi, öteki iki dinin kitaplarında saygıyla anılıyordu. Ve o iki dinden olanlar bu dine saygı gösteriyordu. Bu inancı kabul etmek Hazarları hem putperest barbarlar düzeyinden kurtarıp yüceltiyor hem de Halife ve İmparator'un baskısına karşı koruyordu. Ama yine de Hazarların başkanı Yahudi inancının bütün katılığını, sünnet dahil, kabul etmiş değildi. Bir yandan halkın inançlarını sürdürmesine, eski putlarına tapmasına izin vermekten de kaçınmadı.”¹⁴⁷

Hazarların yönetici sınıfı, VII. yüzyıl boyunca patriarkal-boy yapısı ve akrabalar arasındaki sınıf ilişkilerinin sürmesi sebebiyle atalarını dinine bağlılığını korudu. Ancak VIII. yüzyılın ilk yarısında Hazar idarecileri bir ikilem ile karşı karşıya kaldılar. Sınırları boyunca rekabet halinde olan Hristiyanlık ve İslamiyet'ten birini tercih edeceklerdi. Fakat onlar birbiriyle çekişip duran bu iki medeniyet merkezinin

¹⁴⁶ Kurat, *age*, s. 35-37.

¹⁴⁷ Koestler, *age*, s. 67-69. Koestler'in Burry'den alıntı yaparak aktardığı Hazar halkının eski dinine bağlı oluşu meselesini Arap tarihçi İbn Rusteh de eserinde dile getirmektedir: “Hazarların büyük reisi yahudi (musevi)dir. İsha ve büyük reisin temayülünü gösteren kumandanlar ve büyükler de Musevidirler. Halkın geri kalan kısmı Türklerin dinine benzer bir din üzeredirler”. Bkz. Şeşen, *age*, s. 36.

arasında tarafsız kalmayı seçerek Museviliği benimsediler. Bu dinin tercih edilmesi Hazarları bağımsız kılmanın yanı sıra Bizans İmparatorluğu ve Arap Hilafet karşısında denliğini de sağlayacaktı.¹⁴⁸

Diğer taraftan Hazar yöneticilerinin Museviliğe geçişi onların hükümdarlık haklarının da bir nevi güvence altına alınmasını sağladı. Türk devletlerinde Kağanlık makamı ancak *kut* sahibi kimselere aitti. Bu durumun hem Yusuf'un *Cevab* mektubunda vurguladığı hem de *Kenize Mektubunda* ısrarla dile getirildiğine şahit olmaktadır. Bu iki belge ışığında Hazarların soyu Togarma'ya dayanmakta ve iktidar ancak babadan oğula kan bağı ile aktarılmaktaydı. Yahudi inancının benimsenmesi bu meşruiyet kaidesine kesinlikle bir zarar vermiyordu.¹⁴⁹

Hazarların başlıca tehlikelerinden biri de doğudaki Slavlardı. Rusların¹⁵⁰ 860'taki Konstantinopol'e düzenledikleri yağma faaliyetinden bir yıl sonra Bizans tarafından Slav topraklarına gönderilen Konstantinos (*Aziz Kyrillos*), Hazar Kağanının sarayında düzenlenecek olan "Dinler Müsabakasına" da gitmekteydi. Ruslar ile Hazarlar arasında o dönem itibariyle müttefiklik söz konusuydu. Çünkü Ruslar yağma faaliyetlerinden sonra Hazar topraklarından geçişte yüklü miktarda vergi veriyorlardı. Ayrıca o dönemde İslam kaynaklarında da geçmekte olan Rus Kağanı'nın, Hazarların yönetim klanıyla bir bağlantısı bulunmaktaydı.¹⁵¹ Bu sebeptendir ki Hazar-Rus bağlantısını tehlikeye düşürecek olan Doğu Slavlarına misyonerlik için gidilmesi, bölge de dinî bir çatışma çıkmasına ve jeopolitik olarak Bizans'ın çıkarlarına hizmet etmekteydi. Ayrıca bahse konu dönemden önce VII-IX. yüzyıllar arasında, Bizans Hristiyan dünyasının, Hazarlar içinde arşiveklik kurarak oraya dirayetli teologlar göndermiştir.¹⁵²

Papalığın ve Bizans'ın etki alanlarını genişletme çabaları sırasında ortaya çıkan Fotios hizipçiliği, özellikle Slavların yaşadığı bölgelerde ciddi bir sorun haline gelmişti. Konstantinopolis'e Karadeniz üzerinden 860 yılında Ruslardan (Rholar) gelen saldırı, özellikle Slavların yaşadığı nehir boylarında ticaret ve yağmalama

¹⁴⁸ Artamonov, *age*, s. 344-345.

¹⁴⁹ Karatay, *Hazarlar*, s. 105.

¹⁵⁰ Burada bahse konu olan Rusların, Sinor tarafından İskandinav, Fin, Slav unsurlarının ticaret ve yağma etrafında birleşmiş bir komün olarak tasvir edilmektedir. Sinor, *age*, s. 360.

¹⁵¹ Sinor, *age*, s. 360.

¹⁵² Şerif Baştav, *Makaleler I*, Ed. Semih Yalçın-Emine Erdoğan, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 438-439.

faaliyetleri yürüten bir grup olan bu İskandinav aristokratlarının bölgede üstünlük sağlamasıyla sonuçlandı. Patrik Fotios, Konstantinopolis halkının hissettiği korkuyu ve Meryem Ana'nın müdahalesiyle geri püskürtülen saldırının ardından gelen rahatlamayı anlatan bir vaaz verdi. Ancak, Rusları uzaklaştıran asıl güç Bizans ordusuydu ve Konstantinopolis'in asıl tehdidi, Karadeniz'in kuzeyindeki Hazarların oynadığı rolün dışına çıkmak isteyen ve Bizans'a karşı askeri ve diplomatik çabalarıyla bilinen bir gruptu. Bu nedenle, Bizans sarayı misyonerlerden ve elçilerden oluşan bir kurul göndererek Hristiyanlığı seçecek olan Hazarları Bizans tarafına çekmek istedi. Ancak, liderliğini Konstantin'in yaptığı bu hareket, Hazarların Yahudiliği seçmesi sonucu amacına ulaşamadı. Yine de bu misyonerlik faaliyeti, daha sonra yapılacak büyük çaplı misyonerlik faaliyetlerinin yolunu açtı.¹⁵³

3.2. Ekonomik Nedenler

Hazarların ekonomisi hakkında son zamanlarda ortaya konulan görüşler pastoralizm, tarım ve ticaretin karmaşık bir kombinasyonu olarak tanımlanmaktadır. Bazı Arap kaynakları Hazarların ülkesinden gelen, koyun ve kölelerden bahsederken, diğerleri İtil çevresindeki çiftliklere ve Semender çevresindeki bahçelere ve üzüm bağlarına atıfta bulunur.¹⁵⁴

Hazarlar, lokasyon olarak ticari hayata etki hususunda kavşak ve geçitlerin olduğu bir noktada, yüksek düzeyde de insan popülizminin bulunduğu bir konumda bulunmaktadır. Bununla birlikte Hazarlarda büyük bir ticari faaliyet olduğu bizlere ulaşmaktadır. Ancak Hazarların ticari hayatına Musevi etkileri, kaynaklar nezdinde çok işlenmemektedir. Kaldı ki Hazarların ilk Museviliğe geçişlerinde saray erkanı ve tüccarlardan oluşmakta olan bir kitle halinde kabul ettikleri aşikardır.¹⁵⁵ Yanı sıra bölge doğu-batı yönlü bir ticari havza olarak tarihi kayıtlara geçmektedir. Ayrıca Doğu Avrupa'nın ticaret hacmi söz konusu devirde altın çağlarını yaşamıştır.

Doğu Avrupa'daki İktisadi hayatı Gouthier şu sözleriyle açıklamaktadır: *Bizzat başkent İtil'den ibaret olan bu merkezi değiş tokuş pazarında Hazarlar lojistik hizmeti sağlayan evlerin sahibi, aynı zamanda da alışverişin emniyetini temin eden muhafızlar*

¹⁵³ Gregory, *age*, s. 211.

¹⁵⁴ Curta, *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300)*, s. 139.

¹⁵⁵ Baştav, *Makaleler I*, s. 478.

*idi. Bu ikisi için de vergi ve harçlar toplanıyordu. Hazar yönetimi sırf bununla idare edebiliyordu. Üretim işinde Hazarların doğrudan iştiraki yoktu ve tüm maddi kültürleri ithal di ve yabancı kökenliydi. Üretici olmayıp aracılık rolü, Hazarlar ve diğer pek çok Türk halkı için çok özgündür.*¹⁵⁶

Ağırlıklı olarak takas usulünü benimseyen bu güçlü medeniyetin sadece takas usulünü benimsemeyerek sikke basma faaliyetleri de olduğu aşıkardır. Bu nokta da kendi modellerine uygun ve yerel siyasi geleneklere dayanan resmî devlet para birimlerini üretmeye başladılar. Hazar kağanı, Yahudiliğe geçtikten sonra da yeni dini ve politik ideolojiyi yaymak istedi ve bunu şu şekilde yaptı: mümkün olan en iyi yol, yani madeni paralar.¹⁵⁷ İslamî sikkeleri taklit ederek ve benzersiz Hazar, Türk, Yahudi unsurlarının efsanelerine dahil edilmesiyle (çok kısa da olsa) bu amaca ulaşmanın bir yolunu buldular.¹⁵⁸ İdil (Volga) havzasında bulunan, Y. A. Malov tarafından ilim dünyasına sunulmuş olan İbrani dilinde yazılı bir sikke de bulunmaktadır. Bu sikkenin Hazarlara ait olup olmadığı henüz kanıtlanmamıştır.¹⁵⁹

Bir diğer taraftan Hazar topraklarında uygulanan İslam, Hristiyanlık ve Musevi Hukuku'nun temsilcileri olmakla birlikte canlı bir propaganda faaliyetleri yürüttükleri bilinmektedir.¹⁶⁰ Bu nezd e Musevi Hukuku'na sahip olan saray erkanın ticari hayatta bu normları ne denli uyguladığı merak konusudur. Diğer taraftan Musevi propagandası Hazar topraklarında hep var olmuştu. Bunun sebebi ise Bizans ve Halifeliliğin Hazar ilindeki nüfuzunu kırmak maksadıyla yapılmaktaydı.¹⁶¹ Ancak burada öncesinde etkili olan Bizans tüccarları ve Müslüman tüccarların etkin nüfuzu da söz konusudur.¹⁶² Bu sebeple farklı etnisite ve dine mensup tüccarların elinde olan ticaretin, Yahudi propagandasıyla kırılması ve birbirine denk bir hale getirilmeye çalışılması sonucuna ulaşmak makul olacaktır.

¹⁵⁶ Ananiasz Zajqczkowski, "Hazar Kültürü ve Varisleri", *Hazarlar ve Musevilik*, haz. Osman Karatay, Karam Yayınları, Çorum 2005, s. 125.

¹⁵⁷ Roman K. Kovalev, *Creating Khazar Identity Through Coins: The Special Issue Dirhams of 837/838*, Ed. Florin Curta, East Central & Eastern Europe in the Early Middle Ages, The University Of Michigan Press, Michigan 2005, s. 221.

¹⁵⁸ Kovalev, *age*, s. 221.

¹⁵⁹ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 139.

¹⁶⁰ Zajqczkowski, "Hazar Kültürü ve Varisleri", s. 126.

¹⁶¹ Şerif Baştav, *Makaleler III*, Ed. Semih Yalçın-Emine Erdoğan, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 76.

¹⁶² Ahmetbeyoğlu, "Avrupa Hun ve Hazar Devletlerinin İktisadi Gelir Kaynakları", s. 122-123.

Ticari hayatın ise bu denli gelişmesine en büyük etken *Pax Hazarica* olarak adlandırılan kendine özgü bir iç politika ve köklerini dini hoşgörü sayesinde alan bir siyasi düstur sağlamaktaydı. Barış ve refah seviyesine yaklaştıran bu ılımlı siyaset, serbest bir tutum getirmekle birlikte tüccarları koruma altına alan bir politika izlemekteydi.¹⁶³ Bu sayede de etnisiteye ya da dinî itikada bakılmaksızın tüccar faaliyetlerine izin verilmekteydi. Ayrıca her dine göre kurdukları hukuki sistem de tüccarlara garantörlük verilerek ticaretin cazibe merkezi haline gelmesini sağladı.¹⁶⁴ Şüphesiz ki *Pax Hazarica* siyaseti Hazarları güçlü bir devlet konumuna yükseltmişti. Bu noktada Rus Knezi Oleg'in Dinyeper'de Hazarları saf dışı bırakması, ancak daha güneye inmeyerek, İtil'deki Hazar ticaretine son vermek istemeyişi, *Pax Hazarica*'nın sekteye uğramasını göze alamayarak ticareti canlı tutmak olarak açıklanabilir.¹⁶⁵ Bu sebeple Hazarları bu siyaset, siyasi ve ekonomik anlamda korumaktaydı.

Ayrıca Yahudi göçlerinin en büyük neticelerinden biri de Hazarlar ve Doğu Avrupa'da yerleşmiş olan Yahudi tüccarların, Avrupa yolunu güçlendirmiş olmasıdır. Bu doğrultuda Yahudi göçleri Kiev'den Krakov'a gelerek ticaret ağının batıdaki uç kollarını oluşturmaktaydı. Prag'a giden Yahudi bir tüccar ve seyyah olan İbrahim ibn Yakup ve üst düzey bir devlet adamı olan İbn Hurdadbih'in aktarımlarına göre, bu yollar tam tersi yönde batıdan doğuya doğru ilerliyordu. Ticaret yolundaki bu rota da Mainz, Prag, Krakov ve Kiev gibi şehirler bulunmaktaydı ve orta Avrupa'daki büyük uluslararası ticaret, Yahudi esnafı tarafından bu güzergâhta kurulmuştu.¹⁶⁶ Yahudi nüfusunun bu şekilde Hazar topraklarında güçlenmesi, şüphesiz ki Hazar yönetiminin onlara sağlamış olduğu refah ve can güvenliği sayesinde olmuştur. Hal böyleyken ekonomisini yol güzergahındaki vergi ve harçlar vasıtasıyla şekillendiren bir devletin, Yahudi toplumuyla etkileşimlerini bu yönde kurması son derece olağandır. Bu netice itibarı ile Hazar elitlerinin Musevi inancını benimsemesinde ekonomik nedenlerin

¹⁶³ Zajczkowski, "Hazar Kültürü ve Varisleri", s. 125.

¹⁶⁴ Ahmetbeyoğlu, "Avrupa Hun ve Hazar Devletlerinin İktisadi Gelir Kaynakları", s. 122. Bkz. Hazarlar, başkent İtil'de 7 tane baş yargucu bulundurmaktaydı. Müslüman, Hristiyan ve Musevilere ikişer tane 1 tane de Slav ve Şaman inançlara sahip insanların dava ve durumlarına iştirak etmekteydi. İbrahim Kafesoğlu, *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s. 147.

¹⁶⁵ *Povest Vremennih Let'in Lavrentiev kroniği*'nde Oleg'in kendini "Tüccar" olarak tanımlamasından söz edilmektedir. Ticaretle uğraşarak siyasetini bu yönde ilerletmesine delil olabilecek niteliktedir. Bkz. Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, s. 268-269.

¹⁶⁶ Bozena Werbart, "Khazars or "Saltovo-Majaki Culture"? Prejudices about Archaeology and Ethnicity", *Current Swedish Archaeology*, Vol. 4, No. 1, Lund/Sweden 1996, pp. 202.

temel oluşturabileceğine dair bir sonuç hasıl olacaktır. Elbette ki Hazar yönetiminin üretim devleti olmaktan ziyade vergi devleti halini alması, Türk devlet yapısında olduğu gibi, ticari hayattaki ilişkilerin din üzerinden şekillenmesine de sebep olmaktadır.

3.3. Kültürel Nedenler

Hazarların sosyo-kültürel yapısı ele alındığında çok etnikli, çok dilli ve çok dinli bir devlet oldukları aşikâr olmakla birlikte, bozkır imparatorluğunun “klasik” bir parçası olarak ortaya çıktıkları düşünülmektedir.¹⁶⁷ Dolayısıyla Hazarların, Göktürklerin batıdaki varisleri olduğu hususu artık genel olarak kabul gören bir tarihî görüştür. Elbette ki aralarında diğer Türk unsurlar da bulunmaktadır. Hun boyları, Uygurlar, Bulgarlar gibi diğer unsurlardan da daha önce Hazar etnik yapısı içinde bahsedilmekteydi. Bu doğrultuda kültürel olarak aynı aidiyet içerisinde bulunduklarını söylemek yanlış olmaz.

Hazarların, Museviliğe geçişi ile ilgili bir rüya mefhumu bulunmaktadır. Özellikle Hazar Kağanı Yusuf’un mektuplarında geçen, Yahudi asıllı bir aracı olmadan, bir melek kağanı doğrudan Museviliğe davet etmektedir.¹⁶⁸ Türklerde rüya kavramını Oğuz Kağan Destanı’ndan itibaren Uygurlarda ve de Kutadgu Bilig’de sıkça karşılaşılan kültürel bir husustur.¹⁶⁹ Türklerde eskiden beri var olan bu rüya mefhumu bir kült haline gelmiştir. Bu, aynı zamanda hükümdarın yönetme ve hükmetme gücünün tesisini inanç bağlamında tutarlı hâle getirmektedir. Bununla birlikte bahse konu Yusuf Kağan’ın mektuplarında hükümdarın kut sahibi ve bilge olması hususu da dikkat çekicidir.¹⁷⁰ Burada inanç kavramının yönetme erkine nasıl etki ettiği görülmektedir. Hazar iktidarının tesis edilişi bu nedenle Musevilik inancıyla bütünleştirilmiştir.

¹⁶⁷ Curta, *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300)*, s. 129.

¹⁶⁸ Karatay, *Hazarlar*, s. 104.

¹⁶⁹ Özgür Türker, *Nefesten Taşa, Taştan Kâğıda: Türkler ve Moğollarda Tarih Yazıcılığı*, Türkiye Alim Kitapları, Saarbrücken 2014, s. 105. Bkz. Uygurlarda Buku Han, rüyasında beyazlar giyinmiş elinde baston olan bir ihtiyar adam görür. Yaşlı adam Han’a “*Eğer bu taşı koruyabilirsen dünyanın her tarafı senin buyruğun altına girer*” diyerek bir yeşim taşı verir. Bu sayede Uygurlarda tesis edilen siyasi iradeyi dahi etkilediğini görmekteyiz.

¹⁷⁰ Karatay, *Hazarlar*, s. 105.

Öte yandan Judah Halevi tarafından yazılan *The Kuzari*'de geçen rüya meselesi de Hazar idarecisi Bulan nezdinde dikkat çekici hususlar içermektedir. Dunlop, doğaüstü öğelerle bezeli olan bu hikâye aktarımını ve Hazar Kağanı ile generalinin bu kadar kolay bir şekilde tanımadıkları insanlara güvenip onların dinlerini kabul etmesi hususunu uzak bir ihtimal olarak görmektedir.¹⁷¹ Bu noktada Museviliğin Türk kültüründe var olan rüya mefhumu ve kut anlayışı aracılığıyla kabul edilmiş olması dikkat çekicidir. Kağan Yusuf'un rüya anlatısı Musevi inancını Türk geleneğinde var olan bir mefhumla bütünleştirerek vurgulaması, eski geleneğin terk edilmediğinin açık bir göstergesidir. Gelenekle inancı bütünleştirmeleri elbette bu dini seçmelerinde bir etmen olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bir diğer husus da bu güçlü bir medeniyetin sosyal varlığını koruma meselesidir. Reşit Saffet Karaşemsi, bu konuda şunları söylemektedir: “*Hazar Türklerinin yüksek sınıfları Museviliği kabul ettikleri sırada, Hristiyanlık şarkta henüz yeni intişar etmiş ve birçok meslekler doğmuştu. Ekseriyetle (Hristiyanlık) ya zorla ve yahut aşağı tabaka tarafından kabul edilmiş bir dindi, Nietzsche'nin dediği gibi mahkumlar dini, avam dini olan Hristiyanlığı, Türkler pek güç kabul ederlerdi. İslâmlık ise, pek yabancı bir kavmin kendi lisanı ile yaymaya çalıştığı bir dindi. Musevilik, o zamana göre en eski, en asil bir dindi. Bu itibarla hâkim ve asil unsur olarak Hazarların en işine geleni o oldu*”.¹⁷² Hal böyleyken bu iki durum nezdinde de sosyal statü olarak düşük, zorlayıcı bir metot izleyen Hristiyanlığın ve yabancı bir kavim olan Arapların kendi lisanını entegre etme çabası, Hazarlar için sosyolojik açıdan tercih edilmesi zor bir durumdu.

Ayrıca Hazarların o dönemine kadar süregelen ve Göktürk mirası olan Türk Runik harfleri kullanılmaktaydı. Göktürklerin varisleri olan ve kültürlerinin devamı olan Hazarların runik harfleri kullanması elbette ki doğaldır. Ancak burada dikkate değer başka bir olgu gelişmiştir. Bu olgu Museviliğe aktarılan, Kurgan ve mezar yazılarında görülmekte olan damgavari runik harflerdir. Ayrıca Runik yazı bölge nezdinde Don ve Kuban olarak iki sitede incelenmektedir. Arkeolojik çalışmalar neticesinde Salt kurganlığında *Sudak II* ve *Sudak IV* adlı mezar taşları ortaya çıkartılmış ve üzerindeki 7 mum tasvirinde Musevi Hazarlarla bağlantılı olarak runik

¹⁷¹ Dunlop, *age*, s. 135.

¹⁷² Kuzgun, *age*, s. 105.

semboller gözlemlenmiştir.¹⁷³ Tabii ki burada karşılıklı etkileşimden ziyade gelenek öncüllük etmiş ve eski mezar kültü bu dine aktarılmıştır. Kültürün ve geleneğin bütünleşik uygulaması her iki taraf adına da olumlu sonuçlar doğurmuştur. Hazarlardaki Yahudilik uygulaması sayesinde, nüfusun çoğunluğunun yazı yazmaya başladığı iddia edilmektedir. Hazar Kağanlığında Yahudi dininin ilk sözü Latince'dir ve 866 yılına tarihlenmektedir.¹⁷⁴ Özellikle halk kitlelerine de sirayet eden yazı yazma hususu, Yahudilerin uygulaması sayesinde kültürel bir mevcudiyet doğurmaktadır. Bu durum, karşılıklı etkileşimler sayesinde bütünleşen iki halkın inanç noktasında da entegrasyonuna yol açmakla birlikte, Hazar toplumunda ihtiyaçtan ziyade doğal bir sonucun getirisi olmuştur.

4. HAZARLARIN MUSEVİLİĞİ KABULÜNÜN ORTAYA ÇIKARDIĞI SONUÇLAR

Museviliğin Hazarlar arasında milli birliği zedeleyerek onları çöküşe götürdüğü fikri uzun yıllar tartışılmıştır. Dunlop, Musevi inancının bunda doğrudan etki etmese de Yahudiler tarafından devlete kazandırılan kozmopolitan düşüncenin zamanla Hazarları yıkılmanın eşiğine doğru sürüklemiş olabileceğini ifade etmektedir.¹⁷⁵ Dunlop'un çöküş ile ilgili bir başka teorisi de ekonomik kırılganlıkla ilgiliydi. Hazar ekonomisinin ağırlığını oluşturan gelirlerin çoğu üretim dışı gümrük ve vergi gelirlerinden oluşmaktaydı. Bu sistemin yürürlükte olması sadece askeri güç ve otoritenin gücü nispetinde geçerliydi. Hazarlar, Araplardan aldıkları darbeler neticesinde askerî anlamda zafiyete düşünce ekonominin dışı bağımlı ve yapay oluşu devleti çöküşe sürükledi.¹⁷⁶

Bununla birlikte Hazarlar, Volga'nın aşağı akımlarında, deltada ve deltadaki su baskınlarının olduğu yerlerde yaşıyorlardı. Hayvancılık, nar üretimi ve balık avı ile uğraşıyorlardı. Yeşil çayırliklar ve yetişkin kamışlıklar arasında sessizce akan nehir kolları, kalabalık halkları ve İtil'in doğu kolundan oluşan Aktübe Adası'ndaki başkenti

¹⁷³ Viktor L. Mits-Vadim V. Mayko, "VIII-X. yüzyıl Tavrika Türk-Bulgarlarının Runik ve Damgavari İşaretleri Meselesi Üzerine", çev. Rysbek Alimov, *TDAY-B*, Ankara 2000, s. 267-273; Türker, *age*, s. 265-266.

¹⁷⁴ Werbart, *agm*, s. 204-205.

¹⁷⁵ Dunlop, *age*, s. 240.

¹⁷⁶ Dunlop, *age*, s. 252.

İtil'i besliyordu. Sağlam bir ekonomisi olan Hazarlar, İtil'in aşağı akımlarını çevreleyen az nüfuslu kuru bozkırlardaki halkların büyük bölümünü kontrol altına almıştı. Ancak deniz seviyesinin yükselmesi, topraklarını sular altında bırakacak ve Hazarın geri kalan halkının yüksek yerlere çekilmesini zorunlu kılacaktı. Sadece bataklıklarda Hazar mezarları ve evlerinin toprak zeminleri kaldı, bu sayede "Rusya Atlantisi"nin yükseliş ve yok oluş haritasını çıkarmak mümkündü. Deniz sakinleşip, İtil deltası yeniden yaşanabilir hale geldiğinde, oraya geri dönen Hazarların torunları artık kendilerini Astrahan Tatarları olarak adlandıracaklardı.¹⁷⁷

Dilbilimsel tartışmalar, Hazarların çokluğuna ve aynı şekilde, farklı dilleri konuşan farklı insan gruplarıyla karmaşıklığına işaret ediyordu. Hazar dili sadece bir grup tarafından konuşuluyordu ve bu nedenle hiçbir iz bırakmadan ortadan kayboldu. Bu duruma kıyasla İtil Bulgarlarının dili daha uzun süre korunmuştur. "Hazar" kelimesi, muhtemelen "bedevi" kelimesiyle karşılaştırılabilecek "daimî ikametgahı olmayan bir kişi" anlamına gelebilir. İslami kaynaklar (Hududü'l-Alem ve Kaşgarlı Mahmud), Hazarlara dair, farklı lehçelere sahip farklı kabilelere atıfta bulunmuş ve bu şekilde Hazar devletinin çok etnikli ve çok dinli karakterini vurgulamıştır.¹⁷⁸

Günümüzde bölgenin Yahudiliği, iki yüzyılı aşkın bir süredir tartışma konusu olmakta ve henüz tam manasıyla çözülmemiştir. "Rhineland Hipotezi", Doğu Avrupa Yahudilerini, doğuya doğru göç eden ve hızla genişleyen küçük bir Alman Yahudi grubundan ortaya çıkan "izole edilmiş bir nüfus" olarak tasvir etmektedir. Alternatif olarak ise, "Hazar Hipotezi", Doğu Avrupa Yahudilerinin, MS erken yüzyıllarda Kafkasya'ya yerleşen ve VIII. yüzyılda Yahudiliğe geçen Türk ırklarının bir karışımı olan Hazarlardan geldiğini ileri sürmektedir. Nitekim imparatorluğun çöküşünün ardından Musevi Hazarların, Doğu Avrupa'ya geldikleri Avrupalı Yahudilerin yükselişinin ve Avrupa'daki Yahudilerin varlığının Hazarların katkısıyla oluştuğu varsayılmaktadır.¹⁷⁹

¹⁷⁷ L. N. Gumilëv, *Avrasya'dan Makaleler-I*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 151.

¹⁷⁸ Werbart, agm, s. 202.

¹⁷⁹ Eran Elhaik, "The Missing Link of Jewish European Ancestry: Contrasting the Rhineland and the Khazarian Hypotheses", *Genome Biology and Evolution*, Oxford University Society for Molecular Biology and Evolution, Volume 5, Issue 1, January 2013, s. 61.

Bu noktada Sovyet döneminin etkisiyle ortaya çıkan bir olgudan da bahsetmekte fayda vardır. Sovyet döneminde yapılan kazı çalışmalarında A. B. Rybakov gibi isimler bölgedeki Hazar mirasından *Saltovo-Mayaki* kültürü içine bir detaymışçasına bahsetmemekte ve bu konuyu daraltarak ve bağlamından kopararak yok saymaya çalışmaktadır. Bu, aynı zamanda hoşgörüsüzlüğün trajik bir sonucu ve arkeolojinin siyasi saiklerle kötüye kullanılmasıdır. Nitekim bu hususta Sarkel'in kazı çalışmalarını yürüten bir bilim adamı ve arkeolog olan Artamonov'un çalışmalarında, bölgeden gelen buluntular "*Khazarian*" yani Hazarlar olarak adlandırmış, egemen dinleri olan Museviliğin yanı sıra, Kiev Rusya'sının yaratılmasında temel bir rol oynayan Hazar Kağanlığı tasvir edilmiştir.¹⁸⁰ Bu anlamda bakıldığında zaman Doğu Avrupa'nın ve Kiev Rusya'sının temellerinde Hazar mirasının bulunduğu tartışılmaz bir gerçektir.

Diğer taraftan Kırım ve Doğu Avrupa Yahudiliğinin bugünkü önemli temsilcileri Karaylar (Karaimler) olarak adlandırılan Musevi topluluktur. Müslüman olan Hazarlar, diğer Müslüman grupların, Hristiyan Hazarlar da diğer Hristiyan grupların içinde eriyip dillerini, isimlerini ve milliyetlerini kaybederken, Karaîliği benimsemiş olan Hazarlar, Kıpçaklarla karışarak uzun bir süre isimlerini ve kültürlerini korumuşlardır.¹⁸¹ Bugün bölge nezdinde bakıldığında önemli mirasçıları kabul edilen bu Karaimler, kültürlerini hâlâ korumakta ve yaşatmaktadırlar.

¹⁸⁰ Werbart, agm, pp. 207.

¹⁸¹ Kuzgun, age, s. 128.

2. BÖLÜM

İTİL BULGARLARININ İSLAMİYETİ KABULÜ

1. İTİL BULGARLARININ KÖKENİ VE KISA TARİHİ

1.1. Bulgarların Menşei

Son birkaç asır boyunca Bulgarların menşei konusunda çok fazla iddia ortaya atılmış (Moğol, Slav, Fin-Ugor), ancak onların Türk kökenli bir halk olduğuna dair görüşler bugün çok daha fazla kabul gören bir noktaya ulaşmıştır.¹⁸² Bulgarların Türk orijinine sahip olduğu fikrini ortaya koyan ilk kişi Macar alimi *Armin Vambery*'dir. Neyse ki Macar Türkoloji'sinin sonraki dönem takipçileri olan arkeolog ve sanat tarihçisi *Géza Fehér*¹⁸³ ve filolog *Gyula Németh* gibi bilim insanlarının ortaya çıkardığı deliller sayesinde bu bilinmezlik büyük oranda netliğe kavuşturularak, Bulgar-Türk ortak etnisitesinin kökenlerine inmek mümkün olmuştur.¹⁸⁴

Türk soyundan geldikleri anlaşılan Proto-Bulgarlar, dil ve yazılarıyla birlikte, dini inançları, gelenekleri, sanat eserleri ve siyasi-idari teşkilatları bakımından da Slav, Latin, Germen ve Greklerinkinden tamamen farklı bulunuyorlardı. İlgili bütün dil vesikaları, onların anadili Türkçe olan bir Türk kolu olduğunu göstermektedir. Asıl Türkçedeki bazı seslerin değişik söylenişlerini kullanan Ogur Türklerinin V. yüzyıl sonlarında bir kısım doğu Türkleri ile birleşmesinden doğduğu tarihî belgelerle sabit olan Bulgar Türkleri, lehçelerindeki bu farklılığı asırlarca devam ettirmiştir. Bulgar Slavcasında tespit edilen ve bazıları halen kullanılan idari-askerî Türkçe tabirlerden

¹⁸² Bulgarların kökenine dair çalışmaların geldiği son noktayı özetleyen R. G. Fahreddinof; V. N. Tatişev, C. M. Karamzin, S. M. Solovyöv, H. M. Fren, V. V. Grigoryev, S. M. Şpilevskiy, Ş. Mercanî, N.F. Katonov, P. A. Ponoromov gibi araştırmacıların çabalarıyla Bulgarların tarihine dair önemli konuların aydınlatılmasında mesafe alındığını, özellikle A. P. Smirnov ve Kuybuşev'in arkeolojik çalışmalarının eski Bulgar kültürel mirasının incelenmesinde C. F. Kalinin, G.V. Yusupov, A. H. Halikov, V. F. Genin, T. A. Hlebnikova, E. A. Halikova, E. P. Kazanov ve R.G. Fahreddinof gibi araştırmacıların eserlerine ışık tuttuğuna dikkat çekmektedir. Bkz. R. G. Fahreddinof, "Bulgar Devleti'nin Tarihi Üzerine Denemeler", çev. İlyas Topsakal, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 1, (2001), s. 287-292.

¹⁸³ Géza Fehér, Bulgarlardan *Bulgar Türkleri* olarak bahseder ve eserinde Dnyeper'den Kafkaslara ve Dnyester'den Karpatlara kadar uzanan bölgede onların teşekküllerine dair kanıtların yoğun olarak görüldüğünü ifade eder. Bkz. Géza Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 1.

¹⁸⁴ İbrahim Kafesoğlu, "Türk-Bulgarların Tarihine Kısa Bir Bakış", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 10-11, 1982, s. 91-92.

başka büyük çoğunluğu Grek yazısı ile ve Grekçe olan Proto-Bulgar kitabeleri arasında Türkçe olanlar da bulunmaktadır.¹⁸⁵

Batıda yaşayan kadim Türk toplulukları arasında bıraktıkları maddi kalıntılar bakımından önemli bir yere sahip olan Bulgarlardan kalma önemli arkeolojik merkezler bulunmaktadır. Bunlardan en önemlileri *Pliska*, *Madara* ve *Preslav* gibi merkezlerdir. Bu merkezlerden elde edilen buluntular zannedilenin aksine yerleşik hayata uyum sağlamış bir kültürün izlerini taşımaktadır.¹⁸⁶

Bulgarların kadim ataları Ogur (Ugur) adıyla bilinen Batı Türklerine dahil boylardan oluşmaktaydı. Çinliler, Ural Dağlarının doğusunda yaşayan bu topluluklara Hun imparatorluğu çağında *Ting-ling* adını vermişlerdi. Bu kelimenin Türkçede “*Tiyinli*” yani “*Sincaplı*” anlamına geldiğini dile getiren etimologlar bulunmaktadır. Aslında bu bölge her zaman sincap, samur, kakım gibi av hayvanları ile meşhur bir bölgeydi ve burada yaşayan halklara Çinlilerin bu adı yakıştırmış olması kuvvetle muhtemeldir.¹⁸⁷ Bulgarların anayurdu olarak Kazakistan ve Kuzey Kafkasya bozkırları tahmin edilmektedir. Orta Çağ’daki Balkan Bulgarları, Bulgar Hanları Listesi’nden¹⁸⁸ edinilen bilgiye dayanarak kendi yönetici hanedanlarını Avrupa Hun İmparatoru Attila’ya hatta onun oğlu İrnek’e bağlamaktadır.¹⁸⁹

¹⁸⁵ İbrahim Kafesoğlu, “Türk-Bulgarların Tarih ve Kültürüne Kısa Bir Bakış, s. 109-111; İbrahim Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1985, s. 33-37.

¹⁸⁶ Géza Fehér, “Türk-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü-Türk Kültürü’nün Avrupa’ya Tesiri”, 2. *Türk Tarih Kongresi (İstanbul 20-25 Eylül 1937)*, TTK Yayınevi, İstanbul 1943, s. 291.

¹⁸⁷ Ahmet Taşağıl, “İdil Bulgar Hanlığı”, *DİA*, C. 21. İstanbul 2000, s. 472.

¹⁸⁸ Hakanlar listesi olarak bilinen 14 satırlık Grekçe kitabenin kim tarafından yazıldığı bilinmemekle birlikte 765-766 yıllarında meydana getirildiği tahmin edilmektedir. *Bulgar Hükümdarları Listesi* 2 kısımda ele alınmaktadır. İlk kısımda Bulgar ataları olarak kabul edilen Avitokhol’dan sonrası hakkında malumat bulunurken ikinci kısımda Asparuh’dan Umor’a kadar Tuna Bulgarları hakkında bilgiler aktarılmaktadır. İlk kısımda geçen Bulgar atalarının sırası şöyle verilmektedir; *Avitokhol, İrnik, Gostun, Kurt ve Vezmer*. Bu hükümdarların 515 yılına kadar Tuna’nın öncesinde hüküm sürmüştür. Diğer aktarılan hükümdarların Tuna bölgesi ve ötesinde hüküm süren hükümdarlar olduğundan bahsetmektedir. Ayrıca bu yazıda 12 Hayvanlı Türk takvimi esas alınarak oluşturulmuş, hüküm süreleri ve soy ağacı bilgisi de aktarılmıştır. Bkz. Ali Ahmetbeyoğlu, “Bulgar Hakanlar Listesi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 14, (İstanbul 1994), s. 2.

¹⁸⁹ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 83. Bulgar-Hun bağlantısı ile ilgili önemli delillerden birisi de Hun İmparatorun Attila’nın oğlu İrnek ile ilgilidir. Bulgar Hanları listesinde de adı geçen İrnek, kendisinden çok zaman önce Kafkasya’da Hunlarla beraber yaşayan bir halk olan Bulgarların başına geçerek bir dönem Bulgar-Hun kaynaşmasının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu kaynaşmanın en büyük delili ise Bizans tarihçilerinin geride bırakmış olduğu bilgilerdir. Bu konu hakkında bkz. Umut Üren, “İrnek’in Hunları ve Bulgarlaşma Hadisesi”, *Tarih Okulu*, S. VII, (Mayıs-Ağustos 2010), ss. 39-46.

Bulgarların menşei konusunda genel görüş Batı Tölös-Ogur gruplarından çıkmış oldukları ve Avrupa Hun Devleti'nin çöküşü sonrasında Attila'nın küçük oğlu İrkin'e (İrnek) bağlı Hun boylarının Karadeniz'in kuzeybatısına geçerek burada yerleştikleri şeklindedir. Bulgar isminin manası da bunu doğrular nitelikte görünmektedir.¹⁹⁰

Bulgarların menşei ile alakalı olarak MÖ III. yüzyılın son zamanlarında Tanrı Dağı eteklerinde yaşayan Hsiyung-nu, Saka ve Yüceçilerin komşuları durumunda olan Usunlara kadar gittiği yönünde görüşler mevcuttur. Bu bilgilere Tataristan'da yapılan arkeolojik araştırmalar sonucu ulaşılmıştır.¹⁹¹ Bir diğer görüş ise Çin kaynaklarındaki "Ting-Ling"lerden neşet ettikleridir ki bu Ting-ling'ler milâd sırasında Sibiry'a da bulunan ve nüfuzlarını İdil sahasına kadar yaygınlaştıran Onogurlarla özdeşleştirilir.¹⁹² Bu Onogur grupları II. ve III. yüzyıllarda Büyük Hun gruplarına karışarak büyük göçe katılmışlardı. Sonrasında bu grupların Avrupa Hun İmparatorluğu'nun kuruluşu sırasında Karadeniz'in kuzeyinde bulundukları tahmin edilmektedir. Avrupa Hun İmparatorluğu'nun dağılması sonrasında ise iki gruba ayrılmışlar ve Kuban çevresinde kalanlar Utigur, Don Nehri'nin batısında kalanlar ise Kutrigur olarak adlandırılmıştır.¹⁹³

Ogurlar, İtil Nehri'nden Tuna'ya kadar uzanan geniş mera alanlarında federatif bir siyasi yapıda yaşamlarını sürdürmekteydiler. Oturgurlar (Utigur-İtrigur/30 Ogur) Kafkasya bölgesinde, On-Ogurlar Don ve Kuban nehirleri arasında kalan sahada, Kutrigurlar (9 Ogur) Don ve Dinyeper arasında hüküm sürmekteydiler. Bunların dışında Bittugur (5 Ogur), Ultingur (6 Ogur, Saragur, Sarı ak Ogur) ve Kara-Ogur

¹⁹⁰ Saadettin Yağmur Gömeç, "Türk Tarihinde Bulgarlar", *Prof. Dr. Mustafa Keskin Armağanı*, Ed. Remzi Kılıç, İstanbul 2014, s. 488.

¹⁹¹ Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 108.

¹⁹² Ali Ahmetbeyoğlu, Onogurların Büyük Hun İmparatorluğu'nun çöküşü esnasında Saragurlar ve Macarlar gibi diğer bazı boylarla birlikte Karadeniz'in kuzeyine doğru yayıldıklarını Macarlarla beraber Hazar Bozkırından geçip Kafkaslara Kuban Bozkırına geldiklerini ifade etmektedir. Ona göre Bulgar hanları listesinin ilk sırasındaki Avitokhol Hunlarla ve Onogurlarla ilişkilendirilebilir. Bkz. Ali Ahmetbeyoğlu, "Bulgarların Oluşumu ve Bulgar Devletlerinin Kuruluşunda Onogurların Yeri Meselesi", *Tarih Dergisi*, S. 65, (2017), ss. 1-18.

¹⁹³ Kurat, *Karadeniz'in Kuzeyindeki...*, s. 109.

olarak adlandıran Ogur boyları da bu coğrafyanın muhtelif kısımlarına yayılmış bir hâlde bulunuyordu.¹⁹⁴

Kutrigur Bulgarlarının Bizans topraklarına yaptığı saldırılardan dolayı Özi ve Tuna nehirlerine kadar ulaştıkları tahmin edilmektedir. Bizans bu durumdan rahatsız olunca Kutrigurları ya birbirine düşürmek ya da bunları Karadeniz'in kuzeyindeki kavimlere karşı kullanmak gerektiğini düşünerek buna göre bir siyaset takip etmiştir. Bizans imparatoru Zenon'un Kutrigurları hizmetine alması bu siyasetin başarı ile uygulandığını göstermektedir.¹⁹⁵

Kök Türk egemenliğinin İdil Nehri'nin batısındaki topraklarda azalmasıyla ve Orta Avrupa'nın hakimiyetini elinde tutan Avarların 626 tarihindeki başarısız İstanbul kuşatmaları sonucu ortaya çıkan siyasi boşluğu Kafkasya ve Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan bu Ogur kavimleri yani Bulgarlar doldurdu. Bulgarlar, Kuban bölgesinde 600'lü yılların başında ve Kubrat (Kuvrat) Han önderliğinde Büyük Bulgaristan (Magna Bulgaria) adı verilen devleti kurdu.¹⁹⁶

Bulgar ve *Bulgarya* ismini kaynaklarda ilk kez zikreden kişi ise bir Bizans tarihçisi olan *Nikephoros Gregor*'dur. Gregor eserinde onlardan bir İskit kabilesi olarak bahseder:

“Şimdi Bulgarya ismini nereden aldıklarını açıklayacağım. Volga (İtil) Nehri'ne akan İstr'den daha kuzeyde bulunan bir ülke vardır, ondan ve aynı yerli insanlardan Bulgar ismini aldılar. Onlar önceleri İskitlerdi. Yaralı, yerleşmiş geleneklere karşı çıkanlar dindarlar üzerine saldırdıklarında oradan çocukları ve karılarıyla buraya göç ettiler. Onlar muazzam bir kalabalıkla İstr Nehri'ni geçtiler ve Miziya'nın her iki yakasında yurtlandılar. Çekirgeler veya şimşek gibi İlliriya tarafında bulunan Makedonya'ya yayıldılar, buradaki rahatlıklar onların hoşuna gitti. Bu ülke ve halkın adı Bulgarya olarak yayıldı”. Gregor daha sonra İskitlerden bahsederek şöyle yazıyordu: “eski bilginler onların adını farklı olarak vermektedirler:

¹⁹⁴ Fatma Çapan, “VI. Asrın Başlangıcından Bulgarların Hristiyanlığı Kabul Etmesine Kadar Doğu Roma İmparatorluğu ile Bulgarlar Arasındaki Siyasi İlişkiler”, *History Studies: Internatiol Journal of History*, C. 12, S. 4, (Ağustos 2020), s. 1545.

¹⁹⁵ Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, s. 109.

¹⁹⁶ Osman Karatay, *Bulgarlar: Yitik Bir Türk Kavmi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018, s. 18; Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, s. 110.

*Gomer onları Kimmerler olarak adlandırmaktadır. Herodot ise Kimvar ve Tevtona olarak belirtmektedir...*¹⁹⁷

İtil Bulgarları kozmopolit bir yapıya sahip olmakla birlikte bazı boyların yerel ahali ile karışmasıyla teşekkül ettikleri düşünülmektedir. Bu boylar arasında Bulgarlar, Suvarlar, Barsiller, Barancarlar, Esegeller (Eskil) ve Bilerler kaynaklarda adı zikredilen boylardır.¹⁹⁸ Zira bu boyların yerel ahali ile karışması ve etkileşimi sonucu ortak bir kültür ve etnik kimlik gelişmiş olabilir.

Bulgarlar hakkında ilk yazılı kayıt, MÖ III. yüzyılda yaşamış olan Suriyeli *Mar-Abas-Katinu*'ya ait olmakla birlikte, onların Kafkasların kuzeyinde MÖ 149-127 yıllarında yaşadığı dile getirilmektedir. Bu kayıt V. yüzyıl Ermeni tarihçisi Horenli Musa (Movses Khorenatsi) tarafından da nakledilmektedir. Ancak aradaki uzun zaman düşünülecek olursa ve Bizans kaynaklarında mukayese edilecek teyit olmadığından Musa'nın vermiş olduğu bu bilgi çok tenkite muhtaçtır. Horenli Musa eserinde *Bulgar* olarak bahsettiği ve coğrafya olarak Kuzey Kafkasya sahasını işaret ettiği Bulgarlardan bahisle şunları ifade etmektedir:

*“(Ermeni Kralı Val-Arşak) Kuzeye, Tayk'daki Parkhar'ın eteklerine, yağmurlu ve sisli ormanlık ve bataklık bölgelere doğru döndü... dağların içindeki iki düz ve ağaçlı yeri avlak olarak düzenledi... orada kuzey ovası ile büyük Kafkas Dağı'nın eteklerinde ve güneydeki dağdan büyük ovaya doğru inen uzun ve derin vadilerde oturan yabancı barbar ırkı topladı. Onlara haydutluğu ve kıtalleri bırakmalarını ve kralın emir ve vergilerine tabi olmalarını emretti ve bir daha ki sefer gördüğünde üzerlerine mukabil kurumlarıyla birlikte önderler ve prensler atayacağını söyledi. Ve onları bilge kimseler ve nezaretçilerle bıraktı. Kendisi ise batı ordusunu terhis ettikten sonra, eskilerin 'Ağaçsız' Yukarı Basean atladıkları, fakat sonra Vlendur Bulgar kolonisi Vund buraya yerleştikten sonra onun ismine binaen Vanand denen, Şaray hududundaki otlu çayırlara doğru indi”.*¹⁹⁹

¹⁹⁷ Dinçer Koç, “Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2010, s. 19.

¹⁹⁸ Dinçer Koç, “İtil Bulgarları”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015, s. 297.

¹⁹⁹ Osman Karatay, “Kuzey Kafkaslardaki 'Vlendur Bulgar' Halkı Üzerine”, *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*, İzmir 2005, s. 419.

Ünlü Bizans tarihçisi Priskos, 463'ten sonra Karadeniz'in kuzeyinde Ogur, Onogur, Şaragur (sarı, ak-ogur), Uturgur ve Kuturgurların bulunduğu bilgisini vermektedir.²⁰⁰ Bu kavimler de Savirler (Sabir) yüzünden yerlerinden olmuş ve Avrupa Hun İmparatorluğu'nun dağılması ardından Karadeniz'in kuzeyinde kalan Hunlarla ve o dönemde buraya ulaşan Ogur boylarıyla karışmış, bunun sonucunda Bulgarlar meydana gelmiştir. Bulgar kelimesinin anlamı “bulgamak” fiilinden türemiştir ve karışık, çeşitli, karma gibi anlamlara karşılık gelir.²⁰¹ B. Simenov ise Bulgar adının çok daha eski bir kökene sahip olduğunu ve bunun Çince'deki çeviri farklarından dolayı değişime uğramış olabileceğini ileri sürmektedir. Günümüz Çincesindeki *Ba-go* veya *Bao-guo* Bulgar adına karşılık gelmektedir. Ancak Simenov, bu iki kelimenin aslında *Pu-ku* ya da *Bu-gu* kelimelerinden gelmiş olabileceğini söylemektedir.²⁰²

Bununla birlikte kabilevi ve etnik bir küme olan Bulgar devletinin asıl dokusu, birleştirme ve merkezileştirme dönemi boyunca büyük karışıklıkların kaynağıydı. Kabilevi rekabetler üstünlük mücadelesini kızıştırmıştı, ayrıca seyyahlar bazı kabilelerin isyankarlığından bahsederler ki, bunlar Bulgar devletine sadece mecbur kaldıklarından ötürü boyun eğmişlerdi. X. yüzyılda Suvarlar ve Bulgarlar üstünlük için mücadele ediyordu ve kutuplaşma iki siyasi merkezin doğmasına yol açmıştı: “*Biler-Bulgar*” ve “*Suvar*”. Yine bu yüzyılda Biler-Bulgar, Bulgar topraklarının kendi

²⁰⁰ Istvan Vásáry, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, çev. İsmail Doğan, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, s. 195-196; Németh araştırmaları sonucu bu adı geçen Ogur boylarının doğu-batı yönünde yerleştiklerini; en doğuda okyanus civarındaki milletlerin, batıya doğru Sagurlar, Uroglar ve Onogurların yaşadığı bilgisini vermektedir. Priskos da bu kavimlerin göçleri sırasında Avarların okyanustan gelen sis ve griffon kuşları nedeniyle Savirleri, Savirlerin ise Saragurların, Urogların ve Onogurları yerlerinden ettiğini ve önlerine çıkan milletleri de batıya kaydırıldığını bildirmekteydi. Bu yüzden Németh, bir kısım Bulgar Türklüğünün yurdunu İrtiş toprakları olarak görmektedir. Gyula Németh, *Yurt Tutan Macarlığın Oluşumu*, çev. H. Ş. Çağatay Çapraz, Paradigma Akademi, İstanbul 2019, s. 110.

²⁰¹ László Rásónyi, *Tarihte Türklük*, Örgün Yayınevi, İstanbul 2008, s. 132. Bulgar kelimesinin anlamıyla alakalı daha detaylı bilgi için bkz. Karatay, *Bulgarlar: Yitik Bir Türk Kavmi*, s. 20; Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 109; Németh, *age*, s. 102, 109-110.

²⁰² Koç, agt, s. 18. Bulgar bilim insanı Hristo Todorov-Bembski *Mevcut Bulgar Etnonimi Etimolojisini Sınıflandırma Denemesi* adlı çalışmasında konu ile ilgili 7 etimolojik versiyona yer vermektedir. 1) Soyu Nuh'un çocuklarından Yafes'e dayanan İskitli Kumanların lideri Bulgarios'tan; 2) *Beş-Ugor* etnoniminden; 3) *Volga/Bulga* nehrinin adından; 4) Osetince “dağların eteklerinde yaşayan insanlar” anlamına gelen *Bilgaron* sözcüğünden; 5) *Bolgar* “asi, isyancı” veya “zenginlik derecesine ulaşan kişi” manasındaki sözcükten; 6) “yerini değiştirmek” anlamına gelen “*bolg*” sözcüğünden türeyen *bolgatmak* kelimesinden; 7) *Bulgar* “ağaç sansarı, samur, kurt sürüsü” anlamına gelmektedir. Bkz. Mirfatih Z. Zekiye, “Bolgar-Tatarların Etnogenezi ve Genel Gelişme Aşamaları”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 2, Ankara 2002, s. 756-757.

etrafında toplandığı bir merkez olarak ortaya çıktı, daha önce Suvar'ın hükümrânlığına son verildi. Bulgar Beyi Şilki'nin (?) oğlu Almış (Almas) Bulgar Devleti'nin başına geçerek İslamiyet'i benimsedi ve sahip olduğu topraklarda bu yeni dinin temsilcisi oldu. Almış daha sonra Bağdat'ta bulunan Halife Cafer el-Mansur'a elçi göndererek İslam dininin öğretilmesi arzunu ilettili. Bu talebe cevap olarak 922 yılında İbn Fadlan'ın başkanlığında bir elçilik heyeti Bulgar başkentine yollandı.²⁰³

X. ve XIII. yüzyıllarda hüküm süren Bulgar Devleti'nin siyasi sınırlarını çizecek olursak bunun İtil ve Kama nehirleri boyunca uzanan geniş bir coğrafyaya yayıldığını söyleyebiliriz. Siyasi sınırlar batıda Züye, kuzeyde ise Kama (Meşa ve Kazan) belirlemekteydi. Sınırlar doğuda zaman zaman Ak İtil ve Yayık nehrine kadar erişmekle birlikte, güney sınırı Şeme ve İk nehirleri ile Jigulevsk Dağları ile nihayet bulmaktaydı.²⁰⁴

Bulgarlar, İslam coğrafyacılarının eserlerinde de adı sıkça zikredilen bir topluluktur.²⁰⁵ Ancak isimlendirme konusunda bir standart göze çarpmaz. Örneğin Mesudî onlardan *Berğaz*; İbn Rusteh *Bulkâr*; Ebu'l-Fida *Belar* ve el-Bekrî ise *Berğar* olarak söz eder. Bununla birlikte *Bulgar* adını sarili bir şekilde kaydeden coğrafyacılar da azımsanmayacak kadar fazladır. Arap coğrafyacıların eserlerinde isim konusunda göze çarpan farklılıklar menşee konusuna da sirayet etmiştir. Zira meşhur Arap seyyahı İbn Fadlan Bulgar hükümdarından *Slav Kralı* olarak bahseder. El-Bekrî de Fadlan gibi Bulgar idarecileri Slav ırkına mensup sayar. Ancak X. yüzyıl Arap coğrafyacısı Mesudî, önceleri bu görüşü desteklese de sonrasında kaleme aldığı notlarında “*Onlar Türklerin bir koludur*” diyerek Bulgarların Türk kökenli olduklarını dile getirerek bu konudaki ilk veriyi ortaya koyar. İstahri de Bulgar dilinin Hazar diline benzediğini

²⁰³ Azade-Ayşe Rorlich, *Volga Tatarları*, çev. Mehmet Süreyya Er, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 42-43.

²⁰⁴ Koç, “İtil Bulgarları”, s. 296.

²⁰⁵ Macar tarihçi Istvan Zimonyi İslam kaynaklarında Bulgarlar hakkında geçen bilgileri *The Origins of the Volga Bulgars* adlı eserinde derleyerek neşretmiştir. Zimonyi'nin mercek altına aldığı İslam coğrafyacıları ve henüz müellifi tespit edilemeyen eserler şunlardır: *Sallam el-Tercüman*, *Cermî*, *Harun ibn Yahya*, *İbn Hurdabih*, *Hamedanî*, *İbn Fadlan*, *Ceyhanî*, *İbn Rusteh*, *Belhî*, *İstahrî*, *Mesudî*, *İbn Havkal*, *Muhaddesî*, *Hududü'l-Alem*, *İbnü'l Nedim*, *Birunî*, *Gerdizî*, *Bekrî*, *Mervezî* ve *İdrisî*. Bkz. Istvan Zimonyi, *The Origins of the Volga Bulgars*, Studia Uralo-Altaica, Szeged 1990.

kaydetmektedir. Bunun yanında Arap kaynaklarında Bulgarların Slavlar ve Türklerin karışımından teşekkül etmiş olduğuna dair bilgiler de bulunmaktadır.²⁰⁶

O. Karatay, R. Şeşen'in eserinden de istifa ederek İslam coğrafyacılarının Bulgarlar hakkında vermiş oldukları malumatlar hakkında örneklemeler yapmıştır: Örneğin *Mesudî Kitabü't-Tenbih Ve'l-İşraf* adlı eserinde “*Bulgarların doğudan Balkanlara gelmelerinin sebebi Oğuzlar, Karluklar ve Kimaklarla olan savaşlarına*” bağlanmakta ve onların Orta Asya orijinli olma ihtimalleri akla gelmektedir. Yine yazarı meçhul olan *Mücmel'üt Tevârîh* adlı eserde: “*Yafes'in oğullarından Bulgarların ve Burtasların babası Kemârî*” isimli bir kişiden söz edilmektedir. *İdrisî* ise: “*Türkler çeşitli sınıflara ayrılırlar: Tibetliler, Tuğuz-ğuzlar, Kırgızlar, Kimaklar, Karluklar, Çakırlar, Peçenekler, Türğişler, Kıpçaklar, Halaçlar, Oğuzlar ve Bulgarlar gibi*” demektedir. Endülüslü Bekrî de: “*Türklerin ülkelerinin çoğu Çin ve Horasan'dadır. İçlerinde en kuvvetlileri Bulgarlardır. Bulgarlar Kûsân ve etrafındaki şehirlerin sahibidir*” bilgisini vermektedir.²⁰⁷

Bizans doktrinine göre ve Tuna Nehri'nin ekümeniklik sınırını oluşturduğu düşüncesiyle, Dinyeper ile Dinyester nehirleri arasında ve Kafkas Dağlarının kuzeyinde yaşayan halkın ekümeniklik sınır topraklarında yaşadığı kabul edilmekteydi. Dolayısıyla, daha kuzeyde yaşayan ve bunun için daha da “kötü” ve korkutucu sayılan bazı insanlarla ilgili olarak Bizans uygarlığının önündeki son engeller olarak telakki edildiler. Aynı zamanda hem yabancı hem de farklı oldukları için Bizans kimliği için de faydalıydılar. Yani Bizans açısından hem Kubrat Han'ın “Büyük Bulgaristanı” hem de Hazar yönetimi “komşu” yabancılar olarak kabul ediliyordu.²⁰⁸ Dolayısıyla Bulgarlar ve Bizans İmparatorluğu arasındaki ilişkiler Orta Çağ boyunca çeşitli dönemlerde şekillenmiştir. Bu ilişkilerde sıkça diplomasi, ticaret anlaşmaları ve bazen çatışmalar yer almıştır. Bizans, Bulgarları komşu bir güç olarak görmüş ve onlarla çeşitli antlaşmalar yaparak sınırlarını dengelemeye çalışmıştır.

²⁰⁶ Halil İbrahim Gökbörü, Ahmed Aldahrouj, “İtil Bulgarları ve Coğrafyacılar”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi (USAD)*, S. 14, (Bahar 2021), s. 6-7.

²⁰⁷ Karatay, *Bulgarlar: Yitik Bir Türk Kavmi*, s. 50-51.

²⁰⁸ Tsvetelin Stepanov, *The Bulgars and the Steppe Empire in the Early Middle Ages: The Problem of the Others*, Vol. 8, Ed. Florin Curta, Brill, Leiden and Boston 2010, s. 19.

1.2. Bulgar-Rus İlişkileri

İtil Bulgar Hanlığı ve Ruslar arasındaki siyasi, kültürel ve ekonomik ilişkilerin düzenlenmesinde tarafların birbirleriyle olan münasebetleri yanında diğer halklarla olan iletişimleri ve özellikle de ticari meseleler belirleyici olmuştur. Bu bakımdan dostane bir seyir izleyen ikili ilişkilerin zaman zaman gerilime ve çatışmaya dönüştüğü anlar yaşanmıştır. Ruslarla Bulgarlar arasındaki ilk temaslar Kiev Rusya'sı dönemine değin götürülebilir. Bu konuda bir doktora çalışması yapan D. Koç'a göre Nestor Kroniği'nde geçen: “(859 yılı) *Varegler deniz aşırı memleketten geldiler. Çud ve Slovenler'den, Merya'dan, Vesler'den ve Kriviçlerden vergi topladılar. Polyanlar, Severyanlar ve Vyatiçlerden ise Hazarlar vergi alıyorlardı; Hazarlar her bacadan birer sincap kürkü topluyorlardı*” kaydı bizlere Bulgarları oluşturan toplulukların çok önceleri Slavlarla temas halinde olduğunu gösteriyordu. Zira Bulgarlar ve Savirler gibi iki güçlü topluluğun bulunduğu coğrafyada Slavlarla Hazarlar henüz birbirleriyle temas etmemişlerdi. Hazarların bu vergi toplama hadisesi muhtemelen Bulgarlar vasıtasıyla gerçekleşmekteydi.²⁰⁹

Önemli farklılıklara rağmen İtil Bulgarları ve Kiev Rusya'sının benzer çevresel ve sosyo-ekonomik koşullar neticesinde dinî açıdan ortak noktalara sahip oldukları görülmektedir. Bunun nedeninin doğrudan doğruya etkileşim halinde olan iki halk arasında artan ticari ilişkiler, çağın getirdiği benzer yaşam tarzı ve Eski Rus ve Volga Bulgar kültürleri arasındaki benzerliklerden kaynaklandığı düşünülebilir. O dönemin halkları kültürlerindeki önemli farklılıklara rağmen, büyük topraklarda yaşam süren nötrale edici güçler sayesinde kültürel mânâda bir diğerininkine benzer hâle geldiler. Buna; benzer yaşam koşulları, doğrudan karşılıklı kültürel etkileşimler ve geniş ticaret ağları neden oldu. Ruslar ve İtil Bulgarlarının dinî kültürleri arasındaki etkileşim de bu bakımdan kaçınılmazdı. Bilindiği üzere İtil Bulgarlarının İslamiyet'i resmen kabul etmesi Hristiyan olmalarından çok daha erken bir tarihte gerçekleşmiştir. Buna rağmen, iki devlet arasında tek tanrılı dine giden yolda pek çok ortak nokta bulunuyordu. Sosyal ve ekonomik gereksinimler neredeyse aynı anda ortaya çıkmıştı. Zira bu iki genç feodal devletin yeni bir dine ve ideolojiye ihtiyacı vardı. İtil Bulgarlarında İslam'ın yayılmasındaki başarının en önemli faktörlerinden biri eski

²⁰⁹ Koç, agt, s. 122.

Türk atalarından miras kalan tektanrıcılıktı. Bu faktör, yeni dinin Bulgarlar arasında yayılmasını önemli ölçüde kolaylaştırdı. Bu yüzden Gök Tanrı'nın Müslüman tanrı-Allah ile yer değiştirmesi acı verici değildi. Benzer bir durum eski Rus topraklarında da yaşandı.²¹⁰

VIII. asırda İtil Nehri güzergahında ortaya çıkan ticaret yolu, IX. yüzyıldan itibaren doğu kıyısından devam ederek Hazar Denizi ve İtil üzerinden Bulgar ülkesine ulaşıyordu. Bu yolun hareketlilik ve önem kazanması İtil Bulgar-Rus münasebetlerine doğrudan etki etmiştir.²¹¹ Kuzey-Güney güzergâhında uzanan ticaret yolu uzun yıllar iki farklı rota izlemişti. Bunlardan ilki ticaret için en uygun yoldu ve Bağdat'tan başlayarak Kafkaslar üzerinden Derbent'i geçerek doğrudan Hazar ülkesine, oradan da Bulgar ve Büyük Perm'e ulaşmaktaydı. İkinci yol ise; Merv, Buhara ve Harezm üzerinden Amuderya'ya, oradan da Türk yurduna açılan Üstyurt yaylası vasıtasıyla Emba, Yayık, Sakmar nehirlerini kat edip, İtil'in sol sahiline ve Bulgar'a ulaşıyordu.²¹² Yani tabiri caizse ticari anlamda tüm yollar muhakkak Bulgar ülkesine çıkıyordu.

Hazarların çöküşü Ruslara güneydoğuya ve Hazar Denizi'ne doğru genişleme konusunda önemli fırsatlar yarattı, ancak neticede Ruslar Hazarların yerini tam olarak dolduramadılar. 985'te Bulgarlara karşı saldırı, askerî açıdan başarılı olmasına rağmen ne Bulgarlara boyun eğdirebildiler ne de orta İtil'in kilidini açtılar. Ruslar, Hazar topraklarını işgal etseler bile aşağı İtil'deki Hazar etki sahasını miras alamadılar. Onların egemenlik alanı, esas olarak Yahudi tüccarların yaşadığı ve Azak Denizi'nin girişinde bulunan bir merkez olan Tmutorokan (Samkarsh) ile sınırlı kaldı.²¹³

Rus-Vareg unsurlarının Orta İtil bölgesinde X. yüzyılda hakimiyet kurmaya başlamaları neticesinde Bulgarlarla temas halinde oldukları bilinmektedir. İtil çevresindeki bu Türk topraklarının zenginliği, Kiev Knezi I. Vladimir'in bölgeyi kendisine tabi hâle getirme ve hakimiyet kurma gibi ideallere sevk etmiştir. Bu netice

²¹⁰ İtil Bulgarları ve Kiev Rus Knezliği arasındaki dini hayata dair benzerlikler hakkında bkz. Gamirzan M. Davletshin, "Russian-Volga Bulgarian Mutual Relations in the Sphere of Spiritual Culture", *Journal of Sustainable Development*, C. 8, S. 7, (2015), ss. 76-82.

²¹¹ Koç, agt, s. 121.

²¹² L. N. Gumilëv, *Eski Ruslar ve Bozkır Halkları*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 108.

²¹³ Janet Martin, *Treasure of the Land of Darkness: The Fur Trade and its Significance for Medieval Russia*, Cambridge University Press, London and New York 2004, s. 113-114.

itibarı ile Vladimir Bulgarlar üzerine sefer düzenlemiştir. Nestor Kroniği'nde bu durum şöyle aktarılmaktadır:

“(985 yılı): Vladimir, amcası Dobrinya’yı alarak, gemilerle (İdil) Bulgarları üzerine yürüdü. Türkleri (Oğuzları) ise sahil boyunca ve atlı olarak yürüttü. Bulgarları yendi. Dobrinya, Vladimir’e dedi ki: Harp esirlerini gözden geçirdim; hepsinin de çizmeli (olduklarını gördüm); bunlar bize vergi ödemezler, (iyisi mi) çarıklıları aramaya gidelim. Vladimir Bulgarlarla barış yaptı ve karşılıklı ant içildi; Bulgarlar, taşın yüzmeye, Şerbetçi Otunun batmaya başlamasına kadar (yani ebediyen) aramızda barış devam edecektir. Sözleriyle (ant içtiler)”.²¹⁴

I. Vladimir’in 985 yılında Oğuzlarla ittifak halinde İtil Bulgarlarına düzenlemiş olduğu baskın niteliğindeki saldırı, genel itibarıyla başarılı olarak tanımlanıyor, ancak anlaşılan o ki Ruslar bölgenin refahından son derece etkilenmişti. Hatta ertesi yıl, Bulgarların Vladimir’e İslam’ı kabul etmesini isteyen elçiler gönderdikleri bilinmektedir. Her ne kadar bu bilgi şüpheli olsa da İtil Bulgarlarının o dönemde İslam’ı temsil ettiklerine şüphe yoktur.²¹⁵

Vladimir’in 985’teki Bulgar Seferi’nden sonra bir asır kadar Bulgarlar ile Ruslar arasında barış hüküm sürdü. Sadece 1088’de İtil ve Oka’da soyguncular birçok Bulgar tüccarı yağmalayıp öldürdüler. Bulgarlar, Oleg ve kardeşi Yaroslav’a soygunculara karşı harekete geçmelerini isteyen bir haber gönderdi. Fakat adalet sağlanamayınca ordularıyla birlikte geri döndüler, Murom’u ele geçirip yağmaladılar ve köyleri yaktılar.²¹⁶

1.3. Bulgar-Bizans İlişkileri

Gerçek şudur ki Bulgarların Slav-Bizans kültür sahasına gelmesi onların milli benliklerinde onulmaz yaralar açmıştır. Zira bir zaman sonra Bulgarlar arasında Slavlığın rolü Türklüğün rolünden daha belirgin bir hâle gelmeye başlamış ve bu durum günümüz Bulgar aydınlarının zihniyetine tesir etmiştir. Yine de Bulgar Devleti’nin kuruluş tarihini Bizans etkisine girdikleri 864 yılından değil de 681

²¹⁴ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, TTK Basımevi, Ankara 1987, s. 28.

²¹⁵ Peter B. Golden, “The Peoples of the Russian Forest Belt”, *The Cambridge History of the Inner Asia*, Ed. Denis Sinor, Cambridge University Press, New York 1994, s. 239.

²¹⁶ Martin, *age*, s. 119.

yılından başlatıyor olmaları bilinç altında yatan Türklüğün henüz tam anlamıyla silinmediğini göstermektedir.²¹⁷

Bulgarların, Konstantinapol merkezli Doğu Roma imparatorluğu ile olan ilişkileri Avrupa Hunları dönemine kadar gitmektedir. Bu bakımdan Avrupa Hunlarına bağlı bir topluluk olan Ogurların adı Roma ve Bizans kaynaklarında sıkça geçmektedir.²¹⁸ Bizans tarihçisi Priskos, kayıtlarında Proto-Bulgar Ogur topluluklarının adını zikrederek onların Kavimler Muhacereti içindeki pozisyonunu şöyle aktarmaktaydı:

*“Bu sefer Saragurlar, Uroglar ve Onogurlar Doğu Romalılara elçi gönderdiler. Bu kabileler Sabirler kendilerine saldırdıkları zaman yurtlarını terk etmişlerdi. Sabirler, Avarlar tarafından yerlerinden sürülmüşlerdi. Avarlar da okyanus kıyısında yaşayan kabileler tarafından yerlerinden edilmişlerdi”.*²¹⁹

Doğu sınırını sürekli muhafaza gayretinde olan Bizans’ın özellikle Kutrigurlar ile sorun yaşadığı anlaşılmaktadır. Zira Özi ve Tuna boyları tam da onların göç sahası içinde yer almaktaydı. Bizans Devleti bundan ötürü “barbar” olarak nitelendirdiği topluluklara karşı uyguladığı geleneksel siyasetini yeniden sahneye koydu. Bu siyasetin temeli barbarları tesirsiz hâle getirmek adına içlerinden bir kısmıyla ittifak yapmak ve bu grupları birbirine karşı kışkırtmaya dayanmaktaydı. İmparator Zenon 482 yılında Tuna kıyılarına ulaşan Kutrigurların bir kısmını hizmetine aldı ve bu suretle *Bulgarlar* olarak adlandırılan halk ilk kez kayıtlara girmiş oldu. Bizans bununla da yetinmeyerek Utrigurları da Kutrigurlara karşı kışkırtarak iki halkı bir mücadelenin içine doğru itmişti. Kutrigurlar, Utrigur baskısıyla Tuna’ya doğru itilerek 506 yılında Trakya’yı tahrip etmişlerdir.²²⁰

²¹⁷ İbrahim Kafesoğlu, “Türk-Bulgarların Tarihine Kısa Bir Bakış”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 10-11, 1982, s. 91.

²¹⁸ Bizans tarihçisi Priskos’un eserinde Bulgar adından çok Ogurlara dahil olan Ogur, Saragur, Onogur gibi boy adlandırmaları yapmış olması 461-465 yıllarında Bulgar etnoniminin henüz bilinmediğini göstermesi bakımından önemlidir. Ancak yine de Balkanlarda zuhur eden her Türk boyunu İskit olarak adlandırma eğiliminde olan Bizanslı tarihçiler arasında Priskos’un vermiş olduğu bu detay taktire şayandır. Bkz. Birsal Küçükşipahioğlu, “Ankhialos Savaşı’nın Sonuna Kadar Bizans-Bulgar İlişkileri”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 14, (2008), s. 211.

²¹⁹ Priscus, *Fragmenta Et Excerpta: Attila ve Bizans Tarihi*, çev. Turhan Kaçar, Alfa Yayınları, İstanbul 2020, s. 195.

²²⁰ Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, s. 109.

530 yılında Kutrigurların İtalya'daki Bizans ordusu için paralı askerlik yaptıkları görülmektedir. Ama yine de Bizans onları başkentine yaklaştırmaktan imtina etmiştir. Çünkü Bulgarlar onlara göre sadık müttefikler değildi.²²¹

Bulgarlar, Bizans İmparatoru I. Justinianus (527-565) döneminde 529'da Aşağı Moesia ve İskitya'yı istila ettiler. Karşılarına çıkan generaller Justin ve Baduarius'u yendiler ve Balkan geçitlerini geçerek Trakya'yı işgal ettiler. Orada başka bir general olan Konstantinosus'u esir alılar ve serbest bırakılması için İmparator'dan on bin altın haraç aldılar.²²² İmparator Justinianus sınırlarında beliren Bulgar tehdidine önlem almak amacıyla Tuna Nehri kıyılarında 80 adet kale inşa ettirdi.²²³ Aslında bu hattın inşa ediliş süreci daha eski zamanlara kadar gitmekteydi. Bizans, medeniyetini devraldığı ve muhafaza etmeye çalıştığı “Roma düzenini” kuzeyde yaşayan “barbarlar” olarak adlandırdığı Hun, Bulgar, Slav toplulukları ile Güneydoğu Avrupa'ya doğru yapılan diğer istilalara göz kulak olmak amacıyla V. ve VI. yüzyılda özel bir bariyer “Uzun Duvar” oluşturmak istemişti. Bariyer, ilk kez İmparator Anastasius (491-518) emri altında inşa edilmeye başlandı ve Konstantinopolis çevresini kuzeyden gelen saldırılardan korumak için tasarlandı. Birkaç yıl sonra, İmparator I. Justinianus (527-565), Bizans İmparatorluğu'nun Balkan topraklarını kuzeydeki “barbarlara” karşı savunmayı amaçlayan kapsamlı bir inşaat programı daha başlattı.²²⁴ Ancak yine de Justinianus'un imparatorluğun eski topraklarını geri almak için İtalya ve Afrika'da başlattığı geniş çaplı harekâtın Balkanlardaki savunmayı güçsüz bırakmıştı. Zira Tuna kenarındaki müstahkem hatları kolaylıkla geçen Slavlar hızlı bir şekilde Balkan Yarımadası'nın Adriyatik Denizi, Korinthos Körfezi ve Ege kıyılarına kadar olan kısımlarını tahrip ettiler. Slavlar kısa süre içinde bu bölgelere yerleşip Bulgarların gelişinden sonra Bulgar hanının idaresini tanımaya başladılar.²²⁵

²²¹ Sinor, *Erken İç Asya Tarihi*, s. 348.

²²² J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire: From The Death of Theodosius I. to the Death of Justinian*, C. II, Dover Publication, New York 1958, s. 296

²²³ Çapan, agm, s. 1546.

²²⁴ Stepanov, *The Bulgars and the Steppe Empire in the Early Middle Ages: The Problem of the Others*, s. 15.

²²⁵ Ebru Altan, “Bizans'ın Bulgaristan'ı İlhakı (976-1018) Üzerine Bir Değerlendirme”, *The Legends Journal of European History Studies*, S. I, 2020, s. 2.

Aziz Theofanis'in (758-817) Kroniği'nde 626 yılı olayları aktarılırken Bizans-Sasâni Savaşı'nda Sasâni kumandanı Şahrîbârâz ile ittifak kuran Avar liderinin Bulgar, Slav ve Gepitlerden oluşan bir orduyla Konstantinapol'ü kuşattığı kaydedilmiştir.²²⁶

Şahrîbârâz, Anadolu'yu kat ettikten sonra Boğaziçi'nin girişi olan Kadıköy'de karargâh kurmuştu. Bu sırada Avar Kağanı da şehrin surları önünde mevzi almıştı. İmparator Herakliyas ise Kafkasya'da seferde olduğunda Konstantinapol'ün savunması Patris Bonus tarafından yapılıyordu. Şehir 31 Temmuz'dan 4 Ağustos'a kadar muhasara edildi ve Avarların hücumuna uğradı ancak düşürülemedi. Bu başarısızlık Avar tahtını sallarken onlara tabi bir müttefik durumundaki Bulgarlar arasında da hareketliliğe neden oldu. Bir kısmı Bulgar tahtının kendi kağanları olan Kubrat'ın eline geçmesi gerektiğine inanıyordu. Avarlar silah zoruyla Bulgarları dizginleseler de Eflak ve Balkanların kuzeyinde onları hâkim kılmaya mecbur kaldılar.²²⁷

Theofanis, Trakya tarafında ansızın beliren Bulgar tehlikesine işaret ederek onların nereden geldiğini açıklamaya gayret ediyordu:

“Şimdi Onogur Bulgarlarının ve Kutrigurların antik tarihini ilişkilendirmek gerekiyor. Kuzeyde, yani Euxine [Kara] Denizi'nin uzak tarafında, Maeotid Gölü [Azak Denizi] olarak adlandırılan, okyanustan Sarmatyalıların toprakları boyunca inen Atel (İtil) adlı devasa bir nehir akar. Atel'e, Kafkas dağlarındaki İber Kapılarından da yükselen Tanais [Don] nehri katılır. Tanais ve Atel'in birleştiği yerden (yukarıda bahsedilen Maeotid Gölü'nün üstünde, Atel'in ayrıldığı) Kouphis Nehri adı verilen nehir, Nekropela yakınlarındaki Pontus [Kara] Denizi'nin uzak ucuna, Ram'ın Başı adı verilen çıkıntı tarafından akar. Söz konusu gölden, Euxine'i Kimmer Boğazı topraklarından birleştiren nehir gibi bir deniz şeridi vardır, burada nehirde mourzoulin ve benzeri balıklar yakalanır. Şimdi yukarıda yer alan gölün doğu tarafında, Phanagoria ve orada yaşayan Yahudiler yönünde çok sayıda kabile yürür; oysa aynı gölden başlayarak Kouphis (kiston adı verilen Bulgar balığının yakalandığı

²²⁶ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes: Anni mundi 6095-6305 (A.D. 602-813)*, Ed. and Trns. Harry Turtledove, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1982, s. 21-22; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK Basımevi, Ankara 2011, s. 95-96; Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları İstanbul 2007, s. 317; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 91.

²²⁷ René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yayınları İstanbul 1999, s. 202-203.

yer) nehri yönünde eski Büyük Bulgaristan ve Bulgarlarla aynı bakiyeye sahip olan Kutrigurlar bulunur. Konstantin'in batıda bulunduğu dönemde, Bulgaristan ve Kutrigurların efendisi Kubrat öldü. Arkasında, beraber yaşamaktan vazgeçeceklerini hiç düşünmeden oğullar bıraktı: çünkü onlar gözlemledikleri her şeyin efendileriydi ve başka hiçbir halkın kölesi değillerdi. Fakat ölümünden kısa bir süre sonra bu beş oğul, her birine tabi olan halkla birlikte birbirlerinden ayrıldılar".²²⁸

Kubrat, 650 yılı dolaylarında öldüğünde beş oğluna da birlik içinde olmaları ve bağımsız hükümdarlık kurmamalarını vasiyet etmişti. Ancak oğulları onu dinlemedi. Büyük kardeş babasını mirasını alırken, diğerleri ayrılıp gittiler. İkinci kardeş Kotragus, Don nehrini geçti ve Batbay bölgesine yerleşti. Üçüncü kardeş Asparuh Dinyester'in batısındaki toprakları işgal etti. Dördüncü ve beşinci kardeşler ise Tuna'yı geçerek uzaklara gittiler.²²⁹

Kubrat'ın adları tam olarak bilinmeyen oğulları, daha sonra kendi halklarıyla birlikte Ravenna'ya bağlı olan Pentapolis adlı yere göç ettiler. Bunlar içinde Asparuh (Esperikh) farklı bir önem arz etmektedir. Çünkü Bulgarların kurdukları ilk devlet olan Tuna Bulgar Devleti'ni 681 yılında o kurmuştur.²³⁰

Yıkıcı Hazar akını ardından Bulgarlar büyük bir sarsıntıya uğradılar. Bir kısmı Asparuh idaresinde Besarabya'ya gelerek yerleşti. Bu bölgedeki mera alanları Bulgar Türkleri için oldukça elverişliydi. Asparuh bu bölgede durup kuvvetlendikten sonra Avarları Besarabya'dan atarak bölgenin sahibi oldu ve devletin temellerini attı.²³¹

Bizans İmparatorluğu, Bulgarların devletini Tuna bölgesindeki Aimos sıradağlarının kuzeyinde kurulmasını istiyordu ve onları "*bir diken, sınırları boyunca ortadan kaldırılması gereken bir parazit*" olarak görmekteydi. Bu nedenle, sonraki yıllarda imparatorluk 680-687 yılları arasında savunma amacıyla Trakya temasını yeniden tahkim etti ve Bulgarları kovmak veya boyun eğdirmek için art arda savaşlar ve seferler düzenledi.²³²

²²⁸ Theophanes, *age*, s. 55.

²²⁹ Dunlop, *age*, s. 57-58.

²³⁰ László Rásonyi, *Doğu Avrupa'da Türklük*, çev. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 90.

²³¹ Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 40.

²³² Georgios Charizanis, "Byzantine-Bulgarian Relations (7th-10th C.) Periods of Peaces", *Greeks and Bulgarians Parallels and Intersections in History and Cultures*, Ed. Yura Konstantinova and Eleonora

Devam eden yıllarda Bulgarlar ve Bizans arasında çoğu imparatorun kaybına neden olacak şekilde birden fazla savaş meydana geldi. Bunlardan en ciddi olanı II. Justinianos'un (685-695) 687 yılında babası tarafından garanti edilen vergiyi ödemek istememesi üzerine yaşandı ve imparator canını son anda kurtarabildi. Asparuh'tan sonra Bulgar tahtına oturan Tervel (702-718) döneminde ilişkiler yumuşadı. Justinianos'un ikinci kez (705-711) Bizans tahtını ele geçirmesine yardım eden Tervel bu hizmeti karşılığında imparatorlardan *caesar* unvanını aldı.²³³

VIII. yüzyıl boyunca, Bulgarlar komşu Bizans İmparatorluğu ile neredeyse sürekli bir savaş halindeydi. İmparator V. Konstantin uzun iktidarı sırasında (741-775), Bulgarlara karşı hem karadan hem de denizden en az dokuz sefer başlattı. 759 veya 760'ta doğu Stara Planina'nın (Büyük Balkan Dağları) karşısındaki Veregava geçidinde yenildi, ancak 764 veya 765'te Bizans ordusu korunmasız geçitlerden dağları geçebildi. Bulgar-Bizans çatışmasında bir dönüm noktası, İmparator I. Nikiforos'un 811 seferiydi. Kendisinden önceki Konstantin gibi, Nikiforos da ordusunu Stara Planina menzili boyunca hızla hareket ettirebildi ve ardından kraliyet başkentine (Pliska?) saldırdı. Ancak yine de Bulgar hükümdarı Krum'u savaşa girmeye zorlayamadı. Krum, dağlarda geri dönen Bizans ordusuna saldırdı ve imparatoru çok sayıda asker ve memurla birlikte öldürdü. Bu olağanüstü zaferin ardından Krum, Stara Planina silsilesinden güneydeki bölgeyi fethetti ve 813'te Edirne yakınlarında Bizanslılara karşı bir zafer daha elde etti. Ayrıca Konstantinopolis surlarının hemen dışındaki tüm bölgeyi harap etti. Krum'un ölümünden sonra Bizans imparatoru V. Leo (813-820) Bu yarıştaki bir karşı saldırı başlattı ve 816'da Krum'un halefi Omurtag (814-831) ile otuz yıllık bir barış anlaşması imzaladı.²³⁴

Kubrat'ın Tuna Bulgar Devleti'ni kurduğu esnada Bulgarların bir kolu da Orta İtil bölgesine göç etti ve nehrin sol yakasında bugünkü Kazan şehrinin güney kesimlerinde kendi yurtlarını kurdu. Her ne kadar bu yurt tutma hadisesinin ayrıntıları

Naxidou, Institute of Balkan Studies & Centre of Thracology-Bulgarian Academy of Sciences, Sofia 2021, s. 58.

²³³ Altan, agm, s. 2.

²³⁴ Uwe Fiedler, "Bulgars in the Lower Danube Region: A Survey of the Archaeological Evidence and of the State of Current Research", *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*, Vol. 2, Ed. Florin Curta, Leiden and Boston 2008, s. 166-167.

net olarak bilinmiyor olsa da IX. yüzyıl itibarıyla artık bu coğrafyada Bulgarların varlığı İslam kaynakları tarafından kesin bir biçimde doğrulanmaktadır.²³⁵

1.4. Bulgar-Hazar İlişkileri

Hazarlardan söz edilen en erken kayıtlardan biri olan ve *Şiraklı Ananias* tarafından yazılan VII. yüzyılın ilk yarısına ait *Ermeni Coğrafyası* adlı eserde “*Kubrat’ın oğlu Asparuh’un Bulgar dağlarından Peuce adasına (Tuna Deltası) kadar Hazarlar tarafından (I Xazrac’) kovalandıkları*” kaydedilmiştir.²³⁶

Hiç şüphe yok ki İslam dininin Bulgarlar arasında tanınması Hazar Hakanlığı ve Araplar arasında iki asır boyunca devam eden yıpratıcı savaşlar sayesinde hız kazanmıştır. Zira Bulgarlar o dönemde Hazarların tahakkümü altında bulunmaktaydı ve yaşanan bu olaylardan etkilenmeleri kaçınılmazdı. Hazar-Arap mücadelesi Bulgarlar adına belirgin bir siyasi dönüşüm yaratmamış olsa da çok önemli bir sosyolojik açılıma neden oldu. Halife Mervan dönemindeki (737) Hazar mağlubiyeti sonrasında İtil havzası Müslüman tüccarlar için çok daha güvenli hale gelmiş, böylelikle Bulgarlar önceden kulaktan dolma bilgilerle tanıdıkları İslam dinini yakinen ve birinci elden öğrenme imkanına kavuşmuşlardı.²³⁷ Artık Harezm ve İran bölgesinden de Müslümanlar ticari amaçlarla bölgeyi daha sık ziyaret etmeye başlamış ve çoğunluğu hâlâ eski Türk inancını sürdüren Bulgarlar arasında İslam’a karşı bir aşinalık hasıl olmuştu.²³⁸

²³⁵ Vásáry, *Eski İç Asya Tarihi*, s. 203. D. Koç, *Novinkovsk kurganlarından elde edilen bulgulara dayanan çalışmada*, Bulgarların Orta İtil bölgesine göç etme hadisesinin ilk olarak Kubrat Han’ın kurmuş olduğu *Büyük Bulgar Devleti*’nin dağılmasının ardından gerçekleştiği sonucuna varmıştır. Bkz. Dinçer Koç, “Bulgar Boylarının Orta İdil Bölgesine Göçü ve Novinkovsk Kurganları”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 27, (2010), ss. 37-57

²³⁶ Curta, *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300)*, s. 130.

²³⁷ Koç, agt, s. 86-87. Bkz. El-Câhız Türklerin Faziletleri adlı eserinde, Mervan’ın Hazarlar karşısında sağladığı üstünlük neticesinde Müslümanlığı İtil şehrinde öğretmek adına Nûh b. Sâbit el-Esedî ve Abdurrahman b. ez-Zübeyr el-Hûlânî adlı iki fakihin görevlendirildiğinden söz etmektedir. Ayrıca Mervan galibiyeti sonrasında Derbent’in (Bâbü’l-Ebvâb) güneyinde Samur Köprüsü etrafına yerleştirilen savaş esirlerinin, Hazarlara yardımı gelen Bulgarlardan oluştuğundan bahsetmektedir. Buradan anlaşılabilir ki Mervan’ın yanındaki esir Bulgarları Hazar ve Müslüman topraklar arasında konuşlandırması, Bulgarların içinde Müslümanlığı yayarak, Hazarların Müslümanlığı kabul etmemesine karşın, kendi saflarında olan bir tampon bölge oluşturmaya çalışmasıyla açıklanabilir. Câhız, *Türklerin Faziletleri (Fezâilü’l-Etrak)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 55.

²³⁸ Taşağıl, “İdil Bulgar Hanlığı”, s. 473. Dinçer Koç, İtil Bulgarları hakkında yapmış olduğu doktora çalışmada İslam’ın Bulgarlar arasında en eski izlerinin mezar yapılarında göze çarptığını dile getirmektedir. Çalışmasını dayandırmış olduğu Rusça kaynaklardan aktardığına göre; erken Bulgar

Ancak unutmamak gerekir ki Bulgarların İslam ile tanışması Hazarlar sayesinde olmuştur. Her ne kadar Hazar Hakanlığı'nın inanç sistemi Musevilik olsa da onlar diğer dinlere de toleranslı bir şekilde yaklaşarak yüksek bir hoşgörü iklimi yaratmayı başarmışlardı. Bunun en canlı delili yine Arap coğrafyacıların eserlerinde göze çarpmaktadır. Yâkût el-Hamavî *Mu'cem el-büldân* adlı eserinde Hazar ülkesi hakkında bu hoşgörü iklimini şöyle tarif etmektedir: “Burada çok miktarda Müslüman vardır. Bu Müslümanların 10.000'den fazla olduğu söylenir. Bunların 30 kadar da mescidleri bulunur”.²³⁹ Dolayısıyla İslam misyonerlerinin Orta İtil'deki teşriki mesaisinin önemli bir nedeni olarak da Hazarların onlara gereken imkânı sağlayacak ciddi bir hareket alanı bırakmış olmasını göstermek mümkündür.²⁴⁰ Abbasiler çağında Belencer ve Semender gibi İtil kıyısında bulunan Hazar şehirlerinde çok sayıda Müslüman ticaret kolonisi bulunmaktaydı.²⁴¹ Bunun yanında gelişmiş zirai faaliyetler de şehirlere yerleşen Müslüman göçmenlerin elindeydi.²⁴²

2. İTİL BULGARLARININ İSLAMİYET İLE TEMASLARI

İtil Bulgarlarının İslam dinine geçişi tarihte eşine çok fazla rastlayamadığımız bir mahiyet taşımaktadır. J. P. Roux, bu durumu “İslam'ın X. asırda kazandığı ilk büyük zafer” olarak nitelendirmektedir.²⁴³ Tabii ki Roux'u şaşırtan nokta; Bulgarların İslam'ı tercih ederken herhangi bir metazoriye maruz bırakılmaksızın, kendi öz iradeleriyle, belli ihtiyaçlara cevap vermek adına bilinçli bir tercih yapmış olmalarıdır. Bilindiği üzere İtil Bulgarlarının hiçbir İslam ülkesine sınırı bulunmuyordu. Hiçbir İslam toprağını fethetmiş ya da toprakları Müslümanlar tarafından işgal edilmiş de değildi.²⁴⁴ Buradan hareketle Bulgarları yapmış olduğu bu tercihin nedenlerinin ortaya konulması önem arz etmektedir.

dönemine ait *Tankeevsk, Tetüşsk* mezarlıklarında Müslüman definlerine rastlanmıştır. Bu durum İslam'ın 922 yılına tekabül eden resmî kabulünden önce de Bulgarlar arasında Müslüman olan kimseler olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bkz. Koç, agt, s. 92.

²³⁹ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 140.

²⁴⁰ Meltem Akıncı, “Müslüman Tüccarların Orta İtil'deki İslamlaşmaya Etkisi”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 21, S. 39, s. 1135

²⁴¹ Nesimi Yazıcı, “İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nda İslâmîyet”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 4, Ankara 2002, s. 394.

²⁴² Vászary, *Eski İç Asya Tarihi*, s. 206.

²⁴³ Jean-Paul Roux, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006, s. 239.

²⁴⁴ Yazıcı, agm, s. 395.

2.1. Müslüman Tüccarların Faaliyetleri

Ticaret mefhumu toplumlar arasında ekonomik anlamda bir iletişim aracı olması yanında, kültürel ve politik bir yakınlaşmanın da en doğal mecralarından biri durumundadır. Ticaretin kökleştiği cazibe alanları sadece emtia alışverişinden öte dillerin, inançların ve insanoğlunun tarih boyunca bu dünyaya dair edindiği her türlü bilgi ve tecrübenin değiş-tokuş edildiği bir medeniyetler panayırı görünümündedir. Bu nedenle ticareti iyi bilen ve bunda etkin olan milletlerin kültürel numuneleri çok daha evrensel bir boyut kazanabilmiştir. İtil Bulgar Hanlığı'nın mukim bulunduğu coğrafyanın ticaret anlamında son derece hareketli bir konumda yer alıyor oluşu da bu kültür alışverişinin en canlı duraklarından biri olduğunu göstermektedir.²⁴⁵ İtil-Hazar su yolları ve Orta Asya kervan yolunun kavşağında yer alan Orta İtil bölgesi son derece canlı bir ticaret hayatına sahip İslam dünyası bakımından yoğun bir ilgiye mazhar olmuş durumdaydı. Barthold, Harezmi menşeli Müslüman tüccarların İtil Bulgaryası'na dikkat kesilmeleri hakkında şunları söylemektedir:

*“Müslüman medeniyetinin hudud vilâyetlerinden biri de Harezmi idi. Üç tarafından bozkırlar ile çevrili olan Harezmi pek eskiden göçebe kavimlerle geniş ölçüde ticaret yapıyordu. İslâm devrinde bu ticaretin daha çok genişlemesi icap ederdi. Muhtemelen Sirderya'daki Müslüman kolonilerinin kurulmasına Harezmliler katılmışlardır. Fakat bunların faaliyeti özellikle batı ve kuzey batı taraflarına; o zamanlar Bulgar ve Hazarların yerleşmiş olduğu İdil havzasına yönelmiş idi”.*²⁴⁶

Burada özellikle kürk ticaretinin önemine de ayrı bir parantez açmak gerekir.²⁴⁷ Bulgar topraklarında özellikle de Ural ve Vyatka taraflarındaki ormanlarda samur, kakım, tilki, sincap vb. av hayvanların kürkleri ticari bir emtia olarak Türkistan, İran ve Arap coğrafyası gibi Müslüman memleketlerine Bulgarlar aracılığı ile gönderilirdi.²⁴⁸ Mesudî, İtil Bulgarlarının “bir Türk kavmi Türk olduğunu ve

²⁴⁵ Endülüslü seyyah İdrîsî, XII. yüzyılda kaleme aldığı *Nüzhet el-müşâtâk fî ihtirâk el-âfâk* adlı eserinde Bulgar ülkesinin kültürel çeşitliliği hakkında şöyle yazmaktaydı: “Bulgar kalabalık bir millettir. Onların yerleşme yerleri Rumların yerleşme yerlerine yakındır. Rusların dili Hazarların ve Burtasların dilinden ayırdır. Bulgar şehrin adıdır. Bulgarlar arasında Hristiyanlar ve Müslümanlar vardır”. Bkz. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 120.

²⁴⁶ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Haz. Hüseyin Dağ, Çağlar Yayınları, Ankara 2004, s. 57.

²⁴⁷ Sinor, *Erken İç Asya Tarihi*, s. 322.

²⁴⁸ Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 114.

kervanların sürekli olarak Horasan ülkesindeki Harezm'e gidip geldiğini" bildiriyordu. İbn Fadlan da Bulgarların kürk ticaretine dikkat çeliyordu: "Onlar arasında çok sayıda tüccar vardır. Türk ülkelerine gider koyun getirirler, Visu ülkesine gider samur ve siyah tilki kürkü getirirler".²⁴⁹ İtil'deki Bulgar ülkesi, X. ve XI. yüzyılın başlarında tüm Doğu Avrupa'daki en büyük kürk pazarına sahipti.²⁵⁰ Bulgarların kürk ticaretine olan ilgisinin kaynağında ise bu ürünlerin başlıca tedarikçisi olan Fin-Ugor topluluklarıyla olan yakın münasebetleri yatmaktaydı.²⁵¹ İstahrî de Ruslar, Hazarlar ve Rumların ve çoğunlukla Bulgarlar ile ticaret yaptıklarını belirtmektedir.²⁵²

İtil Bulgarlarının bütün dünyanın en iyi deri tacirleri oldukları bilinmektedir. Ruslar ve diğer komşu milletler Volga Bulgaristan'ına kürk ve deri ihraç etmişlerdir. Yüzlerce sene muntazam bir surette kızaklar vasıtasıyla buzlu ülkelere seferler yapıp ellerinde bulunan sanayi maddelerini Ogur milletlerinin tüylü eşyalarıyla mübadele etmişlerdir. Kervanları Harezm, Horasan ve Hindistan'a kadar ulaşmıştır. Bulgar tacirlerinin zenginliği ve kültürü, büyük şehirlerin meydana gelmesine sebep olmuştur. Muazzam resmî ve gayri resmî binalarıyla, lüks hamamlarıyla, camileriyle, lüks ve canlılık evvela hükümet merkezi olan *Bulgari* şehrinde hakimdi.²⁵³

İslam tüccarlarının aynı zamanda birer misyoner gibi yeni dini tebliğ ettiğine dair çok sayıda malumat bulunmaktadır. Anlaşılan o ki Müslüman tüccarlar aynı zamanda oldukça iyi birer misyonerdi. Osman Turan bu konuda şu yorumu yapmaktadır: "*Volga Bulgarları arasında vuku bulan ticari ve medeni münasebetler yavaş yavaş bu âleme İslâm medeniyetinin üstünlüğünü göstermiş ve ona karşı bir ilgi uyandırmıştı. Buradaki medreselerde yetişen ilim ve tasavvuf erbabı, dervişler bu ticâret kervanlarına karışarak göçebelere İslâmiyet'in esaslarını öğretiyorlardı*".²⁵⁴

Müslüman tüccarların neden bu yolu tercih ettiği hususu bu çalışmanın sınırlarını aşacak derecede derin izahlara muhtaçtır. Belki de en basit sebebi aynı dine mensup olmanın getireceği ayrıcalıklar ve sağlayacağı yüksek statü olmalıdır. Ancak

²⁴⁹ İbn Fadlan, *age*, s. 32.

²⁵⁰ Curta, *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300)*, s. 144.

²⁵¹ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 212.

²⁵² İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 202.

²⁵³ Feher, *agm*, s. 292.

²⁵⁴ Osman Turan, "Türkler ve İslâmiyet", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 4, Ankara 2002, s. 518.

neden Bulgarların tabi olduğu Hazarların değil de Bulgarların Müslüman misyonerleri için daha cazip bir konumda olduğuna dair kısa birkaç açıklama yapılabilir. Bulgar ülkesini Müslüman misyonerler için daha pragmatik bir yayılma alanı haline getiren sürecin başlangıcını X. yüzyıl itibariyle Hazarların zayıflamaya başlaması olarak görebiliriz. Gerçekten de Hazarların Arap mücadelelerinde fazlasıyla yıpranmış olmaları yanında X. yüzyıl ile birlikte Rusların kuzeyden baskılarını arttırmaları ve Peçeneklerin Hazar ülkesini talan edercesine başlattıkları göç hareketi,²⁵⁵ artık telafisi mümkün olmayan yaralar açmıştı. Bunun yanında Hazarlar asıl darbeyi ticari anlamda aldılar. Çünkü X. yüzyıl itibariyle Samaniler ile Doğu Avrupa'yı birbirine bağlayan yeni ticaret yolunun bir sonucu olarak, Hazar Denizi ve Aşağı Volga (Hazar yönetimi altındaki bölgeler) üzerindeki ticari yolların önemi büyük oranda azalmaya başlamıştı.²⁵⁶ D. Koç da Bulgarlarla Samaniler arasında X. yüzyıldan itibaren en yüksek seviyeye ulaşan ticari ve kültürel ilişkilere dikkat çekmektedir. Öyle ki İtil Bulgar topraklarında ortaya çıkan çok sayıda Arap ve Samani sikke kalıntılarının bulunuyor oluşu ve hatta ilk Bulgar paralarının samani dirhemlerinin taklit edilmesi suretiyle meydana getirilmiş olması da son derece dikkat çekicidir.²⁵⁷ Bazı araştırmacılar, İtil Bulgarya'sının İskandinavya ile Samani Orta Asya arasında, yaklaşık 125 milyon dirhem in İskandinavya yönünde Doğu Avrupa'ya girdiği "gümüş bir köprü" olduğunu öne sürmüştür.²⁵⁸ Bunun yanında Bulgar gümüş dirhemlerinde

²⁵⁵ Yayık-İdil sahası Peçenekler için geçici bir yurt olmuş ve adeta Hazarlarla, Kama Bulgarları arasında sıkışmışlardı. Komşularıyla mücadele ederek daha geniş bir alan bulmaya çalışıyorlardı ve Hazarlarla sık sık çarpışıyorlardı. Peçenek baskınları, İtil'den Harezm'e giden kervanları ve ticareti olumsuz etkiliyordu. Hazarlar, Peçenekleri yenmek için Uzlara istinat ediyordu. Hazarlarla Peçenekler arasında cereyan etmiş olan harplerin ayrıntıları hakkında bilgiye sahip değiliz. Ancak harpler sonucunda Hazarlar çok zayıfladılar ve İtil şehrinin sahipleri bir daha kendilerine gelemediler. Bkz. Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi*, Devlet Basımevi, İstanbul 1937, s. 39-40.

²⁵⁶ Gerald Mako, "The Islamization of the Volga Bulgars: A Question Reconsidered", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Ed. Th. T. Allsen, P. B. Golden, R. K. Kovalev, and A. P. Martinez, Vol. 18, Harrassowitz Verlag-Wiesbaden 2011, s. 203-204.

²⁵⁷ Koç, agt, s. 88-89. Anlaşılan o ki İtil Bulgarları kendi paralarını darp etmeden evvel Sasâni, Emevi, Abbasi ve Samanî devletine ait paraları tedavülde tutuyorlardı. Ancak X. yüzyılla birlikte devletleşme süreci hız kazanınca zaruri olarak kendi paralarını bastılar. Siyasi prestij ve meşruiyet amacıyla meydana getirilen bu sikkelerin Samanî dirhemleriyle olan yakın ilişkisi dikkat çekicidir. Ama işin asıl ilginç olan tarafı paraların Kiev Rusya'sından tutun da Danimarka, Almanya, Polonya ve hatta Gotland'a kadar yayılan geniş bir sahadaki arkeolojik buluntularda tespit edilmiş olmasıdır. Bu durum İtil Bulgarlarının ticari anlamda çok geniş bir alanı kapsayıcı bir etki alanına sahip olduklarını göstermektedir. Bkz. Dinçer Koç, "Nüvizmatik Verilere Göre X. Yüzyılda İdil Bulgar Emirleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 187, (Ağustos 2010), s. 3.

²⁵⁸ Curta, *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300)*, s. 144.

daima göze çarpan halifenin adı Abbasi hilafetine şeklen de olsa bir bağlılığın izlerini taşımaktadır.²⁵⁹

2.2. Bulgar-Abbasi İlişkilerinin Tesis Edilmesi

Abbasi yönetiminin tesisinden önce dikkat edilmesi gereken Emevîlerin izlediği politikadır. Emevîlerin yönetimi altındaki bölgelere atadığı çok uzun süre görevde kalamayacaklarını düşünen yöneticilerin olabildiğince çabuk zenginleşmeye odaklanmasıyla haksız vergi kazançları Horasandaki halkı bezdirmiştir. Küçük yöneticiler üzerinde kurdukları vergi tahakkümü de aynı şekilde bölge nezdinde hoşnutsuzluğa sebep olmaktadır. Bunun yanı sıra yeni Müslüman olanlara eşit yaklaşmamaları halkın üstünde iyi bir intiba oluşturmamıştır.²⁶⁰

Emevîlerin Arap etnisitesi üzerinde yoğunlaşarak Mevâlî (mevlâlar) denilen diğer ırklara mensup Müslümanlara ikinci sınıf vatandaş gibi davranması, Horasan bölgesindeki İranlı ve Müslüman Türkler nezdinde iyi karşılanmayarak, Emevî tahakkümünün sonunu getirmiş ve Abbasi İhtilalinin başlangıcını oluşturmuştur. İhtilalin başladığı 747 yıllarında Ebû Müslim el-Horasânî'nin yakın adamlarından Tarhân el-Cemmâl adlı birinden bahsedilir. Hakeza yine aynı sıralarda Merv halkından Tarhun ez-Zâî ve daha sonra 751 yılında Azerbaycan ve Doğu Anadolu valisi olacak olan Muhammed b. Sûl önemli görevler alarak ihtilale katkı sağlamışlardır. Özellikle bahse konu Sul ailesinden çok ünlü idareciler ve ilim adamları yetişerek Abbasilerde önemli görevler icra etmişlerdir.²⁶¹ Öyle sanılıyor ki Türkler bu ihtilale iştirak etmekle kalmamışlar önderlikte etmişlerdir.

Abbasilerin şiar olarak benimsedikleri yolda “*Devlet kudretinin en sonunda İsâ Mesîh’e devredilmek üzere ebedi olarak Abbâsî’lerin elinde kalması lazım geldiği*” inancı yönetimi tesis etme aşamasında etkin bir unsurdu.²⁶² Nitekim zaman içinde bu inanç yerini “*Halifelik çökecek olursa, bütün kâinatın dağılıp çözüleceği*”²⁶³ fikrine bırakmış olsa da halifelik makamının İslam aleminde güçlü ideolojik anlayış etrafında

²⁵⁹ Vásáry, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, s. 206.

²⁶⁰ Roux, *Orta Asya*, s. 182-183.

²⁶¹ Câhız, *age*, s. 57-58.

²⁶² Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s. 394.

²⁶³ K. Hitti, *age*, s. 394.

toplanması Müslüman olan kitleler nezdinde ortak bir siyasetle ilerlemenin yolunu açmaktaydı. Bu doğrultuda bakılacak olursa Müslüman Türk kitleleri tarafından da bu anlayış benimsenmiş olacak ki Abbasi ihtilalinin tesisi konusunda ön saflarda yer almışlardır.

İslami yönetim altında, Orta İtil Vadisi tarihî literatürde kaydedildiği gibi, İtil Bulgar Hanlığı adında yeni bir isimle İslami bir topluluk haline geldi. Ancak İtil Bulgarları kendilerinin İslamî bir cemaat olduğunu iddia etse de Bağdat Halifesi tanınmadan gerçek anlamda bir İslam devleti olarak kabul edilemezdi.²⁶⁴

2.3. İbn Fadlan Seyahatnamesi

İtil Bulgar Devleti hükümdarı Almış'ın ve idarecilerinin İslam dinini benimsemelerinin altında şüphesiz ki birden fazla sebep bulunmaktaydı. Esas itibariyle bu çalışmada Bulgarların İslam'ı tercih ediliş nedenlerine odaklanıldı. Bu konuda yeteri kadar izahat yapıldıktan sonra din değiştirme hadisesinin canlı tanıklarından biri olan Arap seyyahı İbn Fadlan'ın bizler için bir hazine niteliğinde olan seyahatnamesinden bazı notlar aktararak konunun daha da canlı bir şekilde gözler önüne serilmesine gayret edeceğiz. Fadlan notlarının başında bu seyahatin tertip edilme nedenini, kafilende yer alan kişileri ve nasıl yola çıkıldığını şöyle kaydetmiştir:

“Bu kitap Muhammed b. Süleyman'ın mevlası ve Halife el-Muktedir'in Bulgar (Sakalibe) hükümdarına gönderdiği elçi Ahmed b. Fadlan b. el-Abbas b. Râşid b. Hammad'ın eseridir. Yazar kitabında Türk, Hazar, Rus, Bulgar, Başkırd ve diğer kavimlerin ülkelerinde gördüğü dini ayrılıklarından, hükümdarlarına dair haberlerden, yaşayışlarına dair şeylerden bahseder. Ahmed b. Fadlan der ki: Bulgar hükümdarı İlteber Almış b. Şilki'nin Emir el-Mü'minin (Halife) el-Muktedir'e İslam dinini, şeriatın kurallarını öğretecek fakihlerden, ülkesinde adına hutbe okutacak cami ve minber yapacak kişilerden meydana gelen bir heyet yollamasını, ayrıca kendisine düşman olan hükümdarlardan koruyacak bir kale yapmak için para göndermesini isteyen mektubu geldi. Halife isteğini kabul etti. Ona gönderilecek elçilik heyetini Nezâr el- Haramî düzenledi. Ben ise Halife'nin mektubunu hükümdara okumak,

²⁶⁴ Harliana Halim, Kamaruzaman Yusoff, Aini Jasmin Ghazalli, “Relations Between Volga Bulgaria and Baghdad”, *International Business Management*, Vol. 7, No. 1, (2013), s. 21.

gönderilen hediyeleri teslim etmek, fakihlere, muallimlere başkanlık etmekle görevliydim. Yapılacak kalenin inşasında, fakihlerin ve muallimlerin masraflarında harcanacak para İbn el- Furat'ın Harezmi'deki Artahuşmisen çiftliğinin gelirinden tahsis edildi. Bulgar hükümdarı tarafından daha önce Halife el-Muktedir'e Abdullah b. Baştı el- Hazarî elçi gönderilmişti. Halife (Sultan)'nin cevâbî elçisi ise Nezir el-Haramî'nin azadlısı Sevsen el-Rassî, Tigin el-Türkî, Bâris el-Saklâbi'den oluşan heyetti. Ben ise söylediğim şeyleri yapmak için onlarla beraberdim. Hükümdara, karısına, çocuklarına, kardeşlerine, kumandanlarına verilecek hediyeleri, hükümdarın Nezir el-Haramî'den mektupta istediği ilaçları teslim aldım. 11 Sefer 309/21 Haziran 921 Perşembe günü Medinet el-Selam (Bağdat)'tan hareket ettik".²⁶⁵

İbn Fadlan'ın da içinde yer aldığı heyet uzun ve tehlikeli bir yolculuk sonrasında nihayet asıl varış noktaları olan Bulgar ülkesine intikal etmişlerdi. Yolculuk tehlikeliydi çünkü Bulgar ülkesiyle Arap başkenti arasındaki yol güzergahında çok sayıda konargöçer Türk topluluğu yaşamaktaydı. Nihayet yolculuk tamamlandı ve Bulgar Hükümdarı kendisini İslam sancaktarı olmakla şereflendirecek bir törenin ardından yeni dinin meşru şemsiyesi altına girerek manevi unsurlarla donatıldı:

"Onun yanına 12 Muharrem 310/12 Mayıs 922 Pazar günü vardık. Cürcaniye'den onun bulunduğu yere 70 günlük mesafe vardı. Pazar, Pazartesi, Salı, Çarşamba günleri kubbeli çadırlarımızda kaldık. Bu arada hükümdar Halife'nin gönderdiği mektubu dinlemeleri için beyleri, kumandanları, halkı topladı. Perşembe günü halk toplanınca Halife tarafından gönderilen iki bayrağı açtık. Yine Halife tarafından gönderilen eğerle hükümdarın atını eğerledik. Hükümdara Halife'nin gönderdiği siyah hilatı, siyah sarığı giydirdik. Sonra Halife'nin mektubunu çıkardım. Hükümdara 'Halife'nin mektubu okunurken oturmamız caiz olmaz' dedim. O ve memleketinin ileri gelenlerinden hazır bulunanlar ayağa kalktılar. Hükümdar çok şişmandı. Mektubu okumaya başladım. Başlangıç kısmını okudum. 'Sana selam olsun. Kendisinden başka ilah olmayan Allah'ı hamdederim (överim)' cümlesine gelince, hükümdara 'Emirülmü'minin'in selamını iade et' dedim. O ve bütün yanındakiler 'Aleykümselam' diye iade ettiler. Ben mektubu okuyorum, tercüman harf be harf

²⁶⁵ İbn Fadlan, *age*, s. 1-2.

*tercüme ediyordu. Mektubun okunması bitince hükümdar ve yanındakiler bir ağızdan tekbir getirdiler. Yerler sarsıldı. Sonra hükümdar ayaktaiken Vezir Hâmid b. el-Abbas'ın mektubunu okudum. Sonra, ona oturmasını söyledim. Nezîr el-Haramî'nin mektubu okunurken oturdu. Nezîr'in mektubunu okumayı bitirince adamları hükümdarın üzerine çok sayıda altın para (dinar) saçtılar”.*²⁶⁶

Bu yeni din Bulgar hükümdarı Almış'a yeni bir statü ve kutsiyet atfedilmesine zemin hazırlayacaktı. Çünkü her inanç sisteminde olduğu gibi hükümdarla kutsiyet atfedilen varlık arasında manevi bir bağ bulunmaktaydı. Bu bağ hükümdara ilahi bir kudret kazandırmanın yanı sıra, aynı zamanda da kendisinin ve varislerinin taht üzerindeki haklarını güvence altına alan bir nevi meşruiyet kaynağı olacaktı. Bu ihtiyaca binaen Almış ile Fadlan arasında vuku bulan bir diyaloga göz atalım:

*“Ben varmadan önce camisinin minberi üzerinde adına hutbe ‘Allah’ım! Bulgarların hükümdarı iltabar’ı ıslah et’ şeklindeymiş. Ona “Gerçek hükümdar sadece Allah’tır. Ondan başkası minber üzerinde bu adla anılmaz. İşte efendim Emirülmü’minin. O, doğuda ve batıdaki minberlerde adına “Allah’ım kulun ve halifen Emirülmü’minin Ca’fer el-Muktedir-billah’ı ıslah et” şeklinde hutbe okunmasıyla yetinir. Hz. Peygamber “Hristiyanların Hz. İsa’yı aşırı övdüğü gibi beni övmeyin. Ben bir kulum. ‘Allah’ın kulu ve Rasulü’ deyin” demiştir. “O halde, adıma nasıl hutbe okunması caizdir?” dedi. “Senin ve babanın adıyla” dedim. O da “Babam kâfirdi. Minberde onun adını anmak istemem. Kendi ismini de anmak istemem. Babam ben kâfirken bana o ismi verdi. Acaba efendim Emirülmü’minin’in adı nedir?” dedi. Ben “Ca’fer” dedim. “Benim onun adını almam caiz mi?” dedi. Ben “Evet” dedim. Bunun üzerine “Kendi adımı Ca’fer, babamın adını Abdullah koyuyorum. Hatibe bu konuda emir ver” dedi. Ben de dediğini yaptım. Bundan sonra adına “Allah’ım! Bulgarların Emîri, Halife’nin mevlâsı kulun Ca’fer b. Abdullah’ı ıslah et” şeklinde hutbe okunuyordu”*²⁶⁷.

İtil Bulgar hükümdarı Almış'ın İslam Halifesi'nden talep ettiği maddi yardımların da elçilik görüşmeleri sırasında ciddi bir kriz yaşanmasına neden olduğunu yine İbn Fadlan'ın satırlarından anlamaktayız. Araplardan gelecek para

²⁶⁶ İbn Fadlan, *age*, s. 21-22.

²⁶⁷ İbn Fadlan, *age*, s. 23-24.

Bulgarlar için son derece elzemdi. Çünkü Bulgar Hanı sınırlarını tahkim etmek ve bilhassa Yahudi Hazarların tehdidine karşı devletin bağımsızlığını temin etmek için Arapların siyasi nüfuzu yanında maddi kaynaklarına da ihtiyaç duymaktaydı. Bunun tedarik edilememiş olması hayal kırıklığı anlamına geliyordu.

“Mektubun okunmasından, hediyelerin takdiminden üç gün sonra bana adam gönderip çağırdı. 4000 dinar (altın) meselesini ve onun gecikmesi konusunda Hristiyan Fadl b. Musa’nın hilesini öğrenmişti. Paralardan mektupta bahsediliyordu. Huzuruna girince oturmamı emretti. Oturdum. Önüme Halife’nin mektubunu attı. “Bu mektubu kim getirdi?” dedi. “Ben” dedim. Sonra vezirin mektubunu önüme attı. “Ya bunu?” dedi. “Ben” dedim. “Bunlarda sözü edilen paraya ne oldu?” dedi. “Toplanamadı, vakit darlığı gecikme korkusuyla, arkadan yetiştirilmesi için geride kaldı” dedim. Hükümdar “Siz hep beraber geldiniz. Beni esir etmek isteyen Yahudilere (Hazarlara) karşı korunacak bir kale inşa etmem için bu parayı getirmeniz uğrunda efendim Halife size çok para harcadı. Hediyeleri benim elçim de getirirdi” dedi. Ben “Evet, doğru. Fakat biz elimizden geleni yaptık” dedim. Hükümdar tercümana bana kastederek “Ona söyle. Ben bunları tanımıyorum. Sadece seni tanıyorum. Bunlar yabancı. Üstad (Nezir el-Harami) onların senin yaptığın tebliği yapacaklarına kani olsa, hukukumu koruman, bana gönderilen mektubu okuman, cevabımı dinlemen için ayrıca seni göndermezdi. Senden başkasından bir dirhem para istemem. Parayı çıkar, bu senin için daha iyi olur” dedi. Korkmuş ve ürkmüş bir halde yanından ayrıldım. Manzaralı, heybetli, şişman, cüsseli bir adamdı. Sanki büyük bir küp içinden konuşuyormuş gibiydi. Onun yanından çıkınca arkadaşlarımı topladım. İkimiz arasında geçen konuşmayı anlattım. “Bundan dolayı size daha önce tembih etmiştim” dedim.²⁶⁸

Hükümdar Almış Halife’nin gönderdiği paranın tarafına ulaştırılmaması ardından artık iyiden iyiye Arap heyeti hakkında şüphe duymaya başlamıştı. Bu durum onun sözlerinde kendisini açıkça hissettirmektedir. Şüphesiz ki Müslümanlarla kurulacak bu ittifak onlar adına hayatiydi. Ve bu projenin başarıya ulaşmasının maddi ve manevi olmak kaydıyla bazı kriterleri bulunmaktaydı. Yine de Almış için Halife’nin

²⁶⁸İbn Fadlan, *age*, s. 24.

kendisi itibarlı ve güvenilir bir müttefikti. Planın aksamasının tek müsebbibi kendisine gönderilen art niyetli kimseler olmalıydı:

*“Sonra tercümana ‘‘Ona söyle! Biliyorsun Halife benim üzerine bir ordu gönderse bir şey yapabilir mi?’’ dedi. ‘‘Hayır, yapamaz’’ dedim. ‘‘Ya Horasan (Samani) hükümdarı?’’ dedi. Yine ‘‘Hayır, yapamaz’’ dedim. ‘‘Bunun sebebi aramızdaki mesafenin uzaklığı ve aramızda bulunan kâfir kabilelerin çokluğu değil mi?’’ dedi. ‘‘Evet, öyle’’ dedim. Tercümana ‘‘Ona söyle, Vallahi ben bu kadar uzak yerde olmama rağmen, benden halifeye sevmediği bir şey ulaşır da aleyhimde beddua eder, bu kadar uzaklığa rağmen, beni mahveder diye korkuyorum. Siz ise onun ekmeğini yiyor, elbisesini giyiyor, onu her gün görüyorsunuz. Bununla beraber, sizi bizim gibi zayıf bir kavme yardım için gönderdiği kısa bir müddet içinde ona ihanet ediyorsunuz! Sözünde samimi olduğuna inandığım bir kimse gelmedikçe dini konularda söylediklerini kabul etmem. Böyle bir kimse gelirse söylediklerini kabul ederim’’ dedi. Bizi susturdu, söyleyecek cevap bulamadık. Yanından ayrıldık’’.*²⁶⁹

Bulgarların Müslüman oluşunun ardında siyasi ve ekonomik gerekçeler bulunmakla birlikte halkın bu yeni dine samimiyetle iman ettiğini gösteren bazı sahneler de İbn Fadlan’ın kaleminden dökülen satırlarda göze çarpmaktadır. Halk kendi imkanlarıyla İslam inancına riayet etmek adına çaba sarf ediyordu. Ancak İslam’ı gerektiği gibi yaşamaları önünde engel teşkil eden bazı eksikleri ve bilgi noksanlıkları bulunmaktaydı. İbn Fadlan bir öğretmen gibi Bulgar toplumuna eksiklikleri giderme konusunda yardımcı olmaya çalışmıştır:

‘‘Onlar arasında kadın ve erkek 5.000 kişiden meydana gelen Berencer denen ve hepsi Müslüman olan büyük bir aile gördüm. Ahşap bir mescid kurmuşlar. Orada namaz kılıyorlar. Fakat Kur’an okumayı bilmiyorlar. Aralarından bir gruba namaz kılacak kadar Kur’an okumasını öğrettim. Benim elimle Talut adında biri Müslüman oldu. Ona Abdullah adını verdim. Bana kendi adını Muhammed adını vermeni istiyorum’’ dedi. Ben de ona Muhammed adını verdim. Karısı, anası, çocukları da Müslüman oldular. Hepsi Muhammed adını aldılar. Ona ‘‘el-Hamdü-lillah=Fatih

²⁶⁹İbn Fadlan, *age*, s. 25-26.

suresi” ile “Kul hüve Allahü ahad=İhlas suresi”ni öğrettim. Bu iki sureyi öğrenmekten dolayı duyduğu sevinç sanki Bulgar hükümdarı olmuş kadar büyüktü”.²⁷⁰

3. İTİL BULGARLARININ İSLAMİYET’İ KABUL ETME NEDENLERİ

3.1. Siyasi Nedenler

İtil Bulgarlarının İslam inancını benimsemiş olmaları altında yatan siyasi nedenleri izah etmeye matuf olan bu çalışmanın çıkış noktası; bu tercihin gelişigüzel ve tesadüfi gerekçelerle açıklanamayacak kadar planlı, dönemin politik konjonktüründe önemli getiriler sağlayacak ve pragmatik gereksinimlere cevap verecek şekilde ortaya çıktığını göstermektedir. Dinçer Koç tarafından yapılmış olan doktora çalışmasında bu tercihin nedenleri açık bir şekilde sıralanmıştır.²⁷¹ Burada sözü edilen bu gerekçelerin bir analizi sunulmaya çalışılacaktır.

Koç’un İslam dininin seçilmesi noktasında ortaya koymuş olduğu siyasi gerekçeleri iki başlık altında değerlendirmek mümkündür:

a) İç Nedenler: İtil Bulgar Devleti’nin iç siyasetine dair gerekçeler

b) Dış Nedenler: İtil Bulgar Devleti’nin iç siyasetine dair gerekçeler

Bu kategorik tasnif başlıkların birbirinden bağımsız olduğu anlamını taşımamaktadır. Bilakis her iki başlığın muhtevasını oluşturan gerekçeler birbirleriyle yakından alakalı olmakla birlikte, bunların birbirini sürüklediğini söylemek daha doğru olacaktır.

İlk kategoride yer alan gerekçelerin en başında İtil Bulgarlarının bir *İlteberlik* statüsünde Hazarlara tabi bir konumdayken ticari hayatın getirisi neticesinde bağdaşıkları olan Hazarların karşısında siyasi, askerî ve ekonomik bir güç olarak belirmeleri ardından, kendilerine ait demografiyi konsolide etmek adına, evrensel ve bütünleştirici bir inanç sisteminin ihtiyacını hissettiler. Amaç Bulgar hanedan zümresi etrafında kümelenen farklı boy ve kitleleri birleştirmek, yeni bir dinin idealleriyle devletin yararına olacak şekilde organize etmektir. Koç’un, F. Ş. Huzin ve G. M.

²⁷⁰İbn Fadlan, *age*, s. 32.

²⁷¹ İtil Bulgarlarının İslam dinini seçme nedenleri hakkında bkz. Koç, *agt*, s. 93-96.

Davletşin'den alıntı yaparak aktardığına göre ne Hristiyanlık ne de Musevilik Bulgar idarecilerin idealleriyle tam olarak örtüşmemekteydi. Hatta Museviliğin kabulü bir anlamda Hazarların hegemonik gücünü tamamen kabul ettikleri gibi bir sonuç doğuracaktı. İslam inancındaki bazı kavramların (özellikle tek tanrı mefhumunun) Bulgarların bu dine adaptasyonunu kolaylaştırıcı içeriklere sahip oluşunu da geçerli bir sebep olarak burada zikredebiliriz. Sonuç itibariyle tek bir dinin kapsayıcı rolü, toplum içindeki ayrışmalara ve çatışmalara son verecek, ortak sınırlar içinde barınan halkı birbirine yakınlaştıracak, tek tip yazı, yaşam tarzı ve ortak bir kültürün meydana getirilmesinde etkili olacaktı.

İkinci kategoride yer alan dış sebeplerin en belirgin olanı ise Bulgar İlteberi'nin kendisi ve devleti üzerindeki Hazar baskısını ortadan kaldıracak bir siyasi ittifaka ihtiyaç duymasıydı. Araplar uzun yıllardan beri Hazarlarla amansız savaşlar gerçekleştirmekte ve onların maddi ve manevi anlamda yıpranmasına neden olmuşlardı. Dolayısıyla İtil Bulgarlarının ve Müslüman Arapların İslam dininin kuşatıcı şemsiyesi altında kuracakları siyasi bir ittifak, Orta İtil bölgesinde Hazar nüfuzunun zayıflamasına neden olacaktı. Diğer taraftan da tıpkı onlarınki gibi evrensel bir semavi inancın kapsayıcılığı sayesinde kendi devlet yapılarına can suyu vererek Hazarlara karşı nüfuz alanlarını muhafaza edebileceklerdi.

Elbette bu hususa bakıldığı zaman Hazar-Arap mücadeleleri sonrası bölgede siyasi güç olarak tarafların birbirlerine zaman zaman üstünlük kurmuş olması önemliydi. Hattı zatında Hazarlara karşı siyasi bir denge olan Hilafetin varlığı, Bulgarlar nezdinde de bilinmekteydi. Çünkü bu mücadelelerin sonrasında Araplar tarafından esir alınan bazı Bulgar grupların Derbent civarında varlık göstermeleri, bunun sonucunda da İslamiyet'e geçen bu gruplarının Arapların gücünü tanıması son derece mümkündü. Nitekim Müslüman tüccarların da bu dönemde Hazar topraklarında misyonerlik yaptığı bilinmektedir. Özellikle Azerbaycan Valisi Mervan'ın, daha ziyade Harezm ve Horasan bölgesindeki faaliyetleriyle tanınan Kuteybe b. Müslim'in fetihlerinden sonra Müslümanlar, bu bölgelerde fetih politikasından çok kültürel ve ticari faaliyetler yürüterek Türk toplulukları arasında etkili olmuştur. Arapların azınlıkta olduğu bu bölgelerde Müslüman Türk-İran unsurları aracılığıyla, geleneksel Türk inancına mensup olan Türklere karşı üstünlük sağlamaya çalışmakla birlikte, hegemonik bir güç haline gelme eğiliminde olan

Müslümanlar nezdinde önem arz etmekteydi. Bu koşulların sonucunda Orta İtil (Volga) Bulgar Türkleri kendi istekleriyle İslamiyet'i benimseyerek, Müslüman olmayan Türklerle hegemonik bir mücadeleye girişmiştir. Ünlü Tarihçi Yâkubî “*Horasan'ın her tarafı Türk cephesidir*” sözleriyle bölgedeki politikanın Türkler üzerinden kurgulandığına dikkat çekmektedir.²⁷²

Bu aşamada bahsedilmesi gereken bir diğer husus ise Abbasi Halifeliği'nin göndermiş olduğu elçilerin yüklenmiş olduğu misyondur. İtil Bulgarlarının komşuları olan Oğuzlarda, ordu komutanı olarak zikredilen Etrak'ın ülkesinde oldukça nüfuzlu bir kişi olduğunu Bulgar elçisi ve Türk hizmetlilerden öğrenmişlerdi. Üstelik Etrak, İlteber Almuş'un damadı olmakla birlikte İslam'ı kabul etmeye meyilliydi. Onu takiben tüm Oğuzlar İslamiyet'i kabul edebilir ve güçlü bir müttefik rolünü üstlenebilirdi. Eğer Oğuzlar Müslümanlığı seçerek İtil Bulgarlarıyla birleşirlerse, düşmanları olan Hazarlarla mücadelede Yahudi yöneticiler baştan indirilip, Hazar Kağanlığında Müslümanlar hâkim olabilirdi. Bu sayede Halifelik, güneyde başlayan Alevi-Şii tehlikesinin de önüne geçebilirdi.²⁷³

Hali hazırda İlteber Almuş'un, Hazarlarla çatışma halinde olduğu bir dönemde bu durumun cereyan etmesi bu misyonun karşılıklı olarak siyasi bir temelini olduğunu göstermektedir. Çünkü aynı zamanda Yahudi olan Hazar Kağanı'nın, Bulgar Hanı'nın Müslüman olan kızını kendine eş olarak istemesi siyasi olarak tabiiyet arz etmekteydi. Aynı zamanda Hazar Kağanı, Bulgar Hanı'nın oğlunu da elinde tutmaktaydı.²⁷⁴ Elbette bu siyasi tutum Hazar Kağanı'nın tabiiyet beklentisini ortaya koymaktadır. Hattı zatında ticari yollara hakimiyet anlamında çatışma yaşayan bu iki devlet birbirlerine üstünlük kurmaya çalışmaktaydı.

3.2. Ekonomik Nedenler

Gerald Mako, İtil Bulgarlarının IX. asrın ikinci yarısından XI. asrın sonuna kadar ticaretin merkezinde yer aldıklarını ve bölgenin tek Müslüman devleti olarak XII. asır boyunca siyasi güçlerini muhafaza ettiklerini ifade etmektedir. Ona göre; din değiştirmenin en önemli sonucu muhtemelen Bulgarların Müslüman devletlerle ve

²⁷² Câhız, *age*, s. 56.

²⁷³ Koç, *agt*, s. 98.

²⁷⁴ İbn Fadlan, *age*, s. 64.

özellikle de Harezmli tüccarlarla arkasındaki itici güç olan Samanilerle ekonomik ve politik bağlantıları üzerinde yaratmış olduğu olumlu etkilerdi. Mako'nun çalışmasının en temel bulgusu Bulgarların din değiştirmedeki temel amacının Müslüman tüccarlarla daha iyi ve daha geniş bağlar kurmak olduğudur. Dolayısıyla Mako, İslam'ın kabulünün Hazarlara karşı kesinlikle düşmanca bir adım olmadığını; değişimin arkasındaki ana itici gücün, Volga Bulgarlarının ana ticari ortaklarıyla ilişkileri geliştirme niyeti olduğunu ileri sürmektedir.²⁷⁵

Bu kapsamda bakıldığında zaman Bulgarlar ticari hayatın hareketliliğinden doğan etkileşimleri sayesinde diğer milletlerle doğal bir iletişim yolu bulmuş oldular. Hatta bu anlamda İslam dünyası, Bulgarlar vasıtasıyla Ruslarla ticaret yapabilmekteydi. Arap ve İran tüccarlarının, Ruslarla doğrudan bir ilişki kurmadıkları kaynaklar nezdinde de söylenmektedir. Bu açıdan bakıldığında Bulgarların aracılık rolünden ziyade tek iletişim hattı olduğunu söylemek mümkündür. Türkistan'da kürk, ince işlenmiş deri, bal, balmumu ve balık gibi ürünlerin yanı sıra Bulgar çizmelerinin ünü ve şöhreti olması İtil Bulgarlarının ticarete geldiği yüksek seviyeyi gözler önüne sermektedir.²⁷⁶

Hal böyleyken Bulgarların arasına İslamiyet'in girişi, Türkistan coğrafyasıyla oluşan iletişimden kaynaklı doğal bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun en büyük örneği Harezmli akrabaları gibi Hanefî mezhebine itikat etmeleridir. İbnü'l Esir bu konuyu şu şekilde ifade etmektedir: *“Bulgar kavmi Türkler ve Saklebler arasında doğan bir kavimdir. Onların şehirleri Türklerin en uzak şehridir. Onlar (önceleri) kâfirdiler... (Daha sonra) İslam dinini kabul ettiler. Onlar Ebu Hanife mezhebindedirler”*.²⁷⁷

Nitekim, Meltem Akıncı da bu savı desteklemektedir: *“Harezmli tüccarların birçoğu Bulgarlardan önce İslamiyet'i kabul edip yerleşikleşen ve ticareti kendilerine meslek edinen Türklerden oluşmuştur. Bu sebeple İslamiyet'in bu tüccarlar vasıtasıyla Bulgarlara etki etmiş olabileceği yüksek bir ihtimaldir. Zira aynı etnisiteye mensup*

²⁷⁵ Mako, “The Islamization of the Volga Bulgars: A Question Reconsidered”, s. 221-222.

²⁷⁶ V. V. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. M. Fuad Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984, s. 58.

²⁷⁷ Koç, agt, s. 90.

*halkların inanç etkileşimi yaşam tarzı ya da dil gibi birleştirici unsurlardan ötürü daha kolay gerçekleşebilmektedir”.*²⁷⁸

Elbette buradaki dikkat çekici hususlardan biri Bulgarların Hanefi mezhebine itikat etmeleridir. Bağdat Halifeliği'nin Şafi mezhebi temelli bir anlayışa sahipken Bulgarların Hanefi mezhebini tercih etmiş olmaları ticarete verilen önemden kaynaklı olmalıdır. Bu anlamda toplumsal hayatı en serbest hale getiren ve yabancılarla olan iş münasebetine karışmayan Hanefi mezhebini tercih etmeleri oldukça pragmatik bir durumdur.²⁷⁹

Öte yandan bu durumun siyasi bir temayülden ziyade ticari bir seçenek olduğunu vurgulayan Roux, şu açıklamayı yapmaktadır: *“Paralı askerlerin kullanılmış olması İslamiyet’i yaymak isteyenleri tatmin etmemekteydi. Bavullarında Kur’an taşıyan gezici din adamlarının ve tüccarlarının dünyanın tüm karayollarında ve denizlerinde seyahat ettikleri bilinmektedir. Bunların, kendi hudutlarının çok ötesinde, büyük bir mesafe aralığı ile birbirinden ayrılmış topraklarda Hazarlarda olduğu gibi cesaret verici, Volga Bulgarlarında ise kesin sonuçlar almış olduklarını gördük.”*²⁸⁰ Bu ifadeyle Bulgarların dini hayatlarının ticaret etrafında nasıl geliştiği ortaya çıkmaktadır. Çünkü aynı zamanda din mefhumu çağın en etkili iletişim aracıdır.

3.3. Kültürel Nedenler

Bir Türk topluluğu olması hasebiyle Bulgarların kadim inançları eski Türk inancıyla benzerlik göstermekteydi. Bu inançlar gereği tabiat güçlerinin kutsallığı Bulgarlar arasında da kabul edilmekteydi. Ancak Bulgarların Şamanist veya totemci olduğunu söylemek doğru değildir.²⁸¹

İtil Bulgarlarının İslamiyet’i kabulünün kültürel nedenleri üzerinde durmadan önce eski inanışları hakkında kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır. Bu konuda geniş bir mülahaza yayımlayan Profesör V. Beşevliyev’in tetkikleri bu noktada önemlidir. Beşevliyev, birçok kaynaktan faydalanarak Proto-Bulgarların arkaik inanç sistemlerinin kökenine inmeye gayret etmiştir. Hristiyanlık öncesi Bulgar inancının bu

²⁷⁸ Akıncı, agm, s. 1140.

²⁷⁹ Koç, agt, s. 90.

²⁸⁰ Roux, *Türklerin ve Moğolların*, s. 30.

²⁸¹ Kafesoğlu, “Türk Bulgarların...”, s. 112.

kaynaklarda putperestlik olarak kabul görmesi yanında onların kökenine dair de birtakım çelişkili düşünceler göze çarpmaktadır. Tatar, Urallı, Fin, Türk Slav vd. halkların bir karışımı olarak addedilen Proto-Bulgar kabilelerinin inanç yapısı da bu etnik çeşitliliğin ve de göçebeliğin getirmiş olduğu geniş etkileşimlerin bir sonucu olarak oldukça farklı öğeleri bünyesinde barındırmaktadır. Bu öğeleri kategorize etmeye gayret eden Beşevliyev, *Orendizm* kavramı üzerinde durmaktadır. Bu, insanın bir kuvvete inanması şeklinde tanımlanabilir. Bu kuvvet, illa bir ruh veya tanrı olarak tasavvur edilmemelidir. Bu gizli kuvvet tabiattaki eşya varlık ya da canlılarda tezahür edebilir. Örneğin *şifa verici taşlarda*, ya da insan eliyle yapılan ancak içinde mucizevi bir kudretin bulunduğu ve iyileştirici özelliğe sahip olduğuna inanılan *amuletlerde* (muska, tılsım), kutsiyet atfedilen *kılıçlarda* orendestik bir vasıf bulunmaktaydı. Bu ilahi kuvvet canlılara da nüfuz etmiş durumdaydı. Proto-Bulgarlar adetleri eski Türk inancında da gözlemlediğimiz; kanın (hayvanın kanının dökmeden öldürülmesi), hayvanın çeşitli uzuvlarının (örneğin atın kuyruğuna) ve insan kalıntılarının (kafatasından kadeh yapılması) kutsallığına işaret eder. Bunun yanında hükümdarın sahip olduğuna inanılan *kut* kavramının da Bulgarlar arasında varlığı şüphe götürmez. Zira onlar da bu ilahi kuvveti kaybettiğine inandıkları idarecileri öldürme eğilimindeydiler. Diğer yandan Proto-Bulgarlar arasında *tabu* olarak kabul edilebilecek bazı dinî yasaklar da bulunmaktaydı. Bu minvalde bazı hayvanların etinin yenilmesi (savaş atları ve loğsa hayvanlar) yasaklanmıştır. Onlar arasında bazı gün ve saatler de uğursuz sayılmıştır. Ayrıca köpek ve at gibi hayvanlar yaratılışında ilahi kudreti barındıran canlılar olarak kabul edilmiştir. Bu sözü geçen ilahi kuvvetin her bir birimi için kurban bahşedilmesi de oldukça yaygın bir adetti.²⁸²

Nitekim geleneksel Türk dininde, hayvanlarla iç içe yaşanan hem yerleşik hem de atlı-göçebe bozkır hayatı, inancın da etkisiyle tam bir ilâhî yaşam şekline dönüşmüştür. Kültürel hayatta normlarına bu kadar bağlı olan bir milletin dinî telakkilerinde de yer sosyolojik karakterini ortaya koymamış olması düşünülemez. Nesimi Yazıcı İslamiyet'in kabulüne dair şu açıklamayı yapmaktadır: “İslam'ın kabulünün en önemli etkeni doğrudan onun kendisi, yani içerdiği mükemmel esaslar olmalıdır. Bu mükemmel esasların muhataplarına ulaştırılmasında kullanılan başlıca

²⁸² V. Beşevliyev, “Proto-Bulgar Dini”, çev. T. Acaroğlu, *Belleten*, C. IX, Sayı: 33, 34, 35, 1945, ss. 213-261.

yöntem ve vasıtalarsa şunlardır: Ticaret, tasavvuf, toplum önderlerinin kabul ve teşvikleri, yerli dil ve mahalli unsurların kullanılması, ayrıca evlilik, evlat edinme gibi diğer bir kısım vasıtalaradır.”²⁸³ Buradan da anlaşıldığı üzere bahsi geçen esas ve kaidelerin doğru bir şekilde İtil Bulgarlarına sirayet ettiği görülmektedir. Toplumsal hayatta normlarına düşkün bir milletin yine toplumsal hayatta varlığını korumuş ticari yaşam aracılığıyla girmesi şüphesiz ki kültürel normların gerekliliği sonucunda ortaya çıkmaktadır. Ayrıca İslamiyet’in Türkistan sahasından başlayarak yayıldığı aşikardır.

Bir diğer taraftan İtil Bulgarlarına İslam aleminin bütün maddi kazanımları da gelmekteydi. Müslüman tüccarlar, misyonerlik faaliyetlerini büyük bir oranda ticaret vasıtasıyla yaptıkları için bu sonuç uzak bir ihtimal değildi. Bu anlamda bakıldığında zaman İslamiyet’e daha önce giren Harezmi Türklerin de Bulgarların Müslümanlaşmasına katkıda bulunduklarını sonucu ortaya çıkmaktadır.²⁸⁴ Aynı etnisiteye sahip olan bir milletin akrabaları olan Harezmi Türklerle aynı dini seçmiş olmaları yerinde bir tespit olacaktır. Kültürel anlamda aynı hassasiyetlere sahip olan iki coğrafyanın etkileşimleri ve din konusunda da aynı ihtiyaçlara sahip bulunmaları bu savı desteklemektedir.

Ticari hayat ile kültürel hayat arasındaki bağlantıya dair Yazıcı, şu sözleri sarf etmektedir: “Çünkü tüccarlar mallarını götürüp satar, yenilerini alıp başka pazarlara taşıırken, mektup, kitap ve benzerlerini, aynı zamanda ve bunlardan çok daha önemli olarak da haberleri, fikirleri, düşünceleri yani manevî birtakım unsurları da taşırlardı”.²⁸⁵ Bu anlamda bakıldığında ticari hayatın, kültürel hayata bu kadar etki etmesi oldukça olağandır. Birbiriyle ticaret yapan toplumların aynı inançlara bağlı olmaları aynı zamanda ticaret hukuku anlamında aynı normları tatbik ettikleri anlamına gelmekte ve bu bağlamda muayyen bir ekonomik düzenin oluşumunu göstermektedir. İslam, girdiği yerlere aynı zamanda bir muayyen bir hukuk düzeni de getirmiştir.

Bu fikrî birlikteliğin tüccarlar vasıtası ile İtil Bulgarlarına geldiği kanısı oldukça güçlüdür. Nitekim bunu destekleyen birçok veri elde edilmiştir. Bu hususta Koç; “Arkeolojik ve arkeografik veriler tam da Sünni İslamiyet’in 922 yılından çok

²⁸³ Yazıcı, agm, s.395.

²⁸⁴ Koç, agt, s. 87.

²⁸⁵ Yazıcı, agm, s. 397.

daha uzun bir süre önce Türkistan'dan İtil Bulgar ülkesine girdiği görüşünü desteklemektedir. Sünni İslam'ın Türkistan'dan Orta İtil'e girdiğine dair nümizmatik veriler de bulunmaktadır. İlk İtil Bulgar paralarının, üzerlerine tarih ve basım yerleri yazılana kadar, Samani basımı paraların taklitleri olması bu görüşü desteklemektedir.”²⁸⁶ bilgisini vermektedir. Hal böyleyken Harezmi ile Orta İtil'in kültürel alışverişi dinî bir çerçeveye de işaret etmektedir. İtil Bulgarlarının, Harezmi Türkler gibi Hanefi mezhebinin itikadına mensup olması şüphesiz kültürel rabitalar sonucunda olmuştur. Hatta bu anlamda İtil Bulgarlarının, Bağdat Halifeliği'nin Şafi mezhebini tebliğ etmesine rağmen, Hanefi mezhebine geçmesi bölgedeki Harezmi Türklerinin etkisi sonucunda olduğu söylenebilir.

4. İSLAMİYET'İN İTİL BULGARLARI ARASINDA YAYILMASI

Türk tarihi açısından İslam sentezinin oluşumu birçok tartışmaya sebep olmuştur. Bu konuda yapılan tartışmalara, Ahmet Yaşar Ocak tarafından yapılan tasnife bakmakta yarar vardır: *“Türklerin İslam'ı kabul süreci ile ilgili olarak bugüne kadar genellikle Türkiye’de iki ideolojik tez ileri sürüle gelmiştir. Bunlardan biri, Türklerin “kılıç zoru” ile Müslüman oldukları; diğeri, hiçbir zora tabi olmadan, kendiliklerinden İslam'ı kabul ettikleri şeklindedir. Bu iki Tez’in türevi olarak a) Türklerin Müslüman olmakla “İslam'ı şereflendirdikleri; b) Türklerin İslam'ı kabul etmekle şereflendikleri; c) İslam'ı kabul etmenin Türk tarihindeki en büyük hata olduğu; d) Türklerin Müslüman olduktan sonra bazı “millî” hasletlerini kaybettikleri; e) Ancak İslam sayesinde Türklüklerini ve benliklerini koruyabildikleri; f) İslam’a girdikten sonra Türklerin ancak gerçek anlamda medenîleştikleri şeklinde alt-tezler ileri sürülmüştür.”*²⁸⁷ Hal böyleyken Türklerin İslamlaşma sürecinin sonuçları ehemmiyetle ele alınmakta ve olguları ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Hatta bu konuda Ocak, bu tartışmaların *“Tarihsel ve bilimsel kıymetlerinin, ideolojik ve hamasî yaklaşımların ötesine geçerek hâlâ ciddi bir şekilde tartışılmadığını”* vurgulamaktadır.²⁸⁸ Nitekim bu tartışmalar bugün dahi ekseriyetle devam etmektedir.

²⁸⁶ Koç, agt, s. 90.

²⁸⁷ Ahmet Yaşar Ocak, “Türkler Ve İslamiyet:Türklerin Müslümanlığı Tarihine Dair Bir Sorgulama”, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Semih Tezcan’a Armağan, C. 13, 2013, s. 257.

²⁸⁸ Ocak, agm, s. 257.

Ancak İtil Bulgarlarının İslamiyet’i kabulü, kuşkusuz ilk olması hasebiyle çok önemli bir yer ihtiva etmektedir. Bu konuda M. Fuad Köprülü; “*Bulgarlar Türk tarihinin umumî cereyanında büyük bir mevki sahibi değillerse de ilk evvel heyet-i mecmualarıyla İslamiyet’i kabul etmeleri itibarıyla Türk ve İslâm Tarihinde mevkileri vardır*”²⁸⁹ yorumuyla meselenin önemine dikkat çekmektedir. Tarihsel süreç içerisinde bakıldığında bu konunun kıymet-i hakikiyesi, İtil Bulgarlarının İslam’ı seçmeleriyle tarih sahnesinde var olduklarını ortaya koymaktadır.

İtil Bulgarlarının İslamlaşması, siyasi ve ekonomik açıdan tarihsel bağlamda o dönemde büyük etkiler doğurmuş olsa da İslamlaşmanın etkisinin kültürel olarak daha yoğun olduğu gözlemlenmektedir. Bu anlamda Orta Türkçe’nin en güzel örneklerinden biri olan İtil Bulgarcasına dikkat etmekte fayda vardır. Bu konuda Talat Tekin’in çalışmaları ışığında ortaya koymuş olduğu yoruma bakılmalıdır: “*Volga Bulgarcası dil malzemesi birkaç 13. yüzyıl sonlarından, birçoğu da 14. yüzyıldan kalma Arap harfli 100 kadar mezar yazıtından ibarettir. Volga Bulgar mezar yazıtlarının en eskisi 1281, en sonuncusu da 1357 tarihlidir. Çok sınırlı olmasına karşın bu malzeme Volga Bulgarcasının, beklenildiği gibi, Tuna Bulgarcası ile akraba bir dil, başka bir deyişle, Tuna Bulgarcası ve bugünkü Çuvaşça gibi bir r- ve l- dili olduğunu açıkça göstermektedir.*”²⁹⁰ Buradan da anlaşılmaktadır ki Bulgarların İslamiyet’i kabulü alfabenin kazanımıyla yoğun bir sentezi beraberinde getirmiştir.

Bulgar topraklarının 1236 ve 1237’de Moğollar tarafından fethedilmesine kadar, kültürlerinin siyasi varlığın yok oluşundan sonra da hayatta kaldığı ve Kazan Tatarlarının ortaya çıkışı için bir temel oluşturduğu kanısı bugün genel literatürde kabul edilmektedir. Bugünkü Kazan Tatarlarının etnisitesinde, Kıpçak sentezine yanıt olarak G. N. Akhmarov, Bulgar unsurunun Moğol fethiyle tetiklenen etnokültür sentezine katkısını vurgulayan Bulgar-Tatar mirası teorisini geliştirmiştir. Öte yandan XIX. yüzyılda yaşamış olan Tatar tarihçisi Şehabettin Mercani, Bulgar tezinin kabulünü, Kıpçak unsurlarının Kazan Tatarlarının kültüründe oynadığı önemli rolü kabul ederek aynı aidiyette olduklarına vurgu yapmıştır. 1920’lerde N. N. Firsov ve M. G. Tatar etnogenezinde bir Kıpçak bileşeninin varlığı, ancak etkisinin Tatar

²⁸⁹ Yazıcı, agm, s. 394.

²⁹⁰ Talat Tekin-Mehmet Ölmez, *Türk Dilleri-Giriş*, Yıldız Dil ve Edebiyat, İstanbul 2003, s. 53.

etnisitesinin Bulgar özünü değiştirecek kadar güçlü olmadığını iddia ettiler.²⁹¹ Günümüzde Kazan Tatarları, Çuvaşlar gibi ya da Rusya Müslümanların çoğunluğu hiç kuşkusuz İdil Bulgar varlığından ortaya çıkmaktadır. Zaman içinde Moğol fetihleri dönemlerinde bile varlığını korumuş olan bu sentez, günümüzdeki Rusya Türklerinin oluşumunda önemli bir faktördür.

²⁹¹ Azade-Ayşe Rorlich, *The Volga Tatars; A Profile in National Resilience*, Hoover Institution Press Stanford University, California 1986, pp. 7-8.

SONUÇ

Hazarların Yahudiliği ve İtil Bulgarlarının Müslümanlığı benimsemesi, Türklerin dinî değişim süreçlerindeki belirleyici hususları anlamak için önemli bir pencere sunmaktadır. Bu çalışma, bu iki örnek üzerinden yapılan analizlerle, Türklerin yeni bir dini benimseme konusundaki motivasyonlarını ve bu süreci etkileyen faktörleri ortaya koymaktadır. Ancak bu konu araştırılırken, ihtida yani din değiştirme hadisesinin halkın tamamını kapsayan sosyolojik bir dönüşüm olmadığı, ilk etapta yönetici ve elit tabakayı kapsadığı unutulmamalıdır.

Hazarlar, tarih sahnesinde Yahudi inancını benimseyen Türk soylu bir halk olarak ifade edilmektedir. Bu dönüşümün ardında, tarihsel bağlamın büyük bir etkisi olduğu düşünülmektedir. Hazarlar, Orta Asya'nın jeopolitik bir kavşağında bulunuyorlardı ve çeşitli kültürel etkileşimlere maruz kalmışlardı. Ayrıca, iktisadi ve ticari ilişkileri de Yahudi inancını benimsemelerinde etkili olmuştur. Ancak, Hazar elitlerinin ne zaman ve ne surette Yahudi olduğu sorusu hâlâ tartışmalıdır ve bu konuda kesin bir kanıt sunulamamıştır.

Öte yandan, İtil Bulgarları, İslamiyet'i benimseyen bir başka Türk halkı olarak ortaya çıkmışlardır. İtil Bulgarlarının Müslüman oluşunun, ticari ve kültürel etkileşimler, siyasi motivasyonlar, güç dengeleri ve dinî özgürlük gibi faktörlerin bir sonucu olduğu söylenebilir. İslam'ın Türkistan'da yayılması, İtil Bulgarlarının dinî değişimi konusunda bir dönüm noktası olmuştur. İslam, İtil Bulgarlarına yeni bir kültürel ve dinî kimlik sunmuş ve siyasi ilişkilerini güçlendirmelerine yardımcı olmuştur.

İki devlet nezdinde din değiştirme konusunda benzer eğilimler olduğu kadar farklı motivasyonlar da mevcuttur. Bu hususu tanımlamak gerekirse Hazarlar nezdinde ortaya çıkan durum, milli bir dinin benimsenmesi iken; İtil Bulgarları noktasında ise yayılmacı politika izleyen yeni bir dinin pragmatik amaçlar doğrultusunda seçilmesi şeklinde ifade edilebilir. Şüphesiz bu seçimin Hazar baskısı altında bulunmalarından kaynaklandığı ve İslam fetihlerinin yükselişte olduğu bir çağda, komşularına karşı bir denge oluşturmak adına İslam şemsiyesi altına girmek istemeleriyle alakalıdır. Bu iki

durumun benzerlik taşıdığı nokta bölgesel politikaların getirdiği pragmatik tercihlerin din değiştirme olgusuna olan derin tesirine işaret etmektedir.

Sonuçta her iki devlet için de din değiştirme olgusu bir varlık ve meşruiyet meselesidir. Hazarların ihtidası siyasi rakipleri arasında vassallığa yol açabilecek bir kabulleniş riskinin bertaraf edilmesi için üçüncü bir seçeneğe yönelik izlenimi vermektedir. Bulgarlar nazarında ise asli gücünü ticaretten alan iki komşu ve rakip devletten biri olarak, rakibinin kıyasıya mücadele halinde olduğu bir sistemi ve dini kabul etmek arzusuyla bölgesel gücün tek elde toplanması adına atılmış bir adımdır.

Elbette, iki devletinde ideolojik temellerini oluşturmakla birlikte ekonomik kaygılarının sonucunda ihtida gerçekleştirmesi vergi temelli bu devletleri ayakta tutmaktadır. Özellikle Hazarlar, üretim safhasında hiç bulunmayan, karayolları ve nehir ticaretin kontrolünü elinde bulundurması hasebiyle vergi temelli bir devlet durumundadır. Hal böyleyken devletin idamesi ve varlığını koruyabilmesi güçlü bir ekonomiyi gerektirmekteydi. Her ne kadar önemli bir askerî güce sahip olsalar bile devletin devamlılığı şüphesiz ekonominin gücüyle açıklanabilir. Hazarlarda oluşturulan şehirler (Sarkel, Etil, Derbent, Semender ve Belencer gibi) ekonomik çıkarlar doğrultusunda ticaret merkezleri halinde ortaya çıkmaktadır. Özellikle Sarkel'in bu yapıyı diğer milletlerin baskınlardan korumak amaçlı inşa etmesi ticarete verilen önemi göstermektedir. Bu hususta bakıldığında devletin içinde bulunan Yahudi tüccarların dini inancı, Hazar yönetimi nezdinde cezbedici bir rol oynamaktadır.

Diğer taraftan İtil Bulgarları çeşitli şekilde bal, balmumu, kürk gibi ürünler aracılığıyla üretimin içinde bulunsalar da yeterli değildi. Hatta Arap, İran ve Türkistan sahrasında oldukça ün ve şöhret kazanmış *Bulgar Çizmeleri* bile üretim safhasının içinde yeteri kadar bulunmak sayılamazdı. Hattı zatında onlar da transit geçişten vergi alan bir devlettir. Harezmli tüccarların etkinliği ise Bulgarların içinde şüphe götürmez derece de önemliydi.

Bir diğer taraftan bu devletlerin konumları itibarı ile ticaretin merkezinde bulunmaları, güçlü bir ekonomiyi beraberinde getirmekle birlikte ideolojik sınır çizerek diğer milletlere bir set oluşturma anlamını da içermektedir. Hazarlar, Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara yönelen Asya ve Avrupa arasında Trans-Kafkasya olarak anılan bu bölgede kurulmakla birlikte, Kafkas dağları gibi sarp

geçitlerle çevriliydi. Yol güzergahında bulunan büyük şehirlere sahip Hazar toprakları, başta Müslümanlar olmak üzere diğer halklar nezdinde de ticaret güzergahı olarak cazibe merkezi konumundaydı. Hal böyleyken Hazarların bu güçlü konumlarını tasdik edecek bir olguya ihtiyaç duymaları olağan bir durumdu.

İtil Bulgarları ise X. yüzyılda Aga-Bazarı ile büyük ve önemli bir uluslararası ticaret merkezi haline gelmişti. Transit ticaretin merkezi olarak güney ile doğu bölgelerinden (Hazar Kağanlığı, Orta Asya, İran, Kafkasya) ve kuzey ile batı bölgelerinden (Rus, Baltık çevresi, İskandinavya ve Bizans) ticari gruplar buraya gelip gitmekteydi. Ayrıca Rus-Vareg unsurlarının Orta İtil bölgesinde X. yüzyılda hakimiyet kurmaya başlamaları neticesinde Bulgarlarla temas halinde oldukları bilinmektedir. İtil Nehri üzerinde dönen ticarete birbirleri ile mücadele halindedirler. Bu anlamda bakıldığında İtil Bulgarlarının da aynı düsturla sınırlarını korumaya çalıştığı ortaya çıkmaktadır. Kaldı ki iki devletin de maddi ve manevi anlamda güçlü kalabilmesi çok büyük önem arz etmektedir. Çünkü içinde bulundukları coğrafyadaki konumları itibarı ile diğer milletlerle mücadele etmek kaçınılmazdır. Bu mücadeleden kaçınmanın yolu elbette Orta Çağ toplumların tümünü tanımlayan etnisiteden çok dini kimlik sayesinde olabilecektir. Dönemsel koşulların belki de en belirgin özelliklerinden biri de dini aidiyetin etnik tanımlamalardan daha önemli olması durumudur.

Bu bağlamda Geleneksel Türk Dini, Evrensel Dinlere oranla tek başına yeterlilik arz etmemekteydi. Bulunduğu coğrafya sebebi ile bu iki devlet karşısında Hristiyanlık ve İslamiyet'in güçlü temsilcileri bulunmaktaydı. Hazarlar için bu iki dinin saygı duyduğu ve onlara tabiiyet göstermeyecek Musevilik yerinde bir tercihti. Bulgarlar ise aynı şekilde Yahudiliğin ve Hristiyanlığın baskısından kaçabilmek adına İslamiyet'in şemsiyesini yeğlemekteydi. Eski dinlerinden ihtida edip bu yeni dinlerini seçmelerinin en belirgin sebepleri bu hususlardır. Kaldı ki eski inançları barındıran halk tarafında böyle bir gözlem elde edilmemekteydi. Çünkü her ne kadar devletler nezdinde siyasi çerçevelerden bu husus gerekli görülmekte ise de halktan kimselerin eski inançlarını koruması siyasi zorunluluklara tabi olmayışındandır. Bu nedenle iki devlet de yönetim anlamında bu dinleri tercih etseler de halktan kimselere hangi dine inanmaları gerektiği hususunda bir müdahalede bulunmadıkları anlaşılmaktadır. Diğer taraftan devlet nezdinde benimsenen bu dinlerin halkı teşvik etme konusunda yeterli bir sebep olarak görülebilir. Zira Türkler arasında *“Kağan'ın dini, halkın dinidir”*

meftumu önem arz etmektedir. Bu iki devlette halklarına karşı dini bir hassasiyet geliştirmekle birlikte zorlama bir politika izlememeleri, nitekim halktan kimselerin de zamanla bu yeni dinleri tercih etmelerinde etkili olmuştur.

Bu olguların yanı sıra eski Türk dinine dikkat edildiği zaman tek tanrılı bir din olması önemli bir emsal teşkil etmektedir. Nitekim iki devlet de monoteist semavi dini seçmişlerdir. Hattı zatında Yahudilik ve İslamiyet'te tek ilah temel düsturdu. Bu anlamda bakıldığında zaman Hristiyanlıktaki kutsal üçleme iki devlet nazarında da tercih edilme unsuru sayılmayabilirdi. Nitekim Hazarların Museviliği kabulü esnasında Emevi döneminin yarattığı zihniyet de etkili olmuştur. Hazar Kağanı'nın cebren din değiştirmeye zorlanması, bazı itikadi uygulamalar ve mevali kavramının ön planda olması Hazarlar nezdinde ciddi bir engel teşkil etmekteydi. İtil Bulgarlarına bakıldığında takdirde Abbasi döneminin izlemiş olduğu siyaset daha ılımlı gelmekteydi. Ayrıca Emevi döneminin yaratmış olduğu zihniyetin izleri silinmeye çalışılmaktaydı. İslam o dönem itibariyle evrensel bir mesaja sahip kucaklayıcı bir dil geliştirmiş ve bu dinin inananları arasında bir statü farkı gözetmemiştir. Abbasi döneminde mevali kavramına da bir set çekilmiş olması farklı milletlerden katılımları teşvik etmekteydi.

Hazarların Yahudiliği tercih etmesi, toplumsal ve kültürel etkiler doğurmuş olsa da bu din değişikliği devletin sonunu engelleyememiştir. Hazarların Yahudi olmalarının etkileri Orta Doğu ve Avrupa'da sınırlı kalmıştır. Tarihse kaynaklar Hazar halkının X. yüzyılın sonlarına doğru İslam ve Hristiyanlık gibi daha yaygın dinlere yönelmeye başladığını gösteriyor. Hazarların Yahudiliği benimsemesi, Yahudi kültürünün bu bölgedeki varlığını artırmış ve Hazar topraklarından çeşitli Yahudi komüniteleri doğmuştur. Hazarların din değiştirmesinin sonuçları, tarihçiler arasında hâlâ tartışmalıdır ve kesin nedenleri ve etkileri konusunda net bir görüş birliği bulunmamaktadır. Ancak bu din değişikliğinin Hazar toplumunda ve genel olarak tarih sahnesinde bıraktığı izler, Orta Çağ'ın karmaşık ve çeşitli dinî ve kültürel dinamiklerine ışık tutmaktadır.

İtil Bulgarlarının İslam'ı benimsemesi ise kültürel ve dini bir değişimi beraberinde getirmiştir. İslam'ın kabulü, İslam kültürünün ve geleneklerinin bu topluma girmesine yol açmıştır. İslam, Orta Çağ dünyasında ticaret ve iletişim için önemli bir faktördü. İtil Bulgarlarının İslam'ı benimsemesi, İslam medeniyeti ile daha

yakın ilişkiler kurmalarına ve Müslüman topluluklarıyla ticaret yapma imkanına sahip olmalarına yardımcı olmuştur. Bu, ticari faaliyetlerin gelişmesine ve kültürel alışverişin artmasına katkıda bulunmuştur. İslam'ın benimsenmesi, toplumsal yapıda dönüşüme neden olmaktadır. İslam hukuku ve etik değerleri, İtil Bulgarları arasında daha fazla kabul görmüş ve toplumsal düzeni şekillendirmiştir. Elbette bu dinin kabulü, İtil Bulgarlarının İslamî eğitim almalarını ve bu sayede Arapça, İslam felsefesi, hukuku ve bilimini öğrenmelerini teşvik etmekteydi. İtil Bulgarlarının İslam'ı benimsemesi, onları İslam dünyası ile daha fazla iç içe getirmiş ve bu topluluğun kimliğini şekillendirmiştir. Bu süreç, İtil Bulgarlarının kimliklerindeki dinî çeşitliliği yansıtan bir örnek olarak görülebilir. İtil Bulgarlarının İslam'ı benimsemesinin sonuçları, dönemin tarihsel koşulları, siyasi dinamikler ve kültürel etkileri dikkate alındığında karmaşık ve çeşitli olabilir. Ancak genel olarak, İslam'ın kabulü, bu topluluğun kültürel ve dinî gelişimini etkilemiş ve onları Orta Çağ'ın dinamikleriyle daha yakından entegre etmiştir.

Bu çalışmanın sonuçları, Türklerin yeni bir dini benimseme konusunda etkileyen faktörlerin karmaşıklığını ve çeşitliliğini göstermektedir. Tarihsel bağlam, jeopolitik konum, iktisadi ve ticari ilişkiler, siyasi motivasyonlar ve dinî özgürlük gibi faktörler, Türk topluluklarının inançlarını değiştirmede önemli bir rol oynamıştır. Ancak, her dönüşüm süreci benzersizdir ve farklı faktörlerin etkisiyle gerçekleşmiştir.

Bu tez çalışması, Türklerin dinî değişim süreçlerini anlamak için bir başlangıç noktasıdır. Ancak, daha kapsamlı ve derinlemesine araştırmaların yapılması gerekliliği muhakkaktır. Türk tarihi, sosyolojisi ve dini çalışmalar alanlarında daha fazla araştırma yapılması, Türklerin dinî değişim süreçlerine ilişkin daha ayrıntılı bir anlayış sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- AHMETBEYOĞLU, Ali, “Avrupa Hun ve Hazar Devletlerinin İktisadi Gelir Kaynakları”, *Belleten*, C. 69, S. 254, Yıl 2005. ss. 117-130.
- AHMETBEYOĞLU, Ali, “Bulgar Hakanlar Listesi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 14, (İstanbul 1994), ss. 1-8.
- AHMETBEYOĞLU, Ali, “Bulgarların Oluşumu ve Bulgar Devletlerinin Kuruluşunda Onogurların Yeri Meselesi”, *Tarih Dergisi*, S. 65, (2017), ss. 1-18.
- AKCAN, Ayten, “Eski Türklerde Devlet Yönetiminde Hakimiyetin İlahi Temelleri”, *Mecmua-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 5, S. 10, 2020, ss. 303-321.
- AKINCI, Meltem, “Müslüman Tüccarların Orta İtil’deki İslamlaşmaya Etkisi”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 21, S. 39, ss. 1129-1153.
- ALTAN, Ebru, “Bizans’ın Bulgaristan’ı İlhakı (976-1018) Üzerine Bir Değerlendirme”, *The Legends Journal of European History Studies*, S. I, 2020, ss. 1-10.
- ARTAMONOV, M. İ., *Hazar Tarihi: Türkler, Yahudiler, Ruslar*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019.
- BARTHOLD, V. V., *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. M. Fuad Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984.
- BARTHOLD, V. V., *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Haz. Hüseyin Dağ, Çağlar Yayınları, Ankara 2004.
- BAŞTAV, Şerif, *Makaleler I,III*, Ed. Semih Yalçın-Emine Erdoğan, Berikan Yayınevi, Ankara 2005. ss.
- BAUER, Susan Wise, *Ortaçağ Dünyası-Roma İmparatoru Büyük Constantinus’un Hristiyanlığı Kabul Etmesinden I. Haçlı Seferine*, çev. Mehmet Moralı, Alfa Yayınları, İstanbul 2014.
- BEŞEVLYEV, V., “Proto-Bulgar Dini”, çev. T. Acaroğlu, *Belleten*, C. IX, Sayı: 33, 34, 35, 1945, ss. 213-261.
- BLEAU, Joan, *Atlas Mayor o Geographia Blaviana Que contiene las Cartas, y descripciones de Partes Orientales de Europa Material cartografico*, Amsterdam 1659.
- BROOK, K. Alan, “Hazar-Bizans İlişkileri”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.2, Ankara 2002, s. 828-841.

- BROOK, K. Alan, *The Jews of Khazaria*, Rowman & Littlefield, New York & London 2018.
- BURY, J. B., *History of the Later Roman Empire: From The Death of Theodosius I. to the Death of Justinian*, C. II, Dover Publication, New York 1958.
- Câhız, *Türklerin Faziletleri (Fezâilü'l-Etrak)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- CHARİZANİS, Georgios, "Byzantine-Bulgarian Relations (7th-10th C.) Periods of Peaces", *Greeks and Bulgarians Parallels and Intersections in History and Cultures*, Ed. Yura Konstantinova and Eleonora Naxidou, Institute of Balkan Studies & Centre of Thracology-Bulgarian Academy of Sciences, Sofia 2021, ss. 57-68.
- CURTA, Florin, *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300)*, Brill's Companions to European History, Vol. 19, Brill, Leiden and Boston 2019.
- ÇAPAN, Fatma, "VI. Asrın Başlangıcından Bulgarların Hristiyanlığı Kabul Etmesine Kadar Doğu Roma İmparatorluğu ile Bulgarlar Arasındaki Siyasi İlişkiler", *History Studies: Internatiol Journal of History*, C. 12, S. 4, (Ağustos 2020), ss. 1543-1560.
- DAVLETŞİN, Gamirzan M., "Russian-Volga Bulgarian Mutual Relations in the Sphere of Spiritual Culture", *Journal of Sustainable Development*, C. 8, S. 7, (2015), ss. 76-82.
- DOĞAN, Nejat, "Kutadgu Bilig'de Din ve Devlet İlişkisi: İki Dünyada da Mutlu Olmak", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 2, 2016, ss. 113-131.
- DUNLOP, D. M., *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Zahide Ay, Selenge Yayınları, İstanbul 2008.
- ELHAIK, Eran, "The Missing Link of Jewish European Ancestry: Contrasting the Rhineland and the Khazarian Hypotheses", *Genome Biology and Evolution*, Oxford University Society for Molecular Biology and Evolution, Volume 5, Issue 1, January 2013, pp. 61-74.
- ESİN, Emel, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978.
- FAHREDDİNOF, R. G., "Bulgar Devleti'nin Tarihi Üzerine Denemeler", çev. İlyas Topsakal, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 1, (2001), ss. 287-292.
- FEHÉR, Géza, "Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü-Türk Kültürü'nün Avrupa'ya Tesiri", 2. *Türk Tarih Kongresi (İstanbul 20-25 Eylül 1937)*, TTK Yayınevi, İstanbul 1943, ss. 290-320.
- FEHÉR, Géza, *Bulgar Türkleri Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1999.

- FİEDLER, Uwe, “Bulgars in the Lower Danube Region: A Survey of the Archaeological Evidence and of the State of Current Research”, *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*, Vol. 2, Ed. Florin Curta, Leiden and Boston 2008, ss. 151-236.
- GOLDEN, Peter B., “Hazarlar”, *Hazarlar ve Musevilik*, haz. Osman Karatay, Karam Yayınları, Çorum 2005, ss. 3-21.
- GOLDEN, Peter B., “Khazar Studies: Achievements and Perspectives”, *The World of the Khazars: New Perspectives Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*, Ed. Peter B. Golden-Haggai Ben-András Róna-Tas, Brill, Leiden-Boston 2007, ss. 7-57.
- GOLDEN, Peter B., “The Conversion of the Khazars to Judaizm”, *The World of the Khazars: New Perspectives Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*, Ed. Peter B. Golden-Haggai Ben-András Róna-Tas, Brill, Leiden-Boston 2007, ss. 123-162.
- GOLDEN, Peter B., “The Peoples of the Russian Forest Belt”, *The Cambridge History of the Inner Asia*, Ed. Denis Sinor, Cambridge University Press, New York 1994, ss. 229-255.
- GOLDEN, Peter B., *Hazar Çalışmaları*, çev. Egemen Çağrı Mızrak, Selenge Basımevi, İstanbul 2006.
- GOLDEN, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karam Yayınları, Ankara 2002.
- GÖKBÖRÜ, Halil İbrahim, Ahmed Aldahrouj, “İtil Bulgarları ve Coğrafyacılar”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi (USAD)*, S. 14, (Bahar 2021), ss. 1-22.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “Türk Tarihinde Bulgarlar”, *Prof. Dr. Mustafa Keskin Armağanı*, Ed. Remzi Kılıç, İstanbul 2014, ss. 485-511.
- GÖMEÇ, Saadettin, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2000.
- GREGORY, Timothy E., *Bizans Tarihi*, çev. Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.
- GROUSSET, René, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yayınları İstanbul 1999.
- GUMİLËV, L. N., *Avrasya'dan Makaleler-I*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- GUMİLËV, L. N., *Eski Ruslar ve Bozkır Halkları*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

- GUMİLEV, L. N., *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003.
- GÜNGÖR, Harun, “Eski Türklerde Din ve Düşünce”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.3, Ankara 2002, ss. 463-503.
- HALEVİ, Judah, *The Kuzari (Kitab Al Khazari)*, Schocken Books, New York 1964.
- HALİM, Harliana, Kamaruzaman Yusoff, Aini Jasmin Ghazalli, “Relations Between Volga Bulgaria and Baghdad”, *International Business Management*, Vol. 7, No. 1, (2013), ss. 21-30.
- Hududü'l-Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2018.
- İbn Fadlan Seyahatnamesi*, haz. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021.
- İNAN, Abdülkadir, *Eski Türk Dini Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.
- İstahri, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2019.
- Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatname*, çev. Ergin Ayan, Derya Kitabevi, Trabzon 2001.
- KAEGİ, Walter E., *Heraclius Emperor of Byzantium*, Cambridge University Press, New York 2003.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Türk-Bulgarların Tarihine Kısa Bir Bakış”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 10-11, 1982, ss. 91-123.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Bulgarların Kökeni*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1985.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.
- KARAOĞLU, Yetkin, “Hazar Türklerinin Museviliği Kabul Edişleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Euroasia Journal of Social Sciences and Humanities*, C. 9, S. 27, (Ağustos 2022), ss. 41-55.
- KARATAY, Osman, “Hazarlar”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015, ss. 335-407.
- KARATAY, Osman, “Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 18, 2008, ss. 1-17.
- KARATAY, Osman, “Karadeniz’de İlk Ruslar ve Şarkel’in İnşası”, *Belleten*, C. 74, S. 269, 2010, ss. 71-112.

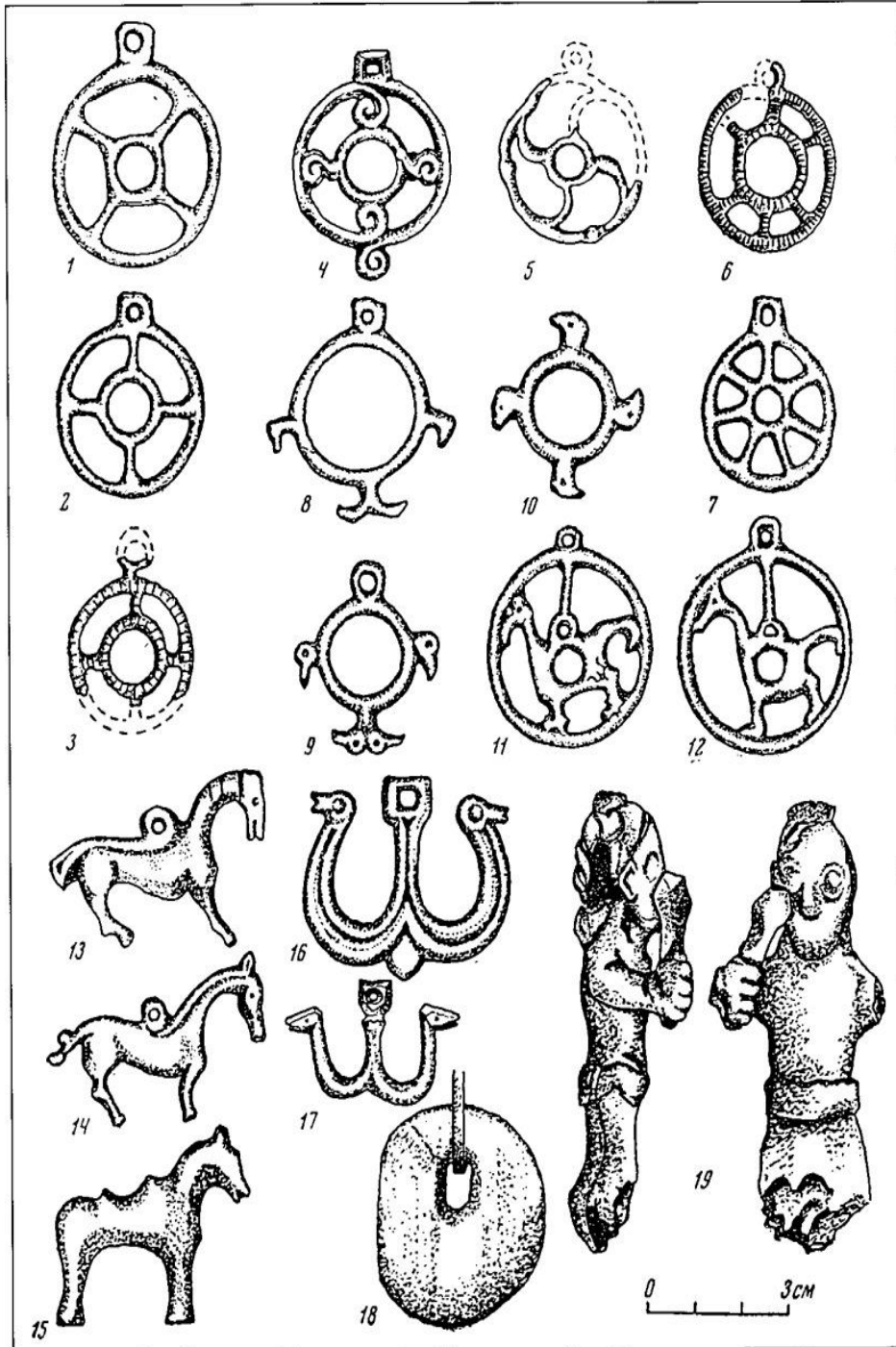
- KARATAY, Osman, “Kuzey Kafkaslardaki ‘Vlendur Bulgar’ Halkı Üzerine”, *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*, İzmir 2005, ss. 419-428.
- KARATAY, Osman, *Bulgarlar: Yitik Bir Türk Kavmi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018.
- KARATAY, Osman, *Hazarlar: Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler*, Krypto Yayınları, Ankara 2015.
- KİTAPÇI, Zekeriya, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslamiyet*, Yedikubbe Yayınları, Konya 2005.
- KOÇ, Dinçer, “Bulgar Boylarının Orta İdil Bölgesine Göçü ve Novinkovsk Kurganları”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 27, (2010), ss. 37-57
- KOÇ, Dinçer, “İtil Bulgarları”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015, ss. 295-334.
- KOÇ, Dinçer, “Nüvizmatik Verilere Göre X. Yüzyılda İdil Bulgar Emirleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 187, (Ağustos 2010), ss. 223-236.
- KOÇ, Dinçer, “Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2010.
- KOESTLER, Arthur, *Onüçüncü Kabile (Hazar İmparatorluğu ve Mirası)*, çev. Belkıs Çorakçı, Say Yayınları, İstanbul 1999.
- KORKMAZ, Telli, “Hazar Devleti’ne Ait Şehir ve Kaleleri”, *presented at the XVIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 2022, ss. 367-386.
- KOVALEV, Roman K., *Creating Khazar Identity Through Coins: The Special Issue Dirhams of 837/838*, ed. Florin Curta, East Central & Eastern Europe in the Early Middle Ages, The University Of Michigan Press, Michigan 2005.
- KURAT, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 2019.
- KURAT, Akdes Nimet, *Peçenek Tarihi*, Devlet Basımevi, İstanbul 1937.
- KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, TTK Basımevi, Ankara 1987.
- KURT, Savaş, Beyza Kurt, “Türk Devlet Kültüründe Rüya”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 8, S. 2., 2015, ss. 239-246.
- KUZGUN, Şaban, *Hazar ve Karay Türkleri*, Üçbilek Matbaası, Ankara 1985.
- KUZMİN-YUMANADI, Yakov-Pavel V. Kuleshov, “Hazarlar”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 2, Ankara 2002, ss. 814-822.

- KÜÇÜKSİPAHİOĞLU, Birsal, “Ankhialos Savaşı’nın Sonuna Kadar Bizans-Bulgar İlişkileri”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 14, (2008), ss. 209-226.
- MAKO, Gerald, “The Islamization of the Volga Bulgars: A Question Reconsidered”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Ed. Th. T. Allsen, P. B. Golden, R. K. Kovalev, and A. P. Martinez, Vol. 18, Harrassowitz Verlag-Wiesbaden 2011, ss. 199-223.
- MARTEN, Janet, *Treasure of the Land of Darkness: The Fur Trade and its Significance for Medieval Russia*, Cambridge University Press, London and New York 2004.
- Mesudî, *Murûc es-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.
- MİTS, Viktor L. -Vadim V. Mayko, “VIII-X. Yüzyıl Tavrika Türk-Bulgarlarının Runik ve Damgavari İşaretleri Meselesi Üzerine”, çev. Rysbek Alimov, *TDAY-B*, Ankara 2000, ss. 266-276.
- Murat Aygen, “Din, Devlet ve Siyaset İlişkisi Üzerine”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 7 S. 18, Haziran 2019, ss. 516-536.
- NÉMETH, Gyula, *Yurt Tutan Macarlığın Oluşumu*, çev. H. Ş. Çağatay Çapraz, Paradigma Akademi, İstanbul 2019.
- OCAK, Ahmet Yaşar, “Türkler ve İslamiyet: Türklerin Müslümanlığı Tarihine Dair Bir Sorgulama”, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Semih Tezcan’a Armağan, C. 13, 2013, ss. 251-260.
- OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK Basımevi, Ankara 2011.
- ÖZCAN, Altay Tayfun, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, Kronik Kitap, İstanbul 2020.
- ÖZTÜRK, Murat, “İslamiyet’ten Önce Türklerin Din Anlayışı ve Gök Tanrı Dini”, *History Studies*, C. 5, S. 2, 2013, ss. 327-346.
- Priscus, *Fragmenta Et Excerpta: Attila ve Bizans Tarihi*, çev. Turhan Kaçar, Alfa Yayınları, İstanbul 2020.
- PRİTSAK, Omeljan, “Hazar Hakanlığı’nın Museviliğe Geçişi”, çev. Altay Tayfun Özcan, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 13, (Bahar 2007), ss. 15-34.
- RADLOFF, Wilhelm, *Türklük ve Şamanlık*, çev. A. Temir-T. Andaç-N. Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2008.
- RÁSONYI, László, *Doğu Avrupa’da Türklük*, çev. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

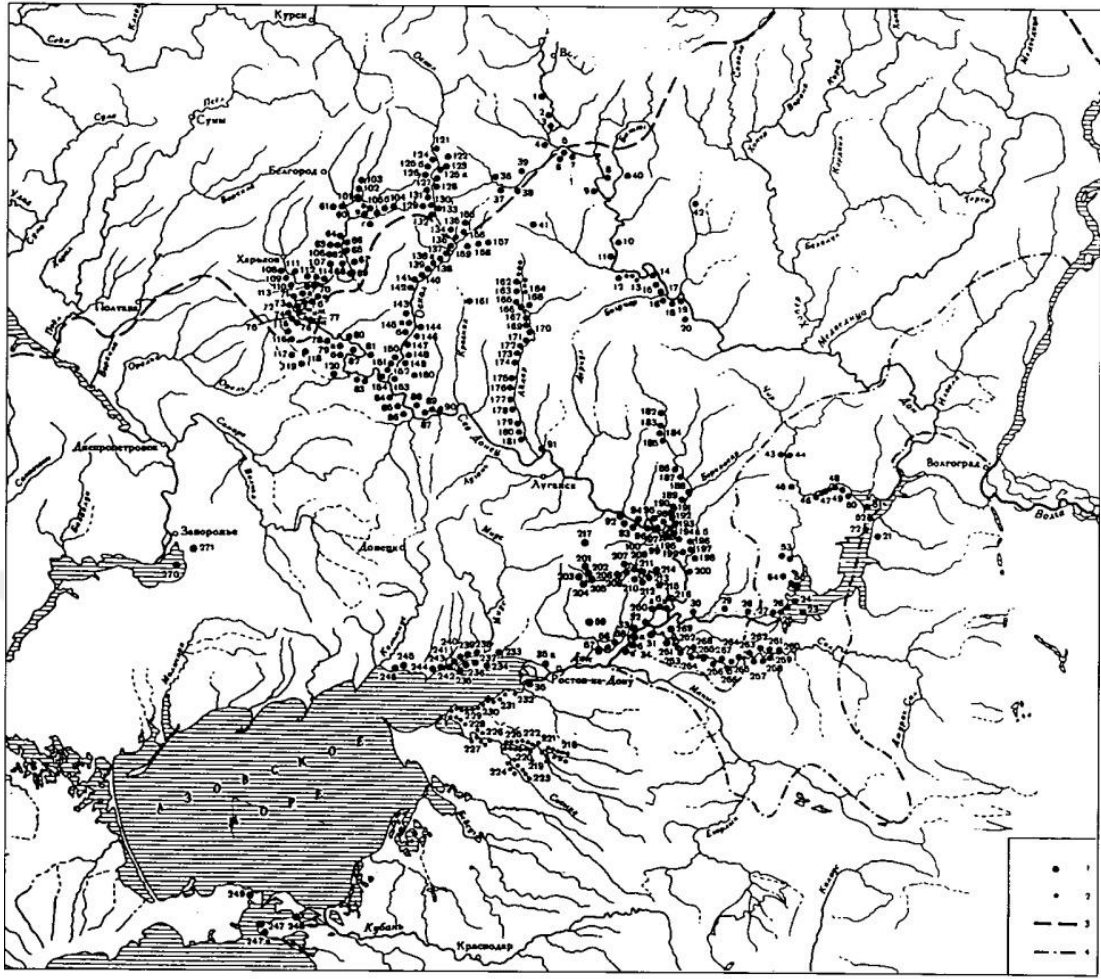
- RÁSONYI, László, *Tarihte Türklük*, Örgün Yayınevi, İstanbul 2008.
- RORLICH, Azade-Ayşe, *The Volga Tatars; A Profile in National Resilience*, Hoover Institution Press Stanford University, California 1986.
- RORLICH, Azade-Ayşe, *Volga Tatarları*, çev. Mehmet Süreyya Er, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.
- ROSENTHAL, Herman, “Derbent”, *Jewish Encyclopedia*, New York 1901-1906, V. 4, ss. 525-526.
- ROUX, Jean-Paul, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.
- ROUX, Jean-Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1994.
- SAZAK, Gözde, “Peterburg Ermitaj Devlet Müzesindeki Doğu Avrupa Türk Bakiyelerinden İdil-Bulgar Türklerine Ait Eserlerin İncelemesi”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 16, S. 2, Aralık 2014, ss. 177-198.
- SİNOR, Denis, *Erken iç Asya Tarihi*, Ed. A. Gün Soysal, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.
- STEPANOV, Tsvetelin, *The Bulgars and the Steppe Empire in the Early Middle Ages: The Problem of the Others*, Vol. 8, Ed. Florin Curta, Brill, Leiden and Boston 2010.
- ŞAHİN, Enes, *Türk Siyaset Düşüncesinin Dini Teorisi: İslamlaşmadan Modernleşmeye Türk Düşüncesinde Din Siyaset İlişkileri*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2020.
- ŞEŞEN, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Basımevi, Ankara 2002.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “Hazarlar”, *DİA*, C.17, Ankara 1998, ss. 116-120.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “İdil Bulgar Hanlığı”, *DİA*, C. 21. İstanbul 2000, ss. 472-474.
- TEKİN, Talat, ÖLMEZ, Mehmet, *Türk Dilleri-Giriş*, Yıldız Dil ve Edebiyat, İstanbul 2003.
- Theophanes, *The Chronicle of Theophanes: Anni mundi 6095-6305 (A.D. 602-813)*, Ed. and Trns. Harry Turtledove, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1982.
- TOGAN, Zeki Velidi, “Hazarlar”, *İA*, C. 5, İstanbul 1987, s. 397-409.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

- TURAN, Osman, “Türkler ve İslâmiyet”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 4, Ankara 2002, ss. 510-533.
- TÜRKER, Özgür, *Nefesten Taşa, Taştan Kâğıda: Türkler ve Moğollarda Tarih Yazıcılığı*, Türkiye Alim Kitapları, Saarbrücken 2014.
- ÜREN, Umut, “İrnek’in Hunları ve Bulgarlaşma Hadisesi”, *Tarih Okulu*, S. VII, (Mayıs-Ağustos 2010), ss. 39-46.
- VÁSARY, Istvan, *Eski İç Asya Tarihi*, çev. İsmail Doğan, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.
- WERBART, Bozena, “Khazars or “Saltovo-Majaki Culture”? Prejudices about Archaeology and Ethnicity”, *Current Swedish Archaeology*, Vol. 4, No. 1, Lund/Sweden 1996, ss. 199-222.
- YAZICI, Nesimi, “İdil (Volga) Bulgar Hanlığı’nda İslâmiyet”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 4, Ankara 2002, ss. 394-408.
- YİĞİT TÜRKER, Pınar, “Orta Çağ Erdeli’nde Hakim Unsurlar ve Sekeller”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2022.
- YÜCE, Nuri, “Bulgar”, *DİA*, C. 6, İstanbul 1992, s. 390-391.
- YÜCEL, Muallâ Uydu, “Hazar Hakanlığı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 2, Ankara 2002, ss. 781-813.
- ZAJQCZKOWSKI, Ananiasz, “Hazar Kültürü ve Varisleri”, *Hazarlar ve Musevilik*, haz. Osman Karatay, Karam Yayınları, Çorum 2005, ss. 123-133.
- ZEKİYEYEV, Mirfatih Z., “Bolgar-Tatarların Etnogenezi ve Genel Gelişme Aşamaları”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 2, Ankara 2002, ss. 753-780.
- ZHİROHOV, Mikhail–Nicholle, David, *A Judeo-Turkish Empire on the Steppes, 7th–11th Centuries AD*, Illustrated by Christa Hook, Osprey Publishing, New York 2019.
- ZİMONYİ, Istvan, *The Origins of the Volga Bulgars*, Studia Uralo-Altaica, Szeged 1990.
- ZUCKERMAN, Constantine, “Hazarlar ve Bizans-İlk Karşılaşma”, çev. Alper Geçer, *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD)*, C. IV, S. 1, 2020, Haziran, ss.167-217.
- ZUCKERMAN, Constantine, “Hazarların Museviliğe Geçiş Tarihi Üzerine”, *Hazarlar ve Musevilik*, haz. Osman Karatay, Karam Yayınları, Çorum 2005, ss. 65-121.

EKLER

Saltovo-Mayaki kültürü örneklerinden, Sarkel’de bulunmuş olan 19 bronz figür “Pletnjeva 1 967’den sonra” bakınız: (Werbart, agm, s. 204.)

Saltovo-Majaki kültürünün yerleri: mezarlıklar, yerleşim yerleri, kasabalar ve Volgograd Oblastı bakınız: (Werbart, agm, s. 209.)

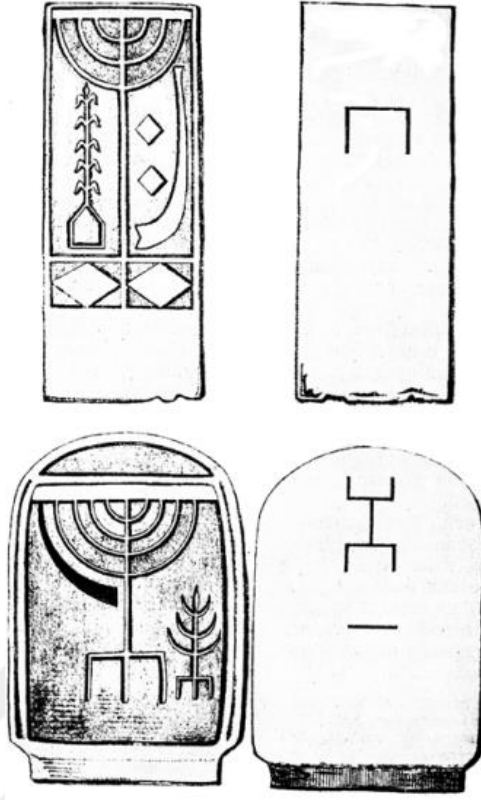
9. ve 10. Yüzyıllarda Hazarya ve Komşu İmparatorlukların Haritası bakınız: (Brook, *age*, s. 42.)

9th-10th CENTURIES:
 1: Khwarazmian Arsiya cavalrman, 9th-10th Cs
 2: Viking raider, 10th C
 3: Khazar light cavalrman, 9th C

Hazarların, VIII-X. yüzyıllardaki tasviri görselleri bakınız: (Mikhail Zhirov-David Nicholle, *A Judeo-Turkish Empire on the Steppes, 7th-11th Centuries AD*, Illustrated by Christa Hook, Osprey Publishing, s. 30-31.)

Hazar oyma taş levhaları çeşitli motiflerle süslenmiştir. Yahudi yedi ve dokuz dallı menora şamdanları ve belki de (sol üstte) bir şofar koç boynuzu trompeti bakınız: (Zhirohov-Nicholle, *age*, s. 9.)

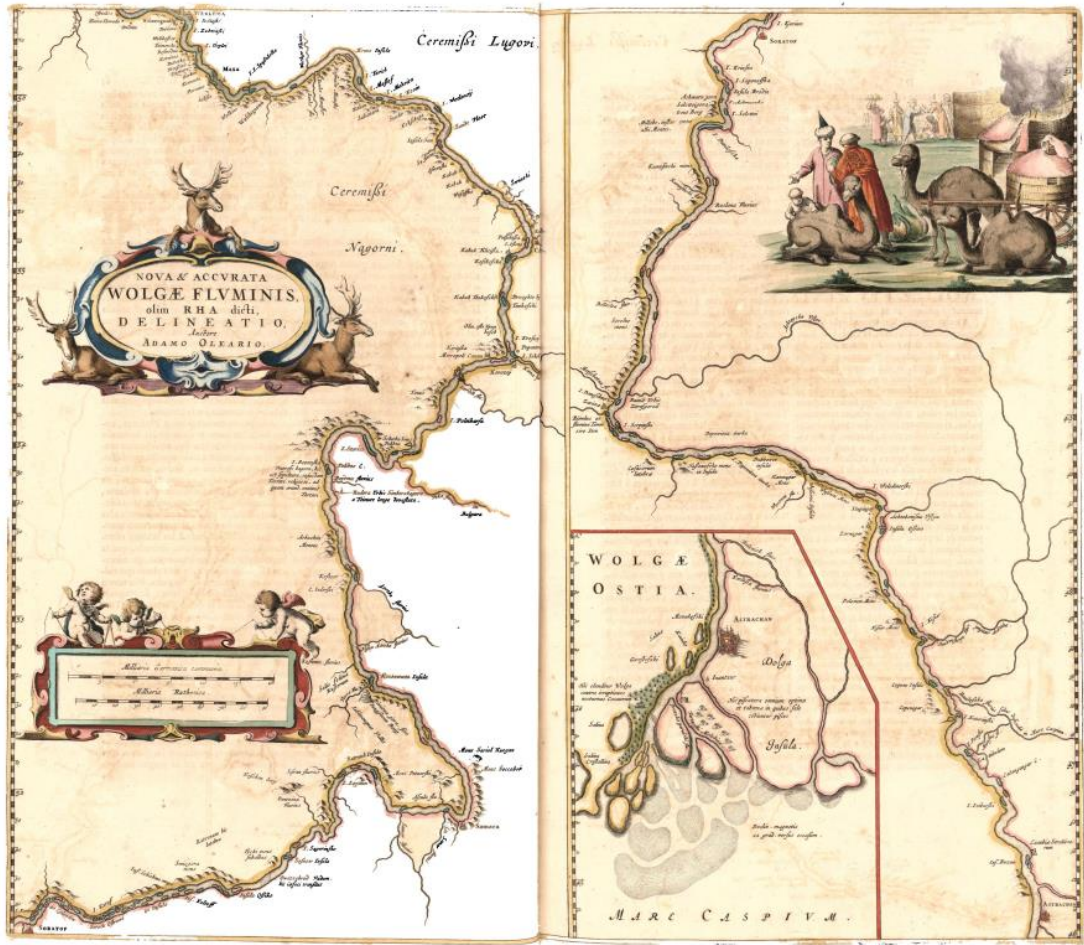
MS VIII. yüzyıllara ait bir Hazar sikkesi. Üzerinde “Musa Tanrı’nın elçisidir” yazmaktadır bakınız: (Gotland Müzesi’ndeki Spillings Yığını’ndan, Visby, İsveç)

İdil Bulgarlarına ait Ermitaj Devlet Müzesi'nde sergilenen kut-güç alış-veriş sahnesini (geyiği avlayan kurt motifi ile sembolize edilmiştir) barındıran bir tabak. Bakınız: (Gözde Sazak, "Peterburg Ermitaj Devlet Müzesindeki Doğu Avrupa Türk Bakiyelerinden İdil-Bulgar Türklerine Ait Eserlerin İncelemesi", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 16, S. 2, Aralık 2014, s. 185.)

1309 tarihli İdil Bulgarlarına ait bir mezar taşı. Bakınız: (Nuri Yüce, "Bulgar", *DİA*, C. 6, İstanbul 1992, s. 391.)

Hollandalı harıtaacı Joan Bleau tarafından Volga Nehri'ni ve çevresini gösteren ilk harıta. Bakınız: (Joan Bleau, *Atlas Mayor o Geographia Blaviana Que contiene las Cartas, y descripciones de Partes Orientales de Europa* Material cartografico, Amsterdam 1659, s. 65-66.)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı ve Soyadı : İbrahim DAĞ

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : SDÜ, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Yüksek Lisans Öğrenimi : SDÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD

Yabancı Dil(ler) ve Düzeyi

1. İngilizce B1

İş Deneyimi

1. KOMEK Müzik Öğretmenliği

Bilimsel Yayınlar ve Çalışmalar

1. Dağ, İ. (2019). “Türklerin Anayurdu Ötüken”. *Uluslararası Eğitim ve Tarih Araştırmaları Dergisi (ETA Journal)*. C. 1, S.1, ss. 40-51.

2. Türker, Ö., Dağ, İ. “Hierarchical Duality in the Khazars: Historical Origins of the Dual Kingship System”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* (2023), S. 59, ss. 44-58.